ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԸ

ԳԱՆՁԱՍԱՐ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
Երեւան 1998

Նուիրում է Հայաստանում
քրիստոնէութիւնը պետական
կրօն հռչակելու 1700-ամեակին

ՊՏՀ 23/28
ԳՄԴ 86.37
Մ 991

Աշխատասիրութեամբ՝ Պարոյր Մուրադեանի (Մաս Ա)
Աստղիկ Մուշեղեանի (Մաս Բ)
Սրբագրիչ՝ Անժելա Նազարէթեան
Համակարգչային
շարուածքը՝ Աշոտ Մովսիսեանի

Արմաշի դպրեվանքը:
Պարոյր Մուրադեան, Աստղիկ Մուշեղեան – Եր.,
Գանձասար, 1998: – 260 էջ:
Մ 991

Արմաշի վանքը հայոց ուշ միջնադարի եւ նոր ժամանակների առաւել նշանակալի կրթա-մշակութային կենտրոններից էր, որի դպրեվանքեան շրջանի սաները արեւմտահայութեան լուսաւոր գործիչներ, ապա եւ իսկական նահատակները դարձան:
Գիրքը կոչուած է ամփոփելու Արմաշի եւ արմաշականների համառօտ, բայց հաւաստի պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ վանքում գործառող մշակութային-երաժշտական աւանդոյթները:

Մ $\frac{0403000000}{846(01)-98}$ 98 ԳՄԴ 86.37

© «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոն, 1998

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵՒՆ
Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա
ՍՐԲԱՁՆԱԳԱՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՄԱՆԱՒ
Տ. ՊԱՐԳԵՒԻ
ՍՐԲԱՁԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ԱՐՁԱԽՕՁ

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹԵԱՄԲ
ԺԻՐԱՅՐ ՅԱԿՈԲ ՊԱՊԻԿԵԱՆԻ
Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՐ ՄՕՐԵՂԲԱՅՐ
ԳԵՂԱՄ ԱՑՎԱՋԵԱՆԻ՝
ՈՐԴՈՒ
ՅԱԿՈԲՈՍ ԱՑՎԱՋԵԱՆԻ

ՄԱՍ
ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԱՐՄԱՇԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Միջնադարեան վանական պատմութիւնները ըստ էութեան տեղում սերնդէ-սերունդ պատմուող աւանդական զրոյցների եւ վաւերականութիւն ունեցող տեղեկութիւնների խառնուրդ ներկայացնող հարաստումներ են: Նրանց ստեղծմամբ միաբանութիւնները աշխատում են ճանաչելի դարձնել հաստատութեան վաղեմի գոյութիւնը, նրա տնտեսական իրաւասութիւնների չրջանակը, աթոռի հաստատութեան պատմութեան հետ նաեւ սրբատեղիի յայտնութեան պարագաները եւ այլն:

Սակայն պատմական Հայաստանի տարածքից դուրս հաստատուած վանքերն ու նրանց կից գործող հաստատութիւնները, ի տարբերութիւն երկրի ներսում եղածների, չեն փորձում իրենց հիմնարկեքը սրբազործել Թադէոս կամ Բարթուղիմէոս առաքեալների, Գր. Լուսաւորչի կամ Տրդատ արքայի հետ կապուած աւանդապատումով, այլեւ գոհանում են հրաշագործ նշխարքի, պատկերի կամ մէկ այլ սրբութեան՝ այստեղ յայտնուելու պատմութեամբ[1]: Այդ առումով բացառութիւն չի կազմում եւ Արմաշի վանական հաստատութիւնը: Վանքիս վանահայր եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդ (1784–1809) Բարթուղիմէոս եպիսկոպոսը, որը յայտնի է կապուտիկ անունով եւս, ձեռքին ունեցել է անանուն ոմն ծերունու վերագրուող գրութեան պատճէնը, ուր տրուած է եղել Արմաշի վանքի հիմնարկեքի պատմութիւնը: 1859 թ. Յովհ. Տէրոյենցը աշխարհաբար թարգմանութեամբ հրատարակել է Բարթուղիմէոս եպիսկոպոսի պահպանած այդ գրութիւնը[2]: Ըստ այդմ՝ Էջմիածնի Մայր Աթոռից նուիրակութեան եւ ուրբ միւռոն չնորհելու ելած Թադէոս եպիսկոպոսը «սուրբ Էջմիածնի աթոռոյն պայծառութեանը համար տուրքերը հաւաքելով Արմաշ կուգայ, որուն անունը տաճիկները Արմաղան չահ կըսեն եղեր. եւ հոն այցելութեան գործը լըմընցունելով, երբ մեկնելու վրայ էր, տեսիլքին մէջ Աստուածածին կերեւի իրեն, որ գիւղին արեւմտեան կողմը աւերակ եկեղեցի մը կեցած ըլլալը իմացընելով հրաման կընէ, որ այն եկեղեցին չինէ»[3]: Գիւղի ծերունիները հաստատում են եուախորան աւերակի առկայութիւնը, սակայն Թադէոս եպիսկոպոսը, «Աստուածոյ կա-

1 Վանական պատմութիւնների մասին տես Լեւոն Խաչիկեան, Աշխատութիւններ, հ. Ա. Երեւան, 1995, էջ 108–114:

2 «Երեւակ», տետրակ կիսամեայ. տնօրինէ եւ յօրինէ Յովհ. Պրու. Կարապետեան Տէրոյենց, հատ. Ե, Կոստանդնուպոլիս, 1859, էջ 105–108:

3 Անդ, էջ 106 Աւանդութիւնը գրառուած է ԺԹ դարի այլ գրառումներում եւս (տես «Ծողակաթ», 1975, էջ 186):

մացը կատարումը նոյն իսկ Աստուծոյ յանձնելով», շարունակում է նուիրակութիւնը եւ Քէֆէ (Կաֆա, այն է՝ Թէոդոսիա) մեկնում: Կրկնւում է տեսիլքը, ուստի Նիկոմիդիա է դառնում եւ այստեղով պարսից դէմ պատերազմի մեկնող օսմանեան փոխարքային եկեղեցին կառուցելու «հրաման առնում: «Այսպէսով եկեղեցին եւ վանքը չինեցաւ: Լըմընցած ատենը՝ Նոր կիւրակէին օրը հարիւր քսան գառն մատաղացու ընծայեցին եկեղեցւոյն եւ վանքին»:

Այլ մանրամասներ յայտնի չեն, «այսքանն ալ ծերունիէ մը լսեր է Բարթուղիմէոս սրբազան եպիսկոպոսին ձգած գրութեան հեղինակը, բայց ծերունիին անունն ալ չկայ: Թուական նշանակուած է ՌՃԺ (1661), ՌՃԺԵ (1666): Եւ կը պատմէ այն ծերունին, թէ Քէօբրիւլիւ օղլու վէզիրին հետ պըտըտեր է եւ կիրիտ կղզին առնուելուն ալ հոն գտնուեր է»[4]:

Մեզ այստեղ Թուականները ստուգելու խնդիրը չի մտահոգում, քանի որ առ այդ անհրաժեշտ են եւ կան միանգամայն վստահելի աղբիւրներ[5], այլ այն, որ այս աւանդութիւնը կրկնուած ենք գտնում Արմաշի պատմութեանը վերաբերող գրեթէ բոլոր ուսումնասիրութիւններում: Մասնաւորապէս՝ պահպանուել եւ հայագէտ Յ. Քիւրտեանի խմբագրութեամբ լոյս է տեսել Յովհ. քահ. Մավեանի աշխատութեան՝ Արմաշի միաբան («գանձապետ միաբանութեան արկղին») Արսէն վարդ. կէյվեցու ձեռքով համառօտուած խմբագրութիւնը[6]: Այստեղ նոյնպէս վանքի հիմնարկութիւնը կապուած է նուիրակ Թադէոս եպիսկոպոսի հետ, աւելի ստոյգ՝ կրկնուած է կապուտիկ սրբազանի պահպանած գրութիւնն ամբողջութեամբ, բայց եւ բերուած են նոր ձեռագրական յիշատակարաններ: Նրանցից մէկը վերաբերում է 1593 թ., միւսը՝ 1661-ին, որ «Տիրոջ

4 Անդ, էջ 10:

5 Ըստ Տէրոյենցի կամ նրա աղբիւրի՝ Արմաշի շինութիւնը թուագրելի է ՌՀԸ (1629), որովհետեւ փոխարքան նոյնացւում է Սատրազամ Խիւսրէվ փաշայի հետ, իսկ վերջինս Իզմիտում (Նիկոմիդիա) եղել է այդ թուի մայիսի 2-ին (անդ, էջ 108):

6 Խմբագրում-համառօտումը կատարուել է 1888 թ. հրատ. տես Յ. Քիւրտեան, Պատմութիւն եւ սահմանադրութիւն Արմաշի վանքին, «Հասկ», 1971, յունիս-յուլիս, էջ 242–251, հոկտեմբեր–դեկտեմբեր, էջ 388–394, 1972 թ., յունուար–փետրուար, էջ 23–30, մարտ–ապրիլ, էջ 118–124, մայիս–յունիս, էջ 180–186: Պարզորոշ թիւրիմացութեան արդիւնք պիտի նկատել Արսէն վրդ. կէյվէցու տուած տեղեկանքը, թէ Մավեանը «Արմաշի պատմութիւնը» շարադրել է իր «եօթանասնամեայ ալեւոր հասակին մէջ ի թուին փրկչին 1885–1886», խորէն արքեպ. Աշըգեան վանահօր խնդրանօք (տե՛ս «Հասկ», 1971, էջ 245), որին լիակատար վստահում է հրատարակիչը: Մինչդեռ Յովհ. Տէրոյենցի վերոնշեալ յօդուածում («Երեւակ», 1859, էջ 209) Մավեանի աշխատութիւնը յիշատակւում է:

համբարձման օրը» Ղըշլա գիւղի եկեղեցու նաւակատիքին մասնակցած երեմիա Քէօմիւրճեանի յիշատակարանն է:

Մ. Օրմանեանը, ինչպէս կարելի է հղումներից կռահել, օգտուել է Մավեանի այս աշխատութիւնից (բայց բուն օրինակից եւ ոչ կէյվէցու համառօտութիւնից), հարկաւ նաեւ Բարթուղիմէոս սրբազանի վերոյիշեալ աշխատութիւնից, եւ վերապատմել աւանդութիւնը: Ի դէպ, այդ աւանդութիւն-պատմութիւնը ունեցել է նաեւ թուրքերէն տարբերակ, ուր, Մ. Օրմանեանի վկայութեամբ, «իբր աւելորդ պարագայ մը կը գտնենք պատմուած, թէ Կաֆայի մէջ տեսիլքը ոչ միայն Թադէոս եպիսկոպոսի է եղած, այլ Կաֆայի գլխաւորներէն Զալել պէյ անուն իշխանի մը, որ ամէն կերպ օգնութիւն խոստացած է եպիսկոպոսին»[7]: Թադէոս եպիսկոպոսի հիմնադրութեան աւանդութիւնը (ճիշտ կլիներ այն այլեւս աւանդավէպ կոչել) նոյնութեամբ վերապատմուած է տէր Միքայէլ աւագ քահ. Երամեանի «Պատմութիւն Արմաշու» գրքոյկում, գրուած դարասկզբին նախ՝ ընդարձակ, ապա՝ եւ համառօտ տարբերակներով[8]:

Կարելի էր հիմնարկէքի յիշատակութեան այլ հրապարակումներ եւս թուարկել[9], բայց այն կարող է սոսկ մատենագիտական հետաքրքրութիւն ներկայացնել, մինչդեռ մեր նպատակը հիմնարկութեան իրական պատկերը պարզելն է:

Թէեւ «վանքերն եղած են յաճախ պահարաններ յիշատակներու եւ արձանագրութեանց, բայց Արմաշու վանքը քանի-քանի անգամներ աւերի ու աւարի մատնուած է դժբախտ պարագաներու բերումով, եւ իր սկզբնաւորութեան ժամանակէն ոչ մէկ գրութիւն եւ ոչ մէկ յիշատակ կը գտնուի այժմ մեր ձեռքը: Ուստի պարտաւորուած ենք քաղել ինչ որ մեզմէ առաջ եղողները աւանդութիւններէ քաղելով հասուցած են մեզ»[10]: Փաստելու համար, թէ այդպիսի յիշատակարաններ, այդ շարքի մէջ եւ վիմագրեր, իրօք եղել են ու չեն պահպանուել (իմա աւերածութիւններով զոհ են դարձել), կարելի է վկայակոչել հետեւեալ իրողութիւնը. Յակոբ Նալեան Պատրիարքի ձեռնասուն աշակերտ Աբգար եպիսկոպոսը Աբ-

7 Մաղաքիա Արքեպ. Օրմանեան, Պատմութիւն Արմաշու դարեվանքին, «Ծողակաբ», 1956, էջ 368:

8 Լոյս է տեսել համառօտը, Գ. Բամպուքճեանի եւ Բ. Թօփճեանի խմբագրութեամբ, Երեւան, 1991.:

9 Օրինակ՝ Սուրբ Փրկիչ Ազգային հիւանդանոցի 1900 տարուայ օրացոյցում (էջ 175–186), որի հեղինակը, Գ. Բամպուքճեանի ենթադրութեամբ կարող է քանասէր Հրաչեայ Ասատուրը լինել: Տես Միքայէլ ա. քահ. Երամեան, Պատմութիւն Արմաշու, էջ 8:

10 Մ. Արքեպ. Օրմանեան, նշ. աշխ., «Ծողակաբ», 1956, էջ 367:

մաշի վանքի առաջնորդութեան տարիներին (1758–1767) ուսուցչի օգնութեամբ կատարել է նորոգչական ու չինարարական աշխատանքներ, սակայն այդ մասին պատմող վիմագիր յիշատակարաններից ժԹ դարի կէսերին պահպանուած միակ նմոյշը վանքի աղբիւրի քարի վրայ եղածն է[11]: Չի պահպանուել նոյնիսկ եպիսկոպոսի տապանագիրը, եւ ԹԷ Յովհ. Տէրոյենցը ժամանակին հրատարակել է, ապա «տապանագիրը մէկը բերան սերտած ըլլալու» չնորհիւ է[12]: Մոռացումից փրկելու համար բերում ենք տապանագրի՝ «Երեւակում» հրատարակուած տեքստը (էջ 209)՝ Գ. Բամպուքճեանի լրացում-ուղղումներով («Շողակաթ», 1975 էջ 186):

Գանձ թագուցեալ յայրի (յայսմ – Գ. Մ.) չիրմի
Աստ է ոսկերք հօրըն մեծի
Աբգանասի վարդապետի
Ջարխափանի սըրտացաւի.
Այն որ բազմաց տայր ողորմի՝
Ինքն իսընդրէ ըզՀայր մեր մի:

Մի խօսքով, իրաւացի է Մ. Օրմանեանը՝ աղբիւրները իրօք սակաւ են: Այժմ, սակայն, բանիբուն գիտնականի արձանագրումից հարիւր տարի անց, վիճակը նշանակալիօրէն փոխուել է. 1915 թ. Երուսաղէմում Մեսրոպ վարդապետ Նշանեանի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսաւ Գրիգոր Կամախեցու «Ժամանակագրութիւնը», ուր յիշատակւում են Արմաշն ու նրա հիմնադիր-առաջնորդը: Ձեռնադրութիւն չունեցող, բայց ինքնակոչ քահանայագործող մէկի մասին պատմելուց յետոյ մեր պատմիչը շարունակում է. «Նա՝ Թադէոս անուն, թերահաւատ, ի պոռնիկ երիցաթողէ եղած եպիսկոպոս, որ կայր ի նորաշէն վանս Արմաշու, որ ոչ օրինաց հոգ ունէր եւ ոչ յԱստուծոյ ահ եւ երկիւղ կու կրէր եւ ոչ ի մնարդոյ ամօթ, ոչ պաս գիտէր եւ ոչ ուտիս, ի գինամոլութիւնն, ոչ մեղաց քնաւ զղջումն չունէր, այլ անյուսութեամբ գործէր զամենայն չարիս եւ էր բարիատեաց եւ չարասէր եւ այնպէս անզղջութեամբ մեռաւ: Եւ նա ընդ ամենայն անօրէն գործոցն վերայ զնա այլ գաղտ ի գիշերի կրօնաւոր արեզայ եւ քահանայ ձեռնադրելով, եւ ուղարկէր յԱլովու կողմն յիւրեանց գեղջացոց միջուման, որ Ղևիջեղ ասեն, եւ նա գուլամաճ կոչեցեր վասն առաւել մորտի ցեխ լինելոյն, որ ի ձմերան աւուրսն տանէ ի տուն ոչ ոք չէ կարող դնալոյ, ի յայս գեղս իրիցութիւն կառնէ ինն տարու ի վեր»[13]:

Այս տողերը գրուած են ՌՁԴ (1635) թուին եւ, ինչպէս երեւում է, բաւական անյաջող են խմբագրուած. եպիսկոպոսը գիւղում իրիցութիւն անել չի կարող, ուստի պիտի մտածել, որ Թադէոսին վերաբերող դրուագը միջարկուած է երէցին վերաբերող պատմութեան չարադրանքում: Ներկայ դեպքում, սակայն, կարեւորն այդ չէ, այլ այն որ Թադէոսը պատմական իրական անձնաւորութիւն է եւ նրա վանահայրութեան շրջանն էլ ընկնում է 1630-ական թուականներից առաջ «ի նորաշէն վանս Արմաշու»: Հակառակ աւանդութեան մէջ ընդգծուող «նուիրակ» եւ «միւրոն բաժանող» առաքելութեան, կամախեցին այդ վերաբերութեամբ ոչինչ գիտէ, մինչդեռ Մ. Օրմանեանը նշեալ պարագաների վրայ է կառուցում Թադէոսին առնչուող ողջ տեսութիւնը: Ի դէպ, էջմիածնի նուիրակ լինելու պարագային կամախեցին չէր յանդգնի այդքան խտացնել նրա անարժանաւորութիւնը, քանզի նա պիտի լինէր Կաթողիկոսի կամքը կատարող պատուական մէկը:

Յ. Քիւրտեանը մեզանում առաջինը այս հարցը քննարկելիս ուշադրութեան առաւ Սիմէոն Լեհացու «Ուղեգրութեան» բովանդակած տեղեկութիւնը. 1609/10 թուականին նա այցելում է «Նիկիայ, որ այժմ կոչի Զինիկ Իզնիկ», ուր «կայր ի քաղաքն երկու երէց եւ ԺԵ(15) տուն հայ»: Տասերկու օր այստեղ մնալուց յետոյ Լեհացին անցնում է «ի գիւղ մի Զաքարայ անուն, ուր կայր էրէց մի եւ երեսուն տուն հայ: Եւ անտի եկաք ի տափարակ տեղ մի, որ մին կողմն անտառ էր, եւ միւսն՝ լեռ քարէայր, եւ այս լերինս վրայ քարակոփ փոքրիկ վանք մի էր չինած ի վիմէն. եւ կայր անդ եպիսկոպոս մի Երզնկու Կապոսու վանից եւ երկու մալազ: Եւ հուպ վանաց իրեք նոր գեղ էր չինած, հայ սաֆիք: Կացանք անդ իրեք օր»[14]: Մեր նշանակած 1609/10 թուականը մակաբերւում է Լեհացու ուղեգրութեան յիշեալ դրուագում եղած երկու իրողութեամբ. Թէքիրտաղում նա տեսել է Յակոբ Զէյունցի վարդապետի գերեզմանը, որը ըստ Գրիգոր Կամախեցու տեղեկութեան, մահացել է 1608 թ.,[15] իսկ Զաքարայից յետոյ անցնում է Իզմիտ, ապա «Ստամպօլ»

11 Արձանագրութեան անդրադարձել հրատ. տես «Էրեւան», 1859, էջ 208:

12 Անդ, էջ 209: Ի դէպ, տապանը գտնուել է Նիկոմիդիոյ եկեղեցու բակում (Մ. քահ. Երամեան, Ճշ. աշխ., էջ 27):

13 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ: Հրատարակեց Մեսրոպ վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 478–479:

14 Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն. տարեգրութիւնք եւ յիշատակարանք, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Հ. Ներսէս Ակինեան, Վիեննա, 1936, էջ 42–43:

15 Գրիգոր Կամախեցի, Ճշ. աշխ., էջ 320:

եւ այնտեղ մնում երեք ամիս ու ՌԿ (1611) թուականի յունիսի 11-ին մեկնում է «Էտրնայ»[16]: Ուրեմն Զաքարայ/Սաքարայ բնակավայրում նա պիտի լինէր այդ թուականների միջեւ ընկած ժամանակահատուածում:

Լեհացու Ուղեգրութեան հրատարակիչ Հ. Ն. Ակինեանը մեր վկայակոչած տողերը ...եւ անտի եկաք ի տափարակ տեղ մի(«... եւ կայր անդ եպիսկոպոս մի Երզնկու Կապոսու վանից, եւ երկու մալազ...») ի մասնաւորի ծանօթագրել է. «Խօսքը առանց տարակուսի Արմաշի վանքի մասին է. ակնարկուած եպիսկոպոսն ըլլալու է Թադէոս, զոր կը յիշէ Գրիգոր Դարանաղցի»[17]:

Յ. Քիւրտեանը վաղուց նկատել է, թէ Լեհացու «Երզնկու Կապոս» վանքը նոյն Երզնկայի Կայխոս վանքն է[18], ուրեմն Դարանաղցու եւ Լեհացու տեղեկութիւնների գումարումով՝ Թադէոս եպիսկոպոսը Երզնկացի է, իբրեւ XVII դարի առաջին տասնամեակների Արմաշի վանքի վանահայր: Ուստի հիմնաւոր է Մ. Օրմանեանի մակաբերած ժամանակագրութիւնը. «...հարկ է իբր աներկբայ ընդունիլ Գույումճու Մուրատ փաշայի իննամեայ արշաւանքին տարին (1611), իբր ստոյգ թուական հիմնարկութեան Արմաշու վանքին՝ Թադէոս եպիսկոպոսի ձեռքով»[19]: Ասում ենք հիմնաւոր՝ ընդհանուր առումով, եւ ոչ մանրամասնութիւնների մէջ: 1611 թ. ինքնին վերանայելի է, քանի որ դրանից մէկ տարի առաջ քարաշէն վանքը կար եւ «կայր անդ եպիսկոպոս մի Երզնկու Կապոսու վանից, եւ երկու մալազ»[20]: Զարմանալի է, սակայն, երեք օր տեղում եղած եւ եպիսկոպոսի որտեղացի լինելը ճշտած Ս. Լեհացին վանքը «Նորաշէն» չի կոչում: Ուրեմն՝ Կամախեցու տեղեկութիւնը պիտի հասկանալ իբրեւ նորոգութեանը վերաբերող եւ ոչ՝ հիմնարկութեանը, ընդ որում՝ նորոգումն էլ տեղի պիտի ունենար Լեհացու այցելութիւնից յետոյ: Ուստի 1611 թուականը Արմաշի վանքի հիմնարկութեան աներկբայ ընդունելի տարին չէ, եւ ոչ էլ Թադէոս եպիսկոպոսը նրա հիմնադիրը, ինչպէս վստահաբար կարծել է Յ. Քիւրտեանը:

Կամախեցու միւս տեղեկութիւններից գիտենք, թէ պատմիչը ինքը 1612 թուականից որոշ ժամանակ անց (ոչ պակաս մէկ-երկու տարի)

16 Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, էջ 44:

17 Անդ, էջ 42, ծան. 2.:

18 Յ. Քիւրտեան, Արմաշու վանքը ե՞րբ հիմնուած է, «Բազմավէպ», 1957, էջ 68: Տես նաեւ Յ. Քիւրտեան, Երիզա եւ Եկեղեաց գաւառ. պատմական համառօտութիւն Ա. հատոր, Վենետիկ, 1953, էջ 304–305:

19 Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., էջ 369:

20 Մալազը մոնոզոնն է՝ միաձեւ, վանական, խոստովանող հոգեւորական:

գտնւում էր «ի Նիկոմիդացւոց լերինն», «ի նորաշէն վանսն յԱրմաշու մեր ձեռակերտին, որ յանուն Սուրբ Աստուածածնին», եւ այստեղ նա մէկ շաբաթով հիւրընկալեց «չար ծնունդ Յովհաննէս եպիսկոպոսից» հալածական Կարապետ վարդապետին[21]: Որ պատմիչը ոչ պատահականօրէն Արմաշը կոչում է իր ձեռակերտը, պարզ է նաեւ Ջանկչի մականունը կրող եւ 1623 թ. Նիկիոյ կողմերում յայտնուած աւազակաբարոյ մէկի մասին պատմող դրուագից: Արմաշի վանքի եւ Գալատի ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու կառուցման համար Կամախեցին երկու անգամ հանգանակութեան է դիմել Կ. Պոլսում եւ ձեռնունայն մնացել[22]: Որ նա իրապէս տեւական առնչութիւն է ունեցել Արմաշի վանքին, հաստատւում է նաեւ 1605–1621 թուականներին նրա ընդօրինակած Աստուածաշնչի յիշատակարանի տեղեկութեամբ: Այստեղ կարդում ենք. «Յիշեցէք յաղօթս ձեր զԱրջուկեցի Վարհատ, որ գնաց յԱրմաշու ի Նորագեղն զօրինակն եբեր: Ինքն եւ կողակիցն իւր բազում աւուրբք սպասաւորեցին մեզ զանազան կերակրօք եւ այլ պիտոյիւք, որոյ Տէր Աստուած վարձահատոյց լիցի. ամէն», ապա «հինգ էջ անդին» գրչի ծանօթութիւնն է «Զայս հինգ տերեւ թուղթս յԱրմաշու ժամատանն գրեցի»[23]: Պատմելով իր աստանդական կեանքը՝ Կամախեցին շարունակում է. «Արդ գրեցաւ... եւ ի Նիկոմիդու լեռնագաւառն, որ Ղօճայլէի ասեն այժմ, ի դուռն Նորաշէն վանք կոչեցելոյն, հուպ Արմաշու նորաշինեցն: Եւ անտի չուեալ դարձեալ եկաք ի մեր սեփհական օթեւանս...»[24]:

Ի մի բերելով Գրիգոր Կամախեցու բոլոր տեղեկութիւնները՝ կարող ենք եզրակացնել, թէ պատմիչն իրօք մասնակցութիւն է ունեցել Արմաշի վանքի շինարարութեանը կամ նորոգութեանը, որի հիմամբ էլ այն կոչում է իր ձեռակերտը, ընդ որում անհրաժեշտ է նկատում թէ՛ գիւղը, եւ թէ՛ վանքը անուանել «Նորաշէն»: Սակայն, ինչպէս միջնադարեան շատ այլ աղբիւրներում, մանաւանդ պաշտամունքային կառոյցների՝ որմերին եղած յիշատակարաններում, «Նորաշէնը» շատ յաճախ «նոր շինուած», «նոր նորոգուած» է նշանակում եւ ոչ «ի հորդոյ» նոր շինուած:

21 Գրիգոր Կամախեցի, նշ. աշխ., էջ 361:

22 Անդ, էջ 423:

23 Անդ, էջ 609: Ձեռագիրը պատկանել է Մ. Օրմանեանին, այժմ գտնւում է Երուսաղէմում, թիւ 3043: Նկարագրութիւնը տես Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ..., հ. IX, Երուսաղէմ, 1979, էջ 235–243. Յիշատակարանի վերահրատարակութիւնը տես «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», ԺԷ դար, հատ. Բ, կազմեցին Վազգէն Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Երեւան, 1978, էջ 52–61:

24 Անդ էջ 611:

Արմաշ գիւղի եւ վանքի պատմութեան իրական սկիզբը, հակառակ պրպտումներ կատարողների գործադրած ջանքերի, այդպէս էլ անորոշ ու անստոյգ կմնար, եթէ 1912 թ. «Բիւզանդիոն» թերթի երկու համարում (յունուարի 31 եւ փետրուարի 2) չհրատարակուեր Անատոլիայի արեւմտեան գաւառներում հայկական բնակավայրերի հաստատմանը վերաբերող մի բացառիկ կարեւոր սկզբնաղբիւր՝ Հայր եւ որդի Գրիգորեանների կազմած ժամանակագրութիւն-յիշատակարանը: Այն զետեղուած է եղել այսօր այլեւս անգտանելի ձեռագիր մի ժողովածոյում՝ «Նշխար մատենագրութեանց ի Մարուքէ վարդապետէ հաւաքեալ»: Ձեռագիրը պատկանել է ոմն Յովհ. քահ. Սղերդցու, որի մօտ եւ Երուսաղէմում տեսել ու Ատաբազարին եւ շրջագայից գիւղերին վերաբերող դրուագը 1889 ընդօրինակել է Սեդրակ-Կարապետ Սափրիչեանը: Վերջինիս տեղեկութեամբ մագաղաթեայ ժողովածուն ամփոփել է Բագրատունիների թագաւորութեան հաստատումից մինչեւ 1500-ական թուականները ներկայացնող քսանութ անուն պատմական երկ կամ դրուագ:

Հայր եւ որդի Գրիգորեանների ժամանակագրութիւն-յիշատակարանը լայն հետաքրքրութիւն ներկայացնող բնագիր է: Բացի հայկական բնակավայրերին վերաբերող տեղեկութիւններից, այստեղ նիւթեր կան հայ-բիւզանդական, թիւրք-բիւզանդական եւ հայ-թուրքական վերաբերումների մասին[25]: Արմաշ բնակավայրի շուրջ այստեղ կարդում ենք. «ՌՆԺ (1410) ամին պանդխտութեան մերում, ի Մա[րաշ] կոչեցեալ քաղաքէն Կիլիկիոյ, չհանդուրժեալ տառապանաց Արաբացւոց, ութսուն ընտանիք գաղթեալ դիմեցին առ մեզ. սոքա յոյժ խրտչէին ի Յունաց, կամէին ի կենդանւոյն-կենդանւոյն յօշոտեալ այրել: Իսկ բարեկամն Հայոց Փէյգի ակայն յոյժ ուրախացաւ՝ յորժամ ետես զսոսա, զի էին քաջ պատերազմիկք: Տարեալ բնակեցոյց առ լերինն կոչեցեալ Դոպլիթ յաղագս պահպանելոյ զկալուած սրբւոյն իւրոյ Ապտիւլ-Քէրիմայ, եւ միշտ խրախուսէր զհայս՝ աներկիւղաբար մարտնչիլ ընդ Յոյնս... Ի սոյն ամի [ՌՆԺԵ՝ 1415] ի նեղս արկին ի Մարաշէ գաղթեալ Հայք. Դոպլիթաբնակ Հայք ի գրգմանէ Փէյգի ակային երկու աղջկունս առեւանգեցին: Հայք գալով առ Տէր Նշիկ՝ ըստ Հայաստանեայց ծիսի արարողութեամբ պսակեցան: Ի սոյն դիպուածէ չարացան Յոյնք եւ կամէին վնասել, բայց իւիւիք ոչինչ էին ձեռնհաս, զի քաջ եւս տեղեակ էին յայլազգեաց ձեռնտու լեալ առ Հայս: ՌՆԺԶ (1416) ամին փախեան Դոպլիթաբնակ Յոյնք՝ այրելով զաւանն եւ զլեառն ամբողջովին. ոչ մի ինչ զերծաւ ի հրոյ: Անդ զետեղեցան եւ կազմեցին բնակարանս Հայք՝ գաղթեալ ի Մարաշէ, եւ կազմեցին մատուռ սբ. Աստուածածնայ եւ կատարեցին նաւակատիք Նաւասարդի Դ(4): Յետ կատարելոյ զնաւակատիս մատրանն խնդրեցին առ իւրեանս քահանայս՝ վասն կատարելոյ զծէսս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Փոխան քահանայի ածին առ իւրեանս զծերունի Սրապիոն սրբակեաց անապատական կուսակրաւն վարդապետն: Նա բազում գուրգուրանաւք չահէր զհաւատացեալ ժողովուրդն իւր եւ առ մատրանն կազմեաց իւր ծախիւք ԺԸ (18) խուցս, եւ բազում յայլազգեաց այց ելանէին առ Տիրամաւր փայտեայ պատկերին: Եղեւ անդ ուխտատեղի Հայոց ազգին: Փայտեայ պատկերը գտին անդ առ ի փլատակաւք հրկիզեալ յաւերակաց: Դոպլիթու բանայիւ բառն փոխեցաւ Տան Աստուածածնայ... ՌՆԽ (1440) թուին Տէր Կարապետ եւ հայրն իմ գալիր Գրիգոր վախճանեցան, իսկ ես՝ մեղսալից Սեւաստս, Ջոջ Տաւնիկի եւ ընդհանուր ազգայնոց ընտրութեամբ, եւ Տիգրան անուամբ մի ազգային յեղբարց գնացաք ի քաղաքն Պրուսա, առաք զկարգ քահանայութեան: Ես՝ անարժանս, կոչեցայ Տէր Գրիգոր, իսկ Պարսամեան Տիգրանը՝ Տէր Կարապետ, ի տան Աստուածածնայ զձեռնադրող հոգեւոր հայրն մեր էր՝ Աբրահամ սրբազան արքեպիսկոպոս: Տէր Կարապետ հոգեւոր եղբայրն իմ գնաց ի տեղի իւր առ Մարաշցի եղբայրս մեր ի տան ս. Աստուածածնայ: Յաւուր յայնմիկ ուխտեցի ես գրութիւն հաւր իմոյ շարունակել»:

25 Բնագրի եւ հրատարակիչ Ա. քահ. Գուրմանեանի ծանօթագրութիւնների վերահրատարակութիւն տես «Պատմագիրք Արմաշական «Աստուածածնայ» քաղաքին»: Խմբագրողներ՝ Արտաշէս Պիպերեան եւ Վարդան Ծղիշեան, Փարիզ, 1960, էջ 23–39: Ժամանակագրութիւն-յիշատակարանի քննութեան եւ նոր հրատարակութեան գործը ստանձնել է հայագէտ-օսմանագէտ Սամուէլ Մուրադեանը:

Որ Մարաշից գաղթած հայերի զբաղեցրած Դոպլիթը, ապա նաեւ Դոպլիթու բանայիւն յետագայի նոյն Արմաշն ու Արմաշի ս. Աստուածածինն է, կարելի է վստահանալ աշխարհագրական մանրամասների նոյնացումով: «Զճանապարհաւ տան Աստուածածնայ», Սապանճի գիւղի յանդէպ Սիսեան անունը կրող գիւղ է եղել, որն 1430 թ. աւարելուց յետոյ թուրքերը կոչել են «Ջորթլան»: Ս. Գուրմանեանը վկայում է «իբրեւ որ Արմաշու ճամբուն վրայ «Ջէօթլէնք» անունով տեղ մը կայ»[26]: Արմաշի դէմ յանդիման գտնուող Խասկալ գիւղը, Մ. Օրմանեանի վկայութեամբ, «Թիւրքաց լեզուով եւ պաշտօնական արձանագրութեանց մէջ Բիր Ահմէտ (Բիրամատ) անունով ճանչցուած է գիւղս ցայսօր»[27], իսկ

26 «Պատմագիրք...», էջ 34:

27 «Օրակարք» 1956, էջ 332:

քննարկուող բնագրում ասուած է, թէ «... իսկ անդ գտանիւը ի տաճկաց Ը(8) տուն Փէչղի որդւոյ Ապտիւլ Քէրիմայ տեղւոյն կոչեցին յանուն Ահմատայ ծերոյն Փիր Ահմատ: Անդ եւս կազմեցին մատուռ իմն ազ. Ստեփաննոս անուամբ»[28]: Թէ այս կարգի իրողութիւններին դուռմարենք «Դասպիր գիւղն Ցունաց անուանեցին Մատաղ գարիպլէրի» վկայութիւնը, Աստուածածնի պատկերի այնտեղ գտնուելը, համայն հայոց ուխտատեղի դառնալն ու ս. Աստուածածնին վկայարանին կից 18 խուցերի կառուցման փաստը, ապա բնաւ կասկածելու առիթ չենք ունենայ, թէ իրոք 1410 թուականին Մարաշից եկած եւ 1416 թ. յոյների այրած Դասպիր բնակավայրում հաստատուած հայերի գիւղը յետագայի պատմութիւնը քամ յայտնի Արմաշն է: Ուրեմն, ինչպէս Մ. Օրմանեանը կասէր, «ձերի կարծիքներ» պիտի նկատել նաեւ գրականութեան մէջ եղած «Արմաշ» տեղանունան («Արմաղան շահ», «Արտը-մէչէ», «Էրմիսէ/ Հերմէս»)[29] տատւաբանական փորձերը. այն «Մարաշի» որպէսխուսած վերածմայնութիւնն է: Անտարակ է նաեւ Հայկական Հանրապետարանի այն տեղեկութիւնը, թէ գիւղը «կառուցել են Գարսկաստանից գաղթած հայերը 1611-ին»[30]: Ինչպէս արդէն տեսանք, գիւղը հիմնող «ութսուն ընտանիք» «քամ պատերազմիկ»-ները Կիլիկիայից էին՝ Մարաշից, որոնք նորահաստատ Տօնիկաշէնի (ապագայ Աստբազարի) կողմերն էին գաղթել՝ «չհանդուրժելով տատապանաց Արաբացւոց»: Ետագը, անշուշտ, 1380-ական թուականներին, Քալիլ բէյի օրօք, Մարաշը ձեռքից ձեռք անցնելուն է վերաբերում: Եգիպտական մամլուքները, ինչպէս նաեւ Հալէպի վալին, փոխնիփոխ աւերակում էին Մարաշը[31], եւ Փիլարտոս Հայի, Թաթիւլ իշխանի, ապա նաեւ Լեւոն Բ-ի օրօք այստեղ կենտրոնացած Հայաստանը ստիպուած էր ապաստան փնտրել Բիւզանդական կայսրութիւնից թուրքերի դրաւած եւ ամայացրնակ դարձած նոր տարածքներում, որպէսզի էր երբեմնի Նիկոմիդիայի շրջակայքը:

1617 թուականի կէսերին Ներսէսաղէմից Լեհաստան վերադառնալու ճանապարհին Մարաշ է այցելել Սիմէոն Լեհացին եւ տեղեկացրել. «Եկաք անտի (իմա՝ Հալէպից Գ. Մ.) ի Մարաշ քաղաք, ուր փաչա նստի. կայր անդ քան տուն հայի: Եւ անտի եկաք Ցունոզ գեղն Հայոց, որ էր ի վրայ բարձր լեռան. անդ էր գերեզման Ստեփաննոսի Ուլնեցուն...»[32]: Պիտի ենթադրել, թէ Մարաշի հայութեան գաղթը չարունակուել է Դասպիր/Արմաշ հաստատուած ութսուն ընտանիքից յետոյ եւս, ուստի Լեհացին այնտեղ գտել է ընդամենը քան ընտանիք: Կիլիկիայի քաղաքները հայաթափ եղան մանաւանդ չէլալիների չարժման տարիներին[33]: Չէյթունի մասին խօսելիս Լեհացին մանաւանդ է, թէ այնտեղ վեց եկեղեցի եւ մէկ վանք է եղել «եւ ասէին թէ Ըճ (800) հայի տուն կայր. այժմ երեսուն տուն, զի ցիր ու ցան եւ հալածեալք են եղել ի ձէլալոցն»[34], հարկաւ, նոյնը Մարաշի հետ էր կատարուում: Այդ քաղաքից վտարանդի մի գրիչ 1608 թ. մորմոքում էր, թէ իր «տղեկներն ի Մարաշ» է թողել, «որ էր սով եւ սուղ, Զ (6) դրէմ հացն ի փարա մի»[35]:

Վերադառնալով Բիւթանիայում, մասնաւորապէս Արմաշում ու նրա շրջակայքում հաստատուող հայկական նոր բնակավայրերի խնդրին, պիտի նկատենք, թէ դա ըստ էութեան բարդ ու ցաւագին ընթացող էթնիկական տեղաշարժ էր, որին, բացի եկուոր հայերից, մասնակցում էին տեղաբնակ յոյներն ու նրանցից երկիրը նուաճած թուրքերը: Հայր եւ որդի Գրիգորների Ցիշատակարան-ժամանակագրութեան բնագրում կարդում ենք. «Ցամին Ռնժե (1415) հայք եւ այլազգի մսուլման (իմա՝ Թուրք - Գ. Մ.) յԱնատոլիա խումբ-խումբ գաղթէին ի կողմանս Բիւթանիոյ, իսկ Ցոյնք մնկնէին ի տեղոչէ իւրեանց. աւերեցան քաղաքք, եւ ի տեղի Ցունաց բնակէին հայք, իսկ այլազգի մսուլմանք կազմէին բնակելոյ իւրեանց յատուկ գիւղս: Ոմանք ի Ցունաց ընդունէին դէնն Մահմէտի տանկանային»[36]: Աստիճանաբար Բիւզանդական կայսրութիւնն ամփոփւում էր մայրաքաղաքին հարող չրջանակի մէջ, թուրքերի կամքին թողնելով իր կորցրած տարածքների եւ նրա յոյն բնակչութեան ճակատագրի տնօրինումը: Դէպի Բիւզանդիոնի պարիսպները առաջացող թուրքական բանակներն ու նրանց գրաւած տարածքներին տիրացող «ակայները» արդէն փորձով գիտէին, որ դասականական հիմքի վրայ բիւզանդացիների վարած հայահալած քաղաքականութիւնը իրենց (թուրքերին) ու

28 «Պատմագիրք...», էջ 37: Մ. Օրմանեանը «խտակալ» ամունը կապում է «Ակնայ խտակալ գիւղի» հետ: Հաւատում է, որ Սեբաստացի ՌՀագիսկերիճ յետագայում գոհարրուել եմ Ակնից եկածներց եւ գիւղին տուել այդ ամունը:

29 Տես «Ծողոված», 1956, էջ 391: Հմմտ.» Հասկ 1971, էջ 243:

30 ՀՍՀ, 2, էջ 89:

31 Հմմտ. Besim Darkot, Maras, Islam Ansiklopedisi, c. 7, s 311.

32 «Ուղեգրութիւն», էջ 325:

33 Վկայութիւնների ամփոփ քննութիւն տես «ԺԷ դարի Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ա, էջ ԺՉ:

34 Ուղեգրութիւն, անդ.

35 «ԺԷ դարի Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», Ա, էջ 323:

36 «Պատմագիրք», էջ 33:

հայերին ինչ-որ տեղ եւ ինչ-որ չափով դաշնակիցներ է դարձնում: Ճիշտ է, հայերն այլեւս բանակներ չունէին, բայց իբրեւ բարիքներ ստեղծողներ, աւանդական հողամշակներ՝ կարող էին շէնացնել ամայացող երկիրը, առաւել եւս՝ երբ նրանք հարկադրուած էին թողնել իրենց բուն հայրենիքն ու ապաւինել այդ նոր տէրերին: Թուրքերը նշանակալի չափով խորացրին հայ-յունական հակակրանքը՝ մանաւանդ վերաբնակիչներ ընդունելով եւ յոյն աշխատաւորին փոխարինող գտնելով: Ընդ որում, տեղաշարժը գործուն եւ պարփակ դարձնելու համար, թուրքերը յոյներից պահանջում էին իսլամացում կամ հեռանալ բնակավայրից, իսկ նոյնպէս քրիստոնեայ հայերին ստիպում էին կայուն բնակարաններ կառուցել, աղօթարաններ հիմնել եւ վերջնականապէս հաստատուել նոր տեղում: Այլեւս պարզ է, որ խօսքը կրօնական կամ էթնիկական հանդուրժողականութեան մասին չէ, այլ տնտեսական ու քաղաքական շահագրգռութեան:

Պատահական չէ, որ թուրքերի հանդուրժած ու վերաբնակեցրած խմբերի մէջ կային նաեւ «Զայթիկ հայեր» (իմա քաղկեդոնականութիւն դաւանող =յունադաւան հայեր), այն էլ 1506 ընտանիք, որ քանիցս գերազանցում էին Սեբաստիայից ու Մարաշից եկած ընտանիքների քանակը: Ի՞նչ շահախնդրութիւն ունէր թուրքը՝ յոյնը հալածելիս եւ յունադաւան հայը ընդունելիս: Անշուշտ այն, որ յոյնի համար Բիւզանդական կայսրութիւնը հայրէնի երկիր ու պետութիւն էր, իսկ «Զայթ հայի» համար՝ ոչ: Վերջինս դաւանական գետնի վրայ խորթացել էր իր բնիկ զանգուածին, բայց եւ չէր նոյնացել յոյնի հետ, ուստի թուրքը նրա քաղաքական թշնամին չէր:

Տօնիկաշէն-Ատաբազարի եւ Դոսպիթ-Արմաշի հաստատման՝ հետ առնչուող այս անցուդարձերը խտացումն են քաղաքական, էթնիկական, դաւանական ու մշակութային այն փոփոխութիւնների, որոնք պիտի աւարտուէին Կ. Պոլսի գրաւումով եւ միանգամայն այլ կառուցուածք, կազմ եւ պատմական առաքելութիւն ունեցող կայսրութեան հաստատումով:

ԱՐՄԱՇԸ ԺԵ-ԺԷ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Յոյների հարեւանութեամբ 1410 թ. «Ի լերինն կոչեցեալ Դոսպիթ» բնակեցուած մարաշցիները առաջին հինգ-վեց տարիները չունէին իրենց աղօթարանը: Հայր եւ որդի Գրիգորների Յիշատակարան-ժամանակագրութեան բնագրում վկայւում է, թէ երբ դոսպիթաբնակ հայերը յոյներից «ի դրդմանէ Փէյզի ակային երկու աղջկունս առեւանգեցին», պսակը «Հայաստանեայց ծիսի արարողութեամբ» կատարելու համար դիմում են Նշիկ քահանային, իսկ վերջինս՝ նոյն աղբիւրի տեղեկութեամբ, Խասկալում հաստատուած մշակների «զհոգեւոր պիտոյս մատակարէր»:

1416 թ. յոյների կողմից աւանը հրդեհելուց եւ փախչելուց յետոյ, տեղում հաստատուած մարաշցի հայերը «կազմեցին մատուռ Սուրբ Աստուածածնայ եւ կատարեցին նաւակատիք Նաւասարդ Դ»: Ուրեմն՝ Արմաշի հայոց աղօթարանը գործել սկսել է 1416 թ. դեկտեմբերի 11-ից: Աղբիւրի հաղորդած մանրամասնութիւնները օգնում են բացայայտելու եւ այն նախադրեալները, որոնք ի վերջոյ պիտի յանգեցնէին վանական հաստատութեան կազմաւորմանը: Ահա այդ դրուագը. «Յետ կատարելոյ զնաւակատիս մատրանն, խնդրեցին առ իւրեանս քահանայս՝ վասն կատարելոյ զծէսս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. փոխան քահանայի ածին առ իւրեանս զծերունի Սրապիոն սրբակեաց անապատական կուսակրօն վարդապետն: Նա բազում գուրգուրանօք շահէր զհաւատացեալ ժողովուրդն իւր եւ առ մատրանն կազմեաց իւր ծախիւք ԺԸ (18) խուցս, եւ բազումք յայլազգեաց այց ելանէին առ Տիրամօր փայտեայ պատկերին: Եղեւ անդ ուխտատեղի Հայոց ազգին»:

Սպասելի քահանայի փոխարէն «անապատական կուսակրօն վարդապետ» ունենալը կանխորոշում է զարգացման ապագայ ընթացքը. վարդապետի կառուցած 18 խուցերի եւ մանաւանդ Տիրամօր պատկերի առկայութիւնը հարկաւ պիտի լայն արձագանք գտնէր շրջակայ բնակավայրերի նորահաստատ հայութեան միջավայրում: Եթէ իրաւ է, որ վիճակաւորութեան համար վանք է անհրաժեշտ կամ Մ. Օրմանեանի բանաձեւումով՝ «Դարուն պահանջքին համաձայն... ամէն տեղ վանքերը նկատուած էին իբր վիճակաւոր առաջնորդարաններ»[1]: Սեբաստիայից, Ակնից, Մարաշից ու այլ բնակավայրերից դէպի Նիկոմիդիա եւ նրան յարող շրջաններ գաղթող հայութիւնը, այն էլ բաւական հոծ զանգուածներով, բնականաբար կարօտ պիտի լինէր եթէ ոչ նոր առաջնոր-

1 «Շողակաթ», 1956, էջ 369:

դարանի, ապա գոնէ նրան փոխարինող վանական մի կենտրոնի, որպէսին XV դարում, այն էլ մինչեւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի ստեղծումը 1462-ին, այս կողմերում չկար:

Ջենք ուզում հաստատել, թէ Սրապիոն վարդապետի ներկայութիւնը բաւարար էր այդպիսին ստեղծելու համար, բայց որ կանխորոշող պարագայ էր, ապացոյց չի պահանջում: Բաւական կարճ ժամանակամիջոցում ուխտաւորներ ընդունելու համար տասնութ խուցերի կառուցումը նշանակում է, թէ «Դոսպիթ բանայիրս» յորջորջումը «Տուն Աստուածածնայ» փոխարինող հայութիւնը, հարկաւ Սրապիոն վարդապետի քաջալերմամբ, տէր է կանգնում տեղիս սրբարանը ուխտի գնալու յունական աւանդոյթին՝ սեփականելով նրա կարեւորագոյն յիշատակը՝ Տիրամօր փայտեայ պատկերը: Ըստ հայր եւ որդի ժամանակագիրների, արմաշցիք «Փայտեայ պատկերն գտին անդ առ ի փլատակաւք հրկիզեալ յաւերակաց»: Ինչպէս յայտնի է, Տիրամօր պատկերը (անկախ այդ փայտեան կամ յետագայում ստեղծուած կտաւի վրայ եղածը ակնարկելուն) Արմաշի հիմնական ու մշտական սրբութիւնն է, որով եւ պայմանաւորուած է վանական հաստատութեան «Ջարխափան սբ. Աստուածածին» մեծարումը:

Անդրադառնալով Արմաշի վանքի հիմնադրութեան թուականի եւ Ուխտի՝ նաւակատիքի օրուայ հարցերին, Մ. Օրմանեանը իր քննութիւնն ամփոփում է այսպէս. «1611 սեպտեմբերի 3-ի օրը կը տօնենք իբրեւ պատմական թուական հիմնարկութեան կամ նաւակատեաց Ս. Ուխտին Արմաշու»[2]: Մենք այժմ գիտենք, թէ սոյն թուագրութիւնը հիմնուած է Թադէոս Եպիսկոպոսի հիմնադիր լինելու աւանդութեան վրայ, մինչդեռ այլեւս պարզ է, որ Արմաշի հիմնարկեքը տեղի է ունեցել նշուած թուականից չուրջ երկու հարիւր տարի առաջ՝ 1415–1416-ին: Եթէ խօսքը սրբարանի նաւակատիքին է վերաբերում, ապա այն տեղի է ունեցել, ինչպէս նշուեց, 1416-ի Նաւասարդի 4-ին, որ համապատասխանում է այդ նոյն թուականի դեկտեմբերի 11-ին: Այլ բան է, թէ յետագայում այն նոյնուացուել է Աստուածածնի ծննդեան տօնի հետ:

Աղբիւրների պակասի պատճառով չենք կարող մասնաւորեցնել, թէ Արմաշը ստուգապէս ե՞րբ վանք ճանաչուեց, որովհետեւ «վանք անունը, որ հաստատապէս կը տրուի Թադէոսեան հաստատութեան յԱրմաշ, կարելի չէ առնել լոկ իբրեւ ուխտատեղի մը, զի ոչ երբէք այդ նշանակութիւնը տրուած է վանք անուանակոչութեան, այլ իմանալ, ինչպէս

2 Անդ:

սովորաբար կ'իմացուէր ազգին մէջ, իբր կեդրոն առաջնորդութեան, եւ իբր օթարան վանական միաբանութեան[3]: Մենք չէինք դժուարանայ Սրապիոն վարդապետին առաջնորդ եւ ուխտատեղին էլ վանք կոչել, եթէ վկայութիւններ ունենայինք վանական միաբանութեան առկայութեան մասին: Սակայն նման հնարաւորութիւնը կտրականապէս մերժելն էլ չխուսն կլինի, որովհետեւ նոյն Մ. Օրմանեանի խօսքերով «Ոչ ապաքէն մինչեւ մեր օրերն ալ կը գտնուին շատ մը վիճակներ, որոնք իրաւամբ առաջնորդական աթոռներ կը նկատուին, բայց առաջնորդէն զատ ուրիշ վանական չունին»: Ցիրաւի, եթէ Արմաշում գործող միաբանութիւն լինէր, ապա 1440 թուականին վախճանուած տէր Գրիգորին փոխարինելու եկող Սեւաստն ու Տիգրան ազգայինները քահանայական ձեռնադրութիւն ստանալու համար (առաջինը Գրիգոր գդալի որդին էր եւ Գրիգոր անունն ստացաւ, երկրորդը՝ կարապետ) Զուսա Աբրահամ արքեպիսկոպոսի մօտ չէին գնայ: Ընդ որում՝ ձեռնադրութիւնից յետոյ, գրչի խօսքերով, «Տէր կարապետ հոգեւոր եղբայրն իմ գնաց ի տեղի իւր առ Մարաշցի եղբարս մեր ի տուն Ս. Աստուածածնայ»:

Սրապիոն վարդապետի կառուցումներից հետոյ մինչեւ XVII դարի սկիզբը, մինչեւ Գրիգոր Դարանաղցու 1610–20-ական թուականների ձեռնարկած շինարարութիւնը, Արմաշի աղօթարանին վերաբերող տեղեկութիւն չունենք: Դարանաղցին, ինչպէս արդէն նախորդ բաժնում ասել ենք, այստեղ՝«Ի նորաչէն վանս յԱրմաշու՝ մեր ձեռակերտին»[4] մէկ չորթ պատսպարում է աստանդական դարձած Կիրակոս վարդապետին: Նրա մէկ այլ գրառումից կարելի է մակաբերել, թէ վանական հաստատութիւնը մինչ այդ արդէն կար, եւ Դարանաղցու ձեռակերտը եկեղեցին է: Նա բառացիօրէն մասնաւորեցնում է, թէ ինքը Կ. Պոլիս էր գնացել «խնդրել վասն Աստուածոյ ողորմութիւն երկու եկեղեցոյ շինութեան աղաչաւս, մէկին՝ Արմաշու վանացն, որ ի Նիկոմիդոյ լերինն եւ երկրորդ...»[5]: Ուրեմն «Արմաշի վանք» կոչումը նախորդում է Թադէոսի կամ Դարանաղցու շինարարութեան ժամանակին: Կարծում ենք՝ ժամանակագրութիւն-յիշատակարանի տեղեկութիւնը, թէ «Ես բազումք յայլազգեաց այց ելանէին առ Տիրամօր փայտեայ պատկերին, եղեւ անդ ուխտատեղի Հայոց ազգին», պիտի ընկալել իբրեւ վանքի հիմնարկում:

3 Անդ:

4 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի..., էջ 361:

5 Անդ, էջ 423

եւ իրօք, ինչպէս Օրմանեանն է եզրակացնում, «Մեծ եւ Փոքր Հայոց գաւառներէն հայոց հեռանալէն յետոյ, հայ վանքերն ալ կ'ապաուին, եւ եթէ Անկիւրոյ վանքը բացառութիւն նկատենք, որուն հիմնարկութիւնը համեմատաբար նորագոյն է, Արմաչէն զատ ուրիշ հայ վանք չի գտնուիր գաղթականութեան համար, եւ այս պատճառով ալ մինչեւ ցայսօր, բոլոր հայ հաւատացեալները, որոնք կը գտնուին Անկիւրիոյ, Կուտինայի, Ֆիլեճիկի, Գարահիսարի, Զմիւռնիոյ, Պրուսայի, Գաստէմունիի, Բազարի եւ Գանտրմայի կողմերը, ինչպէս եւ ի Կոստանդնուպոլիս, յԱդրիանուպոլիս, ի Փիլիպպոպոլիս եւ Եւրոպակողմի գաւառներուն մէջ, իրենց բնական ուխտատեղի կը ճանչնան Արմաչը եւ հոն կը դիմեն տարուէ տարի իրենց բարեպաշտութիւնը յայտնելու»[6]:

Արմաչի պատմութեամբ զբաղուած հայագէտները այլազան բացատրութիւններ են տուել վանքիս Զարխափան որակումին: Անշուշտ սոյն յորդորումը նոյն կարգի է, ինչ Խնդրակատար, Քաղցրահայեաց, Բարձրաքաշ եւ այլն, սակայն կարծում ենք, որ այս դէպքում գործ ունենք տակաւին յունական շրջանից եկող եւ թարգմանաբար հայացուած անուան հետ: Թէեւ Դոպիթ-Բանայիու-Արմաչի յունական շրջանի եկեղեցուն վերաբերող տեղեկութիւններ չունենք, բայց գիտենք, որ այն Ս. Աստուածածին էր կոչւում, ուրեմն հայերը պահել են անունը, իսկ վերջինիս հետ նաեւ Զարխափան յորդորումը, որ թերեւս ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ-ի հայացումն է: Ինչ վերաբերում է բուն պատկերի նախնականութեանը, ապա համոզուած չենք, թէ 1416 թ. յոյների հրդեհից յետոյ յիշատակագրի հաւաստիացմամբ անվնաս պահպանուած «Փայտեայ պատկերն» է, որ Մարաչից վերաբնակածները «գտին անդ առ ի փլատակաւք հրկիզեալ յաւերակաց»: Եթէ անգամ զանց առնենք կառուցում-վերակառուցումները, հարձակում- կողոպուտները, ապա հազիւ թէ «Փայտեայ պատկերը» անվնաս փրկուէր հրդեհներից: Ճիշտ է, աւանդաբար պատմւում է, թէ 1804-ին պատահած հրդեհի ժամանակ «ազատուեցաւ աւերիչ եւ հրկիզիչ ձեռքէն եւ մնաց նոյն տեղը կիսովի բացօթեայ, այլ միշտ ուխտաւորաց բարեպաշտութեան առարկայ»[7]: Սակայն վստահաբար կարող ենք ասել, թէ Արմաչի երախտաշատ վանահայրը եւ պատմաբան Մաղաքիա Օրմանեանի տեսած ու նկարագրած պատկերը նախնականը լինել չէր կարող: Երկու կանգուն երկայնութիւն եւ կանգունակէս լայնութիւն ունեցող պատկերը, Օրմանեանի իսկ խօսքով էր

6 Ծողակաթ, 1957, էջ 370–371:

7 «Ծողակաթ, 1956, էջ 372:

«Մամազօծ կտաւի (Մուշամպայի) վրայ նկարուած», մինչդեռ Սրապիոն վարդապետի գտածն ու աղօթարան զետեղածը փայտեայ էր[8], ինչպէս երեւում է՝ իկոն-սրբապատկեր է եղել:

Այսպիսով, Արմաչի Զարխափան Ս. Աստուածածինը ի սկզբանէ՝ 1416 թուականից արդէն հիմնադրուած էր իբրեւ վանական հաստատութիւն: Այդ նշանակում է, թէ բացի հեռու եւ մօտիկ վայրերից եկող ուխտաւորների ընդունելութիւնից ու առտնին հոգեւոր պէտքերը հոգալուց, վանքում պիտի զբաղուէին նաեւ դպրութեամբ՝ մատենագրական նմուշներ ժողովելով ու նրանց բազմացումով՝ դէթ արարողական գրականութեամբ շրջակայքի եկեղեցիները ապահովելու համար: Իսկ եթէ մտածենք, թէ հիմնադիր Սրապիոն վարդապետը «արքակեաց անապատական կուսակրօն» համարումին արժանի գործունէութիւն էր ծաւալում նորահաստատ այս օջախում, ապա ենթադրելի ու հաւանական կարող ենք նկատել, բացի ընդօրինակող գրիչների ներկայութիւնից, նաեւ դպրանոցի ստեղծում, ուստի եւ «արկեղ» կոչուող մատենադարանի կազմաւորում: Այդ յուշող մէկ-երկու վկայութիւն կայ Գրիգոր Դարանաղցու ընդօրինակած Աստուածաշնչի յիշատակարաններում (ինքնագիրը ժամանակին պատկանել է Մաղաքիա Օրմանեանին եւ Դարանաղցու «ժամանակագրութիւնը» հրատարակելիս, ինչպէս նախորդ բաժնում եւս ասիք ունեցանք ասելու, Մեսրոպ վրդ. Նշանեանը ձեռագրում եղած բոլոր յիշատակարանները ներկայացրել է իբրեւ յաւելուած)[9]: Մատթէոսի Աւետարանին առնչուող յիշատակարանում ասուած է. «Ծիշեցէք յաղօթս ձեր զԱրջակեցի Վարհատն, որ գնաց յԱրմաչու ի Նորագեղն զօրինական գերեր» եւ ապա մէկ այլ էջում[10]: «Զայս հինգ տերեւ Թուղթս յԱրմաչու ժամատանն գրեցի»: «ԾԱրմաչու ի Նորագեղն» արտայայտութիւնը պիտի հասկանալ ոչ թէ Նորագիւղ առանձին բնակավայր, այլ այն գիւղը, ուր գտնուում էր Արմաչավանքը: Ոչ պատահականօրէն այդ նոյն ձեռագրի միւս յիշատակարանում Դարանաղցին մատնանշում է, թէ իր աստանդական կեանքի ինչ հանգրուաններում եւ ուր է այն գրել՝ սկսած 1605 թուականից եւ աւարտել 1622-ին: Ներանց թուում է «ի Նիկոդիմու լեռնագաւառն, որ Ղօճայէլի ասեն այժմ, ի գիւղն Նորաշէն վանք կոչեցելոյն, հուպ Արմաչու նորաշինից»[11]: Ուրեմն գրէ-

8 Անդ:

9 Էջ 601–617:

10 Անդ, էջ 609:

11 Անդ, էջ 610–611

գոր Դարանաղցու համար «Նորաշէն» է թէ՛ վանքը, թէ՛ գիւղը, ասել է՝ նախորդ յիշատակարանի «Նորագիւղը» նոյն «Նորաշէնն» է: Վանքի կապակցութեամբ մենք արդէն մեկնաբանութիւն կատարել ենք, այժմ ստիպուած ենք աւելացնել, որ, ինչպէս երեւում է, 1416-ին մարաշցիների ի նորոյ հիմնած գիւղը Դարանաղցու օրօք ինչ որ քանակի նոր վերաբնակիչներ է ընդունել, ուստի եւ «Նորաշէնք» յորջորջուել: Այլ բացատրութիւն որոնելը կարող է հեռացնել բուն իրողութիւնից:

Ընդօրինակութեան գաղափար օրինակը Արմաշից բերելը եւ Արմաշի ժամատանը ընդօրինակութիւն կատարելը աներկբայօրէն ապացոյց են վանքում գրչագրերի առկայութեան, ինչպէս նաեւ՝ գրչագրման աւանդոյթի գոյութեան: Մի քանի տասնամեակ անց, 1661-ին Արմաշի վանք են այցելել Քէօմիւրճեան եղբայրները՝ Մարտիրոս երէցն ու Երեմիա Չելէպին: Վերջինիս թողած յիշատակարանը վաղուց ծանօթ է հայագիտութեանը եւ բազմիցս հրատարակուել է[12]: Այստեղ ի մասնաւորի արձանագրւում է, որ «որք չուառք (կարդա՛ չու առեալք– Գ. Մ.) ի բարեաց ի նախնական երկրէ ազգս մերային, որ եկեալ բնակեալ ի գաւառս Նիկոմիդացւոց ի սահմանս Արմաշ կոչեցեալ վանիցն Սուրբ Աստուածածնի ի գիւղս, որ Ղշլայ յորջորջի, չեւ եւս էին շինեալ յարկս աղօթից եւ ժամատունս»[13]: Այստեղից երկու բան կարելի է եզրակացնել՝ Նիկոմիդիոյ գաւառի հայաբնակ գիւղերի կարեւորագոյն ուխտատեղին Արմաշն է, ուստի նրանց եկեղեցիները գտնւում են «ի սահմանս ...Սուրբ Աստուածածնի» (վիճակ, թեմ իմաստով), երկրորդ՝ որ ոչ բոլոր գիւղերն ունէին «յարկս աղօթից եւ ժամատունս»: Բնաւ զարմանալի չէ, որ Ղշլայ գիւղը մինչ այդ եկեղեցի չի ունեցել. անունն արդէն վկայում է, թէ այն Արմաշի կամ մէկ այլ գիւղի անասունների ձմեռոցն է եղել, ուստի փոքրաթիւ բնակութիւն է ունեցել: Ինչպէս երեւում է, Ղշլայի ս. Գէորգ եկեղեցին ձեռնարկողները միաբանական են գործել, խմբովին: Այդ է յուշում Երեմիա Քէօմիւրճեանի վկայութիւնը. «Եւ յորժամ շինեցին զեկեղեցին զբնակարան փառացն Աստուծոյ յանուն սրբոյն Գէորգեայ միաբանութեամբ հանդերձ, եւ իւրաքանչիւր իւր կարի օժիտս պարգեւեցին եկեղեցւոյն, յորոց եւ մինն ի նոցանէ Խասկալցի Ղամբին փափաքեցաւ եւ էառ զմեծ եւ զհարուստ Մաշթոցս, որպէս եւ լի տեսանէք

12 Հրատարակութիւնների թուարկումը տես Երեմիա Չելէպի Քէօմիւրճեան, Պատմութիւն հրկիզման Կոստանդնուպօլսոյ (1660 տարւոյ): Հրատարակութեան պատրաստեց Գ. Բամպուքճեան, Ստամպօլ, 1991, էջ 110–111:

13 Անդ:

ամենայն զարդիւք գրեալ ի սմա անթերի...»: Արմաշի մօտիկութեան, հեղինակութեան եւ վաղօրօք գոյութեան պարագայում այս նորահաստատ եկեղեցին երկար կեանք չի ունեցել, եւ «ծերունիներէ ոմանք կը յիշեն, թէ Ղշլայի եկեղեցիին օծեալ աւազանը փոխադրուեցաւ վանք (իմա՛ Արմաշ– Գ. Մ.), սակայն պահուած չենք գտներ զայն այժմ»[14]: Ինչ վերաբերում է Երեմիա եւ Մարտիրոս Քէօմիւրճեանների միջնորդութեամբ գնած ու նուիրած «Մաշտոցին», այն ինչ-ինչ պարագաներում (աւելի ստոյգ՝ աղօթարանի գործունէութեան դադարումից յետոյ) տեղափոխուել է Արմաշի վանք, ուր եւ պահպանւում էր մինչեւ 1915 թուականը[15]: Սկզբից ու վերջից պակասաւոր, կազմը «պատռտուած եւ զարդերէն կապտուած» լինելը ապացոյց է, թէ մինչեւ Արմաշ հասնելը գրչագիրը ձեռքից ձեռք է անցել, գուցէ եւ աստանդականութիւն ապրել:

Մ. Օրմանեանը Արմաշի միաբանութեան անդամ է նկատում նոյն ժէ դարում ապրած Անարծաթ վարդապետին, որի Ջէնկիլէր գիւղում գտնուող տապանաքարի վրայ նա կարդացել է.

«Այս տաղաւարս հողային
Եւ գերեզմանս հանգստեան՝
Անարծաթ վարդապետին
Եւ պատուական քարոզողին,
Որ զաւուրս իւրոյ կենին
Լցեալ եհաս մերկ ի սմին...[16]

Տապանագիրը թուական է ունեցել, ըստ վերծանողի՝ ՌՃ (=1651): Նոյն Մ. Օրմանեանի հաւաստմամբ «Ջէնկիլէր գիւղը հայերէն անուամբ Անարծաթ կոչուած է նոյնիսկ կոնդակներուն մէջ» եւ ապա՝ «երջանկայիշատակ Անարծաթին գերեզմանը, փոքրիկ կամարի մը հովանւոյն տակ ցարդ ուխտատեղի է երախտածանօթ Ջէնկիլէրցիներու բարեխէր թոռներուն»[17]: Վարդապետի ինքնութեան ճշտման կապակցութեամբ Հ. Պէրպէրեանը նկատել է, թէ Օրմանեանը ձեռքի տակ չէ ունեցել Գրիգոր Կամա-

14 «Շողակաթ», 1957 էջ 8:

15 Նկարագրութիւնը տես. Ց. Թօփճեան, Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1962, էջ 389–391:

16 Շողակաթ», 1957, էջ 11: Վերջին տողը բերում ենք Օրմանեանի վերականգնմամբ, այլապէս, իր իսկ խօսքով, քարի վրայ եղել է «Լցեալ եւ հաց մերկից ամէն»:

17 Անդ:

խեցու (կամ Դարանաղցու) «Ժամանակագրութիւնը», ուր այս վարդապետին վերաբերող արժանահաւատ տեղեկութիւններ կան[18]: Ըստ այդմ վարդապետի անունը Յովհաննէս է, Անարծաթը՝ մականուն. «Եւ զայս Յովհաննիսի վարքն սոսկալի եւ զարմանալի տեսողացն, որ իբրեւ զՄելի եպիսկոպոսն եւ զՄարտիանէ շրջելով ի վերայ աշխարհի մերկ եւ բոկ եւ անինչ, վասն որոյ եւ Անարծաթ կոչեցաւ, անկեր եւ անխնամ եւ թափառի շրջումն, ո՞ կարէ մի ըստ միոջէ պատմել եւ կամ ընդ գրով արկանել զհրեշտակակրօն վարս նորա, զի անմարմին ի մարմնի գոլով, հիացուցանելով զտեսողս եւ զլսողս ամենայն ազգաց, որ էր Թվ. ՌՀԷ (1628), որ եղեւ հանգիստ եւ վերափոխումն սորա, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»[19]: Դարանաղցին գիտէ եւ մահուան տեղի հետ կապուած մանրամասները, որ են. «Յովհաննէս Անարծաթն բարի մահուամբ առ Աստուած փոխելով ի Ցալու կողմն ի Նիկիոյ գաւառին՝ ի վաճառատեղիս, որ Գազարքոյի ասեն, ի գիւղն Պէլանկի, որ Տումանտաղի ասեն տաճիկ բառիւ, եւ թաղեալ կայ ի նշանաւոր տեղոջ եւ առնէ բազում նշանս եւ սքանչելիս ի ցաւագարս եւ ախտաժէտս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»[20]:

Այստեղ, ի թիւս այլ իրողութիւնների, ուշագրաւ է երկու պարագա՝ մէկ այն, որ Գազարքոյի մօտ գտնուող գիւղը, ուր մահացել ու թաղուել է Յովհաննէս Անարծաթ վարդապետը, տարժամանակեայ երեք անուն ունի՝ Պէլանկի-Տումանտաղի-Զէնկիլէր, եւ ապա՝ նրան տեսնող ու լսող հիացողները «ամենայն ազգաց» էին. ու «մերկ եւ բոկ» «անինչ», «անկեր եւ անխնամ եւ թափառի շրջումն» բնութագրումները արեւելեան շրջիկ դերուիշի կերպար են ներկայացնում, ուստի «ամենայն ազգաց»-ը չափազանցութիւն չէ:

Քանի որ Մ. Օրմանեանը տապանի վրայ ՌՃ է կարդացել (այդպէս է նաեւ Մ. Գասպարեանի մօտ), իսկ Դարանաղցու մօտ մէկ ՌՀԷ-է առկայ, Հ. Պէրպէրեանը նախընտրելի է համարում թուականը կարդալ ՌՀ (=1621): Թերեւս ճիշտ սրբագրութիւն է, որովհետեւ Օրմանեանը կարող էր Հ-ն Ճ կարդալ, բայց հազիւ թէ վրիպէր Է(7) գիրը նկատել: Մ. Օրմանեանի եւ Մ. Գասպարեանի ՌՃ-ն (=1651) պիտի բացառել նաեւ

18 Հայկ Պէրպէրեան, երեկու ճշդում Արմաշի վանքին պատմութեան առթիւ. Տ. Յովհաննէս Անարծաթ վարդապետ, «Շողակաթ», 1957, էջ 79–80:

19 Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, էջ 91:

20 Անդ, էջ 90–91: Գիւղիս հանգամանքի նկարագրութիւնը ու Անարծաթի տապանագրի ամբողջական ընդօրինակում տես Մինաս Գ. Գասպարեան, հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 57–59:

այն պարզ պատճառով, որ Անարծաթի մահուան պարագաներն ու գերեզմանատեղին նկարագրող Դարանաղցին ինքը մահացել է 1643 թուին: «Ժամանակագրութեան» մէկ այլ դրուագում նա նորից է անդրադառնում Անարծաթին ու Պէլանկ գիւղին «...յաւուր միում էաք ի գիւղ մի նորաշինիցն, զոր այլեւայլ անուամբ կոչեն, նա՛ մեք ըստ տեղոյ պատշաճին Պէլանկ անուանեցաք, ուր հանգիստն կայ Յովհաննէս Անարծաթ վարդապետի սրբոյն, որ ահաւասիկ գրեալ եմք զվարս նորա ու զվախճանն ի թուականին ՌՀ, եւ մեք անդ լինելով, յանկարծուստ»:

Այս բոլոր մանրամասնութիւնները գալիս են փաստելու, թէ Սիմէօն դպիր Լեհացու այցելութիւնից յետոյ եւս, նոյն դարի 20–30-ական թուականներին Արմաշի վանքը շարունակում էր իր հիմնական առաքելութիւնը՝ Նիկոմիդիոյ եւ շրջակայից վանական միակ հաստատութիւնը լինելով: Ցաւօք, շուրջ երկու հարիւր տարուայ տեւողութեան համար ընդամենը երկու առաջնորդի անուն գիտենք վստահաբար՝ մէկը հիմնադիր Սրապիոն վարդապետն է, միւսը՝ վերանորոգող-վերահաստատող Թադէոս եպիսկոպոս Երզնկացին (Կապոսցին): Սակայն այդ բնաւ չի նշանակում, թէ մինչեւ Նիկողայոս Եպիսկոպոսը (իմա մինչեւ XVIII դարի սկիզբը) «գրեթէ եօթանասուն կամ ութսուն տարուան միջոցի մէջ քահանաներով կու կառավարուէր այս վիճակը», ինչպէս ժամանակին եզրակացրել է Արմաշի առաջին պատմաբաններից մէկը՝ Յովհաննէս քահանայ Մավեանը[21]: Եթէ պահպանուած եւ ուսումնասիրուած լինէր վանքում գտնուող հրովարտակների ու կոնդակների ժողովածուն, որի գոյութիւնը վկայում է տարիներ վանքիս վանահայր եղած Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեանը[22], ապա թերեւս կարելի կլինէր գէթ մասամբ լրացնել այդ խոշոր բացերը: Այսպէս, օրինակ, ժամանակին Պարտիզակի ս. Յակոբ եկեղեցում եղած հնատիպ (1667) «Մաշտոցի» յիշատակագրութեան (1691 թ.) եւ Կիւմիւշխանէի եկեղեցու Աւետարանի (1627 թ.)՝ Գ. Սրուանձտեանի ընդօրինակած յիշատակարանի (1657 թ.) համադիր քննութեամբ Մ. Օրմանեանը եզրակացրել է, որ «Պարտիզակցի Տ. Սրապիոնը ձեռնադրող Մարկոս Պարոնտէրն է Նիկոմիդիոյ առաջնորդ եւ Արմաշու Ս. Աստուածածնի վանահայր Մարկոս եպիսկոպոս մը, որ մեր դիմացը կելլէ իբր առաջին ստոյգ անուն Արմաշու առաջնորդներու կարգին մէջ, հիմնադիր Թադէոս եպիսկոպոսէ յետոյ եւ անոր հետեւող ան-

21 Տե՛ս «Հասկ», 1971, էջ 250:

22 «Շողակաթ», 1957, էջ 76:

յիշատակ միջոցին»[23]: Դժուար է ասել՝ «պարոնտէր» դարձած, այսինքն հոգեւոր ձեռնադրութիւն ստացած այս նախկին աւատատէրը, տեղացի է, թէ՞ այլուստ եկուոր: Սովորաբար նման քայլի դիմում էին տեղացի աւատատէրերը՝ իրենց տիրոյթները ապահարկութեան իրաւունքով օժտելու համար, սակայն Գրիգոր Պարոնտէրի ներկայութիւնը Երուսաղէմում ցոյց է տալիս, որ երբեմն վանք էին գալիս այլուստ այդ տիտղոսը ունեցող հոգեւորականներ եւս:

Եղած երկու յիշատակարան-յիշատակագրութիւնները Մարկոս Պարոնտէրի առաջնորդութեան սկիզբն ու վերջը չեն սահմանագծում, պարզ է միայն, որ հնատիպ «Մաշտոցի» յիշատակագրութիւնը կատարելիս նա այլեւս լուսահոգի է կոչուած, բայց թէ անյայտ է մնում այդ գրառումը կատարելու ստոյգ տարին: Հաւանական է ենթադրել, թէ Սրապիոն քահանան յիշատակագրել է մինչեւ իր կարգալոյծ լինելը, որ Օրմանեանին հասած թողոնային միջնորդաւորուած տուեալներով տեղի է ունեցել 1710-ին[24]: Մ. Երամեանի եւ Մ. Օրմանեանի աշխատութիւններում Մարկոս Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան տարիներից մնացած նիւթական արժէքներից է «Վանուց գանձատանը պահուած» «Եփեսոսի եօթը մանկանց մասունքները պահպանող խաչաձեւ տուփը»՝ «Տէր Մինասի որդի Յովանէ վարդապետ վանից, թուին ՌՃԾԴ (1705)»[25]: Մարկոս Պարոնտէրին վերաբերող այլ տեղեկութիւններ աղբիւրները չեն հաղորդում կամ աւելի ստոյգ՝ յայտնի չէ: Կարծում ենք, սակայն, Կիւմիւշխանէի Աւետարանի յիշատակարանի գործածած «Ս. Աստուածածնայ սպասաւոր» արտայայտութիւնը իրաւունք տալիս է մտածելու, թէ եպիսկոպոսը «յատուկ մտադրութեան առարկայ ըրած է Արմաշու վանքն եւ անոր փայլը: Արդէն սպասաւոր տիտղոսն իսկ միայն Սուրբտեղեաց եւ նշանաւոր Սուրբ վայրերու նկատմամբ սովորած են գործածել առաջնորդք, եւ Զարխափանի Սուրբ ուխտն արդէն ժէ-րդ դարէն ամենանշանաւոր սրբավայրերու կարգը անցած եւ հրաշեօք եւ սքանչելեօք պայծառացեալ ուխտատեղի մը եղած լինելը կը հաստատուի անուանակոչութենէ»[26]:

23 Նոյն տեղում, էջ 75:

24 Նոյն տեղում էջ 76:

25 Միքայէլ աւագ քահ. Երամեան, նշւ. աշխ., էջ 20 եւ Մ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., էջ 77: Օրմանեանի ընդօրինակութեան մէջ մասնակի տարբերութիւն կայ. Տէր Մինասի որդի Յովանէ] Տէր Մարկոսի որդի Յովհաննէս:

26 Մ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., էջ 77:

Մարկոս Եպիսկոպոս Պարոնտէրի առաջնորդութեամբ աւարտւում է Արմաշի վանական պատմութեան երեքհարիւրամեայ մի շրջան, որը տատ է բաց էջերով ու ստուգման կարօտ ենթադրութիւններով: Նոյնիսկ դժուարանում ենք ասել, թէ Նիկոմիդիան (=Արմաշը) նուիրապետական առումով, երբ առանձնացաւ Պրուսայի վիճակից եւ ինքնորոյն միաւոր կազմեց՝ Արմաշ վանքով: Վստահաբար գիտենք միայն, որ 1440-ին Պրուսայի թեմակալն էր Աբրահամ Արքեպիսկոպոսը, որից ձեռնադրութիւն էին ստացել Արմաշի քահանայ Տէր Կարապետն ու Տոնիկաշէնի (յետագայ Ատաբազարի) քահանայ Տէր Գրիգորը: Դատելով Գրիգոր Դարանաղցու յուշանքներից ու Արմաշ այցելութեան պարագաների նկարագրութիւնից, ինչպէս նաեւ Լեհացու գրառումներում առաջնորդարանի վերաբերող տեղեկութեան չգոյութիւնից, հակուած ենք կարծելու, թէ Թադէոս Երզնկացու (Կապուտցու) օրով եւս Նիկոմիդիան եւ շրջակայ հայկական բնակավայրերը շարունակում էին Պրուսայի թեմի մաս կազմել: Միայն XVII դարի կէսերից է, որ հաստատապէս Պրուսան եւ Նիկոմիդիան առանձին վիճակաւորներ ունեն:

ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆԱՀԱՑՐԵՐԻ ԿԱՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՅԱՋՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (ԳԱՒԱՋԱՆԱԳԻՐՔ) (ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ)

Սկզբնաղբիւրների բացակայութիւնը մեզ զրկում է վանքի հիմնադիր-առաջնորդ «Ծերունի Սրապիոն սրբակեաց անապատական կուսակրօն վարդապետին» յաջորդած (1416-ին նա արդէն ծերունի էր) վանահայրերի ինքնութիւնը ճանաչելու հնարաւորութիւնից: Անվերապահ է, սակայն, թէ այդ վանական հաստատութիւնը շարունակում էր իր կենդանի գործունէութիւնը՝ խաղաղ տարիներին ուխտաւորների բազմութիւն առ ինքը ձգելով: «Զարխափան» յորդորումից պիտի կռահել, որ Ս. Աստուածածնի պատկերին բուժիչ յատկութիւններ էր վերագրում, ուստի հաչվերացի տօնին կատարուող ժողովուրդից բացի, տարուայ միւս տօներին եւս նրա դուռը պիտի զային զանազան ախտացեալներ: 1843-ին Արմաշ այցելած Ն. Սարգիսեանը Աստուածածնի հրաշագործ պատկերի գտնուած տեղը ներկայացնելիս գրում է. «յառաջացած յաւագ խորանին եղեալ էր եւ ապա աստ (իմա «ի գաւթին ի ձախակողմն» – Գ. Մ.) փոխադրեցին սակս դիւրութեան ուխտաւորաց, որ անմեկնելիք են հանապազ ի տեղւոջէն, ուր եւ ածեն զախտաւոր հիւանդս, եւ հաւատովք մերձեցողացն լինի բժշկութիւն»[1]: Սովորոյթը, բնականաբար, նոր չէր, ուստի եթէ վիճակի՝ առաջնորդարան չեղած տարիներին միքանութեան նուազում կամ անգամ բացակայութեան հնարաւոր շրջաններ իսկ ունենար, միեւնոյն է՝ գէթ երեք գիւղերի՝ Արմաշի, Խասկաւի եւ Ղշլայի հաստատուն հայ բնակչութիւնն Արմաշի սրբապատկերը պարապի չպիտի ձգեր, ուրեմն եւ լիարիւն թէ նուազում՝ հաստատութիւնը պիտի գործէր: Այդ են թելադրում եւ յետագայ դարերին վերաբերող պատահիկային տեղեկութիւնները, ի մասնաւորի՝ Լեհացու եւ Կամախեցու վկայութիւնները Թադէոս Երզնկացու, Յովհաննէս Անարծաթի մասին, Մարկոս Պարոնտէրին վերաբերող յիշատակարանները եւ այլն:

Յաւօք, Մ. Օրմանեանից, Մ. Երամեանից, Յ. Մավեանից ու Յ. Տէրոյենցից յետոյ Արմաշին վերաբերող սկզբնաղբիւրային տեղեկութիւնները ոչ միայն էական աճ չեն ապրել, այլ եւ ձեռագրերի ու վաւերագրերի վանական հաւաքածոյի կորուստով չեչտակիօրէն նուազել են: Եթէ բացառենք Արմաշի հիմնադրութեանը վերաբերող Յիշատակարան-ժամանակագրութեան գլուխը, ապա հարիւր տարի առաջ պատմագրող Մ. Օրմանեանն աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ էր, քան այսօր մենք (նկատի ունենք բացառապէս աղբիւրների խնդիրը): Ուստի վանահայրերի-առաջնորդների ստորեւ բերուող Գաւազանագիրք – ժամանակագրութիւնը կազմուած է նախորդ ուսումնասիրողների ձեռքի տակ եղած եւ մեծ մասամբ այժմ կորած կամ գոյութիւն չունեցող վկայութիւնների վերարծարծմամբ:

Այսպէս, ուրեմն, վերը թուարկած վանահայրերի ցանկը, մեծ ու փոքր ընդհատումներով, հասնում է մինչեւ XVIII դարի սկիզբը եւ յետոյ այնու շարունակւում նուազ հարցականներով ու բաւարար կանոնաւորութեամբ:

Նիկողայոս եպիսկոպոս: Արմաշեցի Նիկողայոս անուն քահանան իր ձեռնադրութեան փաստը գրառել է «Ցիսուս Որդի» գրքի էջին. «Թուին ՌՃԿԶ (1717 թ.) առի կարգ քահանայութեան Նիկողայոս աստուածաբանութեան վարդապետէն, որ է Իզնիմիտայ»: Հարկաւ խօսքը Թեմական առաջնորդի մասին է, որը եւ պիտի լինէր Արմաշի վանքի վանահայրը, եթէ իսկ ենթադրենք, որ նստոցը «Իզնիմիտն» էր՝ իմա՛ Նիկոմիդիան: Մ. Օրմանեանը Յովհաննէս Կոլոտ մեծագործ պատրիարքի գործունէութեան եւ կողմնակի մի քանի ենթադրութիւնների հիմամբ կարծում էր, որ Նիկողայոս եպիսկոպոսի անուան հետ պիտի կապել «Արմաշու տաճարին նորոգութիւնը, որուն կը վկայէ ցարդ պահուած եւ խորանին նաեւը ազուցուած արձանագրութիւնը, որ կ'ըսէ. Աստուծով նորոգուեցաւ Ս. եկեղեցիս գրովք եւ ողորմութեամբ ժողովրդեան Թուին ՌՃԿԹ (1720)»[2]: Դժուար է ասել՝ աստուածաբան մեծարուած եպիսկոպոսը իրական առնչութիւն ունի՞ նորոգութեանը, եւ եթէ այո՝ մինչեւ ե՞րբ է տեւել նրա առաջնորդութիւնը: Այն, որ նրանից ձեռնադրութիւն ստացած նոյնանուն քահանան (ծագումով Վաղարշապատցի) 1736-ին կենդանի է եւ Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի յանձնարարութիւնն է կատարում առ Յովհ. Կոլոտը (Գոլիս է տանում կաթողիկոսի «Գատմագրութիւն անցից իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից» աշխատութեան ձեռագիրը), բնաւ հիմք չի տալիս «առնուազն 25–30 տարիներու միջոց մը վերագրել Նիկողայոսին», ինչպէս կատարում է Մ. Օրմանեանը[3], մանաւանդ որ այդ տեւողութիւնն ընդունելիս էլ չենք կարող ասել, թէ երբ է սկսւում նրա առաջնորդութիւնը:

1 Հ. Ներսէս Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864, էջ 37:

2 Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգ. աշխ. § 31: Մ. Երամեանի, Յ. Մավեանի եւ այլոց մօտ եղած ընդհանուր վկայակոչումները աւելորդ ենք գնահատում յղելը:

3 Նոյն տեղում, § 32:

Անտոն վարդապետ: Իբրեւ իր տոհմական նախնու՝ Անտոնի մասին բաւական մանրամասնութիւններ է ունեցել Ց. Մավեանի գրած պատմութեան ընդարձակ տարբերակը, որից օգտուել է Մ. Օրմանեանը[4]: Ըստ այդմ եւ Օրմանեանի հայթայթած սեփական տեղեկութիւնների, բնիկ արմաշեցի է, նախնին գիւղիս Տէր Յովնանեան, Մավեան եւ Տէր Գալուստեան գերդաստանների: Որդին է 1730 թ. տպուած Ցայսմաւուրքի յիշատակագրութեան մէջ իբրեւ ստացող վկայուած Տէր Աւետիքի[5], ունեցել է «Անտոն վրդապետ ՌՃՁԴ (1735)» վերտառութեամբ կնիք: Օրմանեանի տեղում քաղած տեղեկութեամբ՝ համագիւղացիները եպիսկոպոս են կոչում, սակայն տապանագրում (մահ. 1771 թ.) «վարդապետ» է գրուած: «Անտոն Ռաբունի» յիշատակութիւնը ապացոյց է առաջնորդութեան, բայց ոչ եպիսկոպոսական աստիճանի: Անտոն վարդապետը մեծ համարում է ունեցել համագիւղացիների շրջանում, նոյն Ցայսմաւուրքի յիշատակագրութեան համաձայն՝ «չնորհազարդ եւ պայծառատիպ, վսեմազարդ եւ խոհեմաբան, հեզահոգի» որակուել: Վիճակայնոց պահանջով Ցակոբ Նալեան պատրիարքի օրօք հրաժարուում է առաջնորդութիւնից եւ մնում Արմաշում իբրեւ առաջնորդական փոխանորդ: Վախճանուել է Օվաճըքում քրոջ մօտ ապրելիս[6]:

Ցարութիւն արքեպիսկոպոս: Մագումով կրետացի էր, Քէրեաս նաեւ Աբրահամ կոչ. Կրետացու ձեռնասուններից մէկը: Դաստելով Նալեանի ընտրութեան փաստից՝ արժանաւորութիւններով օժտուած գործիչ է եղել: Առաջնորդ է նշանակուել 1741 թուականին, ինչպէս այդ վկայուած է Նիկոդիմիոյ երբեմնի տպագիր Աստուածաշունչի յիշատակագրութեան մէջ[7]: Ըստ Մ. Օրմանեանի՝ «Հանգուցեալ Մավեան* կը գրէ իբրեւ ականջալուր վկայ, թէ Նիկոմիդիոյ քաղաքի բոլոր եկեղեցական եւ դպրոցական կարգադրութիւնները Ցարութիւն առաջնորդի անունով կը յիշատակուէին մինչեւ իր օրը եւ որուն եկեղեցիներու եւ վարժարաններու բարեկարգութեան հակելն ալ ծերունիները լսած էին իրենց նախնիքներէն»[8]: Պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը պարզ չէ, քանի որ գրաւոր յիշատակարաններ չեն գտնուած: 1758 թ. Ցարութիւն արքեպ. Կրետացու յաջորդ Աթանաս եպիսկոպոսի յիշատակութիւնից կարելի է եզրակացնել, ինչպէս եւ այդ արել է Մ. Օրմանեանը, որ առաջնորդութեան պաշտօն է վարել չուրջ 15–16 տարի (40):

Աթանաս եպիսկոպոս: Նալեան պատրիարքի հմուտ աշակերտներից ու գաղափարակիցներից մէկն է, որը լուսաւորչական-կաթոլիկ անջրպետի իրարանցումի տարիներին՝ 1744-ին Անկիւրոյ առաջնորդ նշանակուեց: Անխնայութեամբ չէր զիջում իր հակառակորդներին՝ թիապարտութեան յանձնելով նրանցից շատերին: Այստեղից ետ կանչուելու եւ Աբմաչի-Նիկոդիմիոյ առաջնորդ նշանակելու ստոյգ ժամանակը չգիտենք. Մ. Օրմանեանը այդ կարելի է նկատում Նալեան պատրիարքի պաշտօնավարութեան երկրորդ շրջանի սկզբին՝ 1753-ին (§ 42): Արմաչին վերաբերող գրականութեան մէջ Աթանաս եպիսկոպոսին ուղղակիօրէն առնչուող երեք վկայութիւն կայ: Օրմանեանը ձեռքի տակ ունեցել է Արմաչի մատենադարանում պահուող «Լուծումն Նարեկի» ձեռագրի յիշատակարանը, ուր կարդացել է. «Եղաւ յիշատակ սոյն գիրքս Արմաշու Ս. Աստուածածնայ վանքն ի նորին առաջնորդէն Աթանաս վարդապետէ, ՌՄԷ (1758)»[9]: Երկրորդ յիշատակութիւնը համեմատաբար աւելի բովանդակալից է: Այն փորագրուած է եղել վանքի աղբիւրի քարին եւ ժամանակին ընդօրինակուել է Մավեանի ձեռագիր աշխատութեան մէջ (ընդարձակ տարբերակ). «Ի հիմանէ հանդերձ փողրակօքն չինեցաւ աղբիւրս, որոյ ծախից չորս մասին մի մասն չնորհեցաւ ի լուսահոգի Ցակոբ պատրիարքէ, վերակացութեամբ եւ մնացեալ ծախիւք վանիցս առաջնորդ Աթանաս վարդապետի, ՌՄԺԳ (1764)»[10]: Վերջին յիշատակութիւնը եղել է տապանաքարի վրայ, Նիկոդիմիոյ եկեղեցու բակում: Ըստ Տէրոյենցի բանաւոր աղբիւրից կատարուած գրառման՝ այն կարդացուել է այսպէս.

Գանձ թագուցեալ յայրի (resp. յայսմ) չիմի
Աթանասի վարդապետի

4 Նոյն տեղում, § 33–34, Ց. Քիւրտեանի հրատարակութեամբ մեզ յայտնի համառօտ տարբերակում («Բազմավէպ», 1957, էջ 250) ընդամէնը մէկ նախադասութիւն է:

5 Մ. Օրմանեան, Ազ. աշխ., § 33–34:

6 Միք. ա. ք. Երամեան, Ազ. ախջ., էջ 24:

7 Նոյն տեղում, էջ 25: Օրմանեանն այն կարդում է ՌՃՀԵ (1746), տե՛ս Ազ. աշխ., § 40:

* Ցովհաննէս քահ. Մավեանը, Միւզմէ կոչուած, մահացել է 1889 թ. սեպտ. 30-ին:

8 Օրմանեան, Ազ. աշխ., § 38:

9 Նոյն տեղում, § 41: Թօփճեանի 1903–1904 թուականներին կազմուած «Ցուցակ ձեռագրաց»-ում, ցաւօք չյաջողուեց այդ ձեռագրի ընկարագրութիւնը գտնել: Գուցէ ընկարագրութեան տարիներին տեղում չի եղել (?):

10 Գաղում ենք «Երեւակից» (1859, հատ. Ե, էջ 208), հմմտ. Օրմանեան, Ազ. աշխ. § 41: Նաեւ Գ. Բամպուքճեան, Ցակոբ Նալեան Պատրիարք, Ստանպուլ, 1981 էջ 70: Ի տարբերութիւն վերոբերեալի, վանքի Մեծ աղբիւրն ունեցել է բոլորգիր եւ բարձրաքանդակ այլ արձանագրութիւն. «Ծիլեցաւ աղբիւրս շնորհիւ Ջար/խափան սուրբ վանից / [Ռ]ՄԼԳ» (1784) Տե՛ս Տոք թ. վ. Թորգոմեան, Հայ բժշկական արձանագրութիւն, Վենետիկ, 1931, էջ 81: Խօսքը նոյն աղբիւրի երկու տարբեր նորոգութիւնների մասին է (հմմտ. Մ. Օրմանեան, Ազ. աշխ., § 43):

Զարխափանի արտացաւի,
Այն որ բազմաց տայր ողորմի
Ինքն խնդրէ ըզՀայր մեր մի[11]:

Կարեւոր չենք նկատում մանրամասնել, թէ Մավեանի եւ Երամեանի քերած ընթերցումների տեքստերում տարբերութիւններ կան[12]: Անհրաժեշտ է, սակայն աւելացնել, որ Ցովհ. Տէրոյենցի մօտ բացակայող թուականը Երամեանի քաղուածքում՝ ՌՄԾԵ (1766), ըստ էութեան որքազրուած է Օրմանեանի ճշգրտման հիմամբ (§ 42):

Ցակոբ Նալեան պատրիարքը, ինչպէս երեւում է, առանձնակի ուշադրութեան է առել Արմաշի վանքը, ուստի աղբիւրի ծախքի քառորդը հոգալուց բացի՝ վանքին է նուիրել «Ս. Լուսաւորչի նշխարով մասնաւոուի մը», որ տեսել եւ արձանագրել է Մ. Օրմանեանը[13]: Արդ հոգածութեան վկայութիւններից է եւ Արմաշի դիւանատունը ժամանակին պատուած սուլթան Մուստաֆա Բ-ի հրովարտակը (1761 թ.), որով «հրաման կը տրուի Նիկոմիդիոյ եւ իր նահանգի դատաւորներուն, որ յարգեն առաջնորդին իրաւունքը վախճանեալ վարդապետներու, քահանաներու եւ մայրապետներու ժառանգութեան վրայ, զոր իշխանութիւն ունի նա հաւաքելու իբր պատրիարքի պատկանող արդիւնք»[14]:

Աւետիք եպիսկոպոս: Իբրեւ Աթանաս եպիսկոպոսի յաջորդ, բնականաբար, առաջնորդութեան սկիզբը 1766 թուականն է: Արմաշի պատմութեամբ զբաղուողները ժամանակին ցարտիզակում տեսել են Աւետիքի կոնդակներից մէկը՝ ուղղուած Պախճաճուխ պիւղի բնակիչներին, որով առաջնորդը 30 ծուխ է յանձնում նորընծայ քահանայ տէր Ցովհաննէսին: Կոնդակը թուակիր է եղել՝ ՌՄԾԵ (1766) եւ վաւերացուած առաջ

11 «Երեւակ», 1859, հատ. Ե, էջ 209. Ցովհ. Տէրոյենցի եւ Մավեանի գրառումներում եղած տեքստի հիմամբ Մ. Օրմանեանը վերակազմել է տապանագիրը.
Գանձ թագուցեալ ի շիրմի,
Աստ է ոսկերք Հօրն մեծի,
Աթանասի վարդապետի՝
Շարխափանայ առաջնորդի.
Այն որ բազմայ տայր զողորմի,
Ինքն խնդրէ զՀայր մեր մի:
(Անդ, § 45)

12 Միք. ս. ք. Երամեան, Աշխ. աջխ., էջ 27:

13 Մ. Օրմանեան, Աշխ. աջխ., § 43:

14 Անդ, § 44: Պատրիարքական հատոյքների մէջ կար «Փէրէքէնտէ» կոչուող (յետագայում՝ «Մուքաթա») իրաւունք, որ պատրիարքը կարող էր փոխանցել առաջնորդների կամ առ այդ նշանակուած այլ անձանց: Հրովարտակի խօսքը այդ մասին է: Համեմատաբար մանրամասնօրէն տե՛ս Մ. Օրմանեան, Աշխ. աջխ., § 27:

նորդական կնիքով՝ «է: Քրիստոսի ծառայ Աւետիք վարդապետ՝ աշակերտ Ցովհաննու Պատրիարքի կ. Պոլսոյ: ՌՃՁԵ»[15]: Կնիքը առաջնորդ դառնալուց շատ վաղ է պատրաստուած, ուստի, որեւէ պաշտօն չունենալու պատճառով, Ցովհ. Կոլոտի աշակերտ լինելն է արձանագրուած: Առաջնորդական տարիների գործունէութեան մասին տեղեկութիւնները չեն պահպանուել: Սակայն Արմաշի դիւանում Մ. Օրմանեանի տեսած ու կարդացած հրովարտակում (տրուած է սուլթան Աբդուլ Համիդ Ա-ի կողմից՝ 1775 թ. օգոստ. 14-ին) խօսւում է այն նեղութիւնների մասին՝ որ տեղական իշխանաւորներն ու այլոք հասցնում են Արմաշի վանքին: Ինքնին պարզ է, այդ իրողութեան մասին վանքի առաջնորդը պիտի դանգատուէր պատրիարքին՝ Զաքարիա Կաղզուանցուն, իսկ վերջինիս դիմումի համաձայն պիտի հրապարակուէր սուլթանի հրովարտակը: Այդ նեղութիւններն են՝ «Զրի եւ բունի իրենց եւ իրենց մարդոց եւ իրենց գրաստներու ուտեստն ու պիտոյքը» վանքէն պահանջելը, «քննութեան եւ հետազօտութեան բարուրանքներով նոր տուրքեր առնելը», որ 1771 թուականից սկսած տարեկան առնում են 100–150 դահեկան, իսկ «ներկայ 1189 (1775) տարիին մէջ մինչեւ 260 դահեկան առած են բունի եւ այլն»[16]: Աւետիք եպիսկոպոսը մահացած պէտք է լինի, ըստ Մավեանի հաշուարկումի, 1779 թուին[17]:

Պետրոս արքեպիսկոպոս: Իբրեւ Էջմիածնի միաբան՝ Աղեքսանդր Բ կաթողիկոսի օրօք Պետրոս Ղափանցին նուիրակ է ուղարկուել «Ռումելի եւ Ղրիմ» եւ մնացել Կ. Պոլսում, յետագայում պահպանելով կապը Սիմէոն Երեւանցի եւ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսների հետ: Ցովհ. Մավեանն ու Մ. Օրմանեանը ձեռքի տակ ունեցել են Զաքարիա պատրիարքի կոնդակն ու սուլթան Մահմուդ Ա-ի հրովարտակը, տրուած 1780 յունիսի 12-ին եւ 8-ին[18], որոնցով ծերունական տարիքի հասած Պետրոս արքեպիսկոպոսը նշանակւում է Արմաշի առաջնորդ[19]: Ժամանակակիցների եւ հետազօտողների միաբերան վկայութեամբ՝ ըստ էութեան վանքով եւ վիճակով չի զբաղուել, խնդիրը վստահած լինելով իր

15 Անդ, § 47:

16 Անդ, § 48:

17 «Հասկ», 1971, էջ 250: Մ. Օրմանեանը կոչում է 1780 թիւը (§ 48):

18 Կենսագրական մանրամասները տե՛ս Մ. Օրմանեան, Աշխ. աջխ., § 50–56: Միհրան Գասպարեան, Հայերը Նիկոդիմիոյ գաւառի մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 112–114: Ծուշանիկ Նազարեան, Պետրոս Ղափանցի, Երեւան, 1969, էջ 5–19:

19 Ցովհ. Մավեանի աշխատութեան ընդարձակ տարբերակը մեզ անձնական է, սակայն որոշ քաղուածքներ կան Մ. Գասպարեանի գրքում:

փոխանորդ եւ ձեռնասուն Յովակիմ եպիսկոպոսին, Օրմանեանի ած փոփմամբ՝ «Պետրոս վանք ալ չհալաւ եւ Արմաշու մէջ ցարդ իսկ անճոռնօր մնացած է իր անունը» (§ 52): Պատրիարքը հարկադրուած է եղի մէկ տարի չանցած նրան տեղափոխել Պանտրմայի առաջնորդութեան: Ղափանցին, սակայն, մինչեւ մահը (1784 թ.) մնաց Նիկոմիդիայում անտարբեր նաեւ այդ նշանակումին: Յովհ. Տէրոյենցը ընթերցել է քէթխուդա-առաջնորդի տապանագիրը (Քաղուած է եղել Նիկոմիդիոյ հասարակաց գերեզմանատունը):

Տեառն Պետրոսի արհեստ պետի
Արքունն հովվի այս վիճակի,
Որ բարի մահ վճար կենին
Նմա տապանս տուն է յետին:

Սա էր հասուն ըստ հասակին,
Գործքն համեստ սուրբ պաշտօնին.
Առել արժան վասն սորին
Մորոյն գոլ ի քաղաքին:

Որ հանդիպիք տուք ողորմին,
Չի կայ եւ ձեր օրս այս յետին.
Ըստ տէրունեան անկոյծ վճռին
Թէ հոգի ի հող դարձիս կրկին:

Հանգեաւ ՌՄԼԹ թուին (1784) մարտ ամսոյն ի քսանին[20]:

Կենագիրներուն վկայութեամբ «Ղափանցիին կը վերագրուէր վանքին ապրիւրներէն մէկը, որ չինուած էր եկեղեցիի ետեւը արեւելեան որմափակին վրայ, կրկին ծորակով, մին պարիսպէն դուրս..., միւսը՝ պարիսպէն ներս: ... Աղբիւրի ներքին ծորակին վրայ գրուած էր «Լեառն վիմածին, Ս. Աստուածածնին, փառք քո Միածնին՝ աղբիւրս բերողին» ... Իսկ արտաքին ծորակին վրայ գրուած է չինութեան արտոնագրութիւնը. «Շինեցաւ աղբիւրս շնորհիւ Զաքխափան Ս. Աստուածածնին. ՌՄԼԹ, ապրիլ»[21]: Որեւէ անուան յիշատակութեան բացակայութիւնը հնարաւոր է

20 «Երեւակ», 1959, հատ. Ե, էջ 210:
21 Մ. Օրմանեան, Աշխ. աշխ., § 55, Ճեմար. «Հայաստան» 1971, էջ 250:

բացատրել անցման մի այնպիսի շրջանով, երբ նախորդ առաջնորդ-վանահայրը այլեւս տեղափոխուած է կամ անգամ ողջ չէ, իսկ նորը կամ չի եկել, կամ եկել է, բայց չինութեանը առնչութիւն չունի: Պետրոս արքեպիսկոպոս Ղափանցուն առնչուող նիւթերից պատմութեան համար ամենահարեւորը նրա հաստատութեան կոնդակում Արմաշի վիճակը կազմող քնակավայրերի թուարկումն է (համեմատաբար խնամեալ ընդօրինակութիւն է Մինաս Գասպարեանի գրքում հրատարակուածը, ուստի քաղում ենք նրանից): «... Ի վերայ Արմաշու Զարխաբան Ս. Աստուածածնայ վանուց թեմի եւ վիճակի. եւ* Իզնիմիտու, Ատաբազարու, Ծեհբիզլիու*, Թամլըխու, Նոր գեղու, Ճրնտխլըյու, Ալմալուի, Խասկալու, Տաղ գեղու, Ասլան պէկու, Օվաճխու, Տէօնկէճլու,* Գախճաճըխու, Ղուրտպէլէնկու*, Ղընճըլարու, Օրթագեղու, Եէնի չէհիրու, Զինիզնիկու* (Նիկիա– ծ. հ.), Մէրմէրճիկու, Սօղոզու, Կիւղէյու,* Ղարսախու, Կէտիէկու, Բազար գեղու, Նոր գեղու (Մեծ Նոր գիւղ – ծ. հ.), Անարծաթու (Զէնկիլէր – ծ. հ.), Օրթագեղու, Քերեմէթու, Քարջիկու, Շախշախու, Ջուխուր գեղու, Խըլըճ գեղու, Ղարամուսալու, Նոր գեղու (Եալաք տէրէ – ծ. հ.), Մէրտէօկէզու* եւ Սապանճայու եւ այլ թեմի եւ վիճակի սորին»[22]:

Նախորդ տասնամեակներում այս թեմի մէջ մտնող Պանտրմա, Մրմաջըճ, Քիւմասթր, Պալըքէսէր, Էսքինճիկ, Պիզա եւ Էրմէնի քէօյ քնակավայրերը, 1774-ին հանուեցին եւ առանձին միաւոր կազմեցին[23]: Ի դէպ, Զաքարիա Պատրիարքի այս կոնդակում թուարկուելիս են եղել նաեւ առաջնորդի կամ փոխանորդի ստանալիք տուրքերը, որոնց թւում են «գիշերաժամից եւ քառասնեայց», «պատակների օծումի» կոչուածները:

Բարթուղիմէոս արքեպս. Կապուտիկեան: Հակառակ պատրիարքական կոնդակով կատարուած նշանակումի, չուրջ երկու տարի Յովակիմը արգելակում էր Բարթուղիմէոսի առաջնորդական պաշտօնի ստանձնումը, մինչեւ որ սուլթանական հրովարտակով (1786 թ.) տեղական իշխանութիւններից պահանջուեց չմիջամտել եկեղեցական գործերին, իսկ Բարթուղիմէոսին ընդդիմացողներին աքսորի պատիժ սահմանուեց: Զաքարիա Պատրիարքը, ինչպէս երեւում է, հարկադրուած էր եղել դիմե-

* Ըստ Օրմանեանի եւ ապիհնքմ, Ճէհրիզլիու, Տէօնկէճլու, Տէօկէճլու, Ղուրտպէլէնկու, Գուրտպէլէնկու, Չէնկիլարու, Կիւղէյու, Կիւլէու, Մէրտէօկէզու, Մէրտէկէօղու

22 Մինաս Գ. Գասպարեան (Ճամհրատ), Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, էջ 113:
23 Հմմտ. Մինաս Գ. Գասպարեան, Աշխ. աշխ., էջ 114:

լու սուլթանի միջամտութեանը: Բարթուղիմէոսը պատրիարքի շնորհալի աշակերտներից մէկն էր՝ օժտուած ազգային կրթական նորոգչական գաղափարներով, որ ԺԸ դարի առաջին տասնամեակներից արդէն իրենց դրսեւորումն էին ստանում Ամրտոլու, Սեւնեաց մեծ անապատի, Լիմի, Կտուցի, Երեւանի Անանիա առաքեալի անապատի, Սկիւտարի վանական-կրթական գործունէութեամբ: Արմաշը այդ շղթայի օղակներից մէկն էր, իսկ օրուայ պատրիարքը՝ Զաքարիան՝ Սիմէոն Երեւանցու դասակիցն ու գաղափարակիցը: Բարթուղիմէոսը «սկիզբէն իսկ յատուկ մտադրութիւն դարձուց Արմաշու վանքին վրայ եւ ձեռնարկեց միաբանական վանօրէից բուն ձեւին վերածել զայն, հաստատել այնտեղ ուսմանց եւ դաստիարակութեան օթարան, ինչպէս Զաքարիայի օրինակէն ուսած էր անշուշտ, յատուկ հրաման ալ ընդունած»[24]: Նման գնահատութիւնը մակաբերւում է Բարթուղիմէոսի տապանագրի վկայութիւնից, ուր ասուած է.

«Սա ի հիման շինող տաճարի,
Որ եւ Զարխափան Ս. Աստուածածնի,
Վասն կրօնաւորաց թեմիս վիճակի,
Յոյժ պայծառաշէն կարի անուանի»[25]:

«Ի հիման շինող» որակումը թելադրում է, թէ առաջնորդը ի նորոյ է տաճարը կառուցել, իսկ կրօնաւորների կացարաններն ու օժանդակ կառոյցները դարձրել «յոյժ պայծառաշէն»: Առաջնորդը, ինչպէս երեւում է, ծրագրուած շինարարական գործունէութիւն է ծաւալել: Մ. Օրմանեանը տեսել ու ընդօրինակել է Արմաշավանքի «յոտս գմբէթին սրբոյ սեղանոյն» ՌՄԽԶ (1797) թուականին կանգնեցուած խաչքարի արձանագրութիւնը. «Յիշատակ է օծեալ սուրբ խաչս քարեայ յոտս սրբոյ

24 Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., § 62:

25 Անդ: Բարթուղիմէոս Կապուտիկի գերեզմանը գտնուել է Նիկոմիդիոյ (Իզմիտի) Հայոց եկեղեցու հիւսիսային կողմը, աջակողմեան պահարանի դրան առջեւ (հմմտ. Միք. ա. ք. Երամեան, նշվ. աշխ., էջ 34): Նիկոմիդիոյ Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցու մասին 1843 թ. տեղում եղած Ն. Սարգիսեանը գրել է. «Նորաշէն եւ գեղեցիկ է յոյժ քան զամենայն նորաշէն եկեղեցիս կողմանց Բիւթանիոյ եւ է գմբէթաւոր, այլ արտաքուստ չերեւի գմբէթն: Գեղեցիկ է նոյնպէս եւ մկրտարանն, որ կայ յաջակողմեան աւանդատանն, բովանդակ կճապատ եւ բարձրաքանդակ պատկերք եւ զարդք ըստ տաճկոյ ճարտարութեան արեւելեան գեղարուեստից» (Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 36): Տե՛ս նաեւ՝ Մ. Գասպարեան, նշվ. աշխ., էջ 28–30: Տեղիս Քիլէզի կամուրջի վրայ գործածուած մի տապանաքար ունեցել է արձանագրութիւն. «Այս է տապան Գուզըջէ (?) Խանումին որդի Վարդոյին եւ թուին ՌՃԼԸ (1689)»:

սեղանոյս գմբէթի Գաղատացի Խաբուպէօյիւսէնեան Թաշճը մահտեսի Յակոբին [...] վասն ննջեցելոցն եւ կենդանեացն հոգւոյն» (§ 63): Տաճարների ակներեւութիւնը արձագանք ունի առաջնորդի դէմ գրած ամբաստանագրերի, ինչպէս նաեւ շինարարութիւնը խափանելու կոչուած սուլթանական հրովարտակների տեքստերում: Կառուցուող սենեակների թիւը մեղադրողները 366 են հաշւում՝ «ամրոցանման պարիսպներով եւ մէջը զէնքերով լեցուն»: Անշուշտ զրպարտութիւնը հերքուեց եւ 1792–1797 թուականների միջեւ շինարարական աշխատանքներն աւարտուեցին, սակայն առաջնորդին այլ ճակատագիր էր վիճակուած: 1799-ին վախճանուեցին Զաքարիա Պատրիարքն ու Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը: Բարդուղիմէոս Կապուտիկը հրաժարուեց կաթողիկոսական աթոռի հաւակնորդ դառնալ (Պոլսում նոյնիսկ ընտրութիւն կազմակերպուեց) եւ նոր պատրիարքից՝ Դանիէլ եպիսկոպոսից «խնդրեց իր վիճակը դառնալու հրաման՝ պատրաստակամութիւն յայտնելով աքսորի եւ պատժի իսկ ենթարկուիլ, քան կաթողիկոսութեան աթոռն ընդունիլ» (§ 70): Շուտով Դանիէլն ինքը կաթողիկոս ընտրուեց՝ ծայր տալով Դաւիթ-Դանիէլեան անլուծելի իրարանցումին: Բարթուղիմէոս արքեպիսկոպոսը դարձել էր իր վայելուչ առաջնորդութեանը՝ ունենալով նոր պատրիարք Յովհ. Զամաշըրճեանի բարեացկամ վերաբերումը (այդ է վկայում պատրիարքարանի հասոյթ հարկերի հաւաքման յանձնումը Արմաշի վանքին), սակայն շուտով՝ 1804-ին վանքը անսպասելիօրէն անողոք աւերածութեան ենթարկուեց. ընդհարուել էին դրացի երկու դերեբէյութիւնները, եւ իրբեւ վրիժառութիւն նրանցից մէկին ապաստան տալու՝ Զաքըր Հասանը (կենճալիցիները) հրի ու սրի մատնեց վանքը: «Ո՛չ եկեղեցի կը մնայ, ո՛չ վանք, եւ ոչ՝ մատենադարանի գիրքեր, զորս կարգաւորեր եւ առատացուցեր էր: Այսօր ալ հազիւ երկու-երեք եկեղեցական սպասներ եւ քանի մը հազար խանձոտած գիրքեր կը մնան մեր ձեռքը՝ Բարթուղիմէոսի ժամանակէն դիզուած ճոխութիւններէն»,- գրում է դարավերջի վանահայրը[26]: Միաբանները փաստօրէն այլեւս ցրուեցին, ինքը առաջնորդն էլ անկարող եղաւ տեսնել կատարուածը, ուստի մնացած հինգ տարին բաւարարուեց վիճակային այցելութիւններով: Մահացաւ 1809 թ.՝ վաթսունամեայ հասակին: Մ. Օրմանեանը զանազան աղբիւրներից վկայութիւններ քաղելով՝ Բարթուղիմէոսի կազմած միաբան-աշակերտների թիւը հասցրել է տասնմէկի, որ իրօք ժամանակի համար փոքր թիւ չէ:[27]

26 Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., § 72:

27 Տե՛ս Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., § 74 հմմտ. Միք. ա. ք. Երամեան, նշվ. աշխ., էջ 34:

Կարապետ եպիսկոպոս: Իբրեւ յաջորդ Բարթուղիմէոսի նշանակուել է վերջինիս մահուան 50-րդ օրը (1809 թ. մայիսի 16)՝ վիճակի սահմանները ճշտող եւ հնազանդութեան կոչ բովանդակող կոնդակով:[28] Արմաշի հետ կապուած որեւէ գործ չի ձեռնարկել. ունեցել է մէկ-երկու այցելութիւն, տեսել կատարուած աւերածութիւնները եւ դարձել Նիկոմիդիա կամ Ատաբազար: Մէկ տարի անց (1810-ին) պատրիարքի համաձայնութեամբ Պրուսայի առաջնորդ Պօղոս արքեպ. Ղարախոչեանի հետ պաշտօնատեղերի փոխանակում են կատարել: Սակայն նոր տեղում էլ երկար չի մնացել եւ Պօլիս վերադառնալով՝ յարել է կաթոլիկութեան: Կեանքն աւարտել է Հռոմի Անտոնեան միաբանութեան վանքում (1819 թ.) հայոց միջավայրում թողնելով Շփոթ մականունը:

Պօղոս արքեպիսկոպոս Ղարախոչեան: Ծննդեամբ Կեսարիայի Վանք գիւղից էր, զարմիկը տեղիս Ս. Սարգիս եկեղեցուն Աւետարան նուիրած (1669 թ.) Ղարախոչի (գործածական է եւ Գարագոչ գրադարձումը): Աշակերտել է Զաքարիա Կաղզուանցուն: Վարդապետական գաւազան է ստացել 1784-ին: 1787-ին նշանակուել է Պրուսայի առաջնորդ, ուր արդէն ծառայել էր Զաքարիայի առաջնորդութեան տարիներին: Ըստ Մ. Օրմանեանի հաշուումների, Պօղոս Ղարախոչեանը եպիսկոպոսական աստիճան է ստացել Ղուկաս Կարնեցու ձեռնադրութեամբ՝ 1791-ին:[29] Ժամանակը բնաւ նպաստաւոր չէր. «Եկեղեցիներ՝ նկուն եւ անպաշտպան, աւեր ու խանգարուած, վարժարաններ՝ անգոյ բոլորովին, եկեղեցականներու ընթացքն՝ անկանոն, ժողովրդական վիճակը՝ խղճալի, իսկ տէրէպէյական եւ եէնիչէրիական անուններու ազդեցութեամբ որեւէ կանոնաւոր, ապահով ու տեւական ձեռնարկ՝ բացարձակ անհնարութեան վերածուած» (§ 81): Պրուսայի առաջնորդը նախ հոգաց վարժարանի բացումը, ինչպէս Բարթողիմէոսը Արմաշում, հոգեւոր ծառայութեան կանչելով կարող շրջանաւարտներին, որոնցից մէկն էր յետագայում ծանօթ գործիչ Ստեփանոս Աղաւնին: Բացի Պրուսայի եկեղեցու վերաշինումից եւ առաջնորդարանի կառուցումից, հոգաց եւ վիճակի եկեղեցիների բարեկար-

28 Մ. Օրմանեանը Միջագիտի Անտոնեան միաբանութիւնից ստացած է եղել կոնդակի պատճէն (§ 75):

29 Նշւ. աշխ., § 81: Կենսագրութեանը վերաբերող լրացուցիչ տեղեկութիւնները քաղում ենք Գ. Բամպուքճեանի հրատարակած յիշատակարանից (տե՛ս «Շողակաթ», 1975, էջ 187):

«Հայաստանի կոչնակ»-ում նոյն Գ. Բամպուքճեանը հրատարակել է Գրիգոր Փէշտիմալճեանի (1773–1837) ներբողեանը Ղարախոչեան արքեպիսկոպոսին (1964, էջ 210–211):

դութիւնը: Վարդապետութեան ու հաւատքի խնդիրներում անզիջում գործիչ լինելու պատճառով պաշտօնական որոշ դժուարութիւններ ունեցաւ, նոյնիսկ կարճ ժամանակ առանձնացաւ Մըխալըճ, ապա եւ Կ. Պօլսում մնաց, սակայն 1810-ին, փոխանակելով պաշտօնատեղին, Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդ կարգուեց: Որքան էլ կողոպտուած ու աւերակ՝ իբրեւ ուխտատեղի Արմաշը շարունակում էր գործել, եւ նոր առաջնորդը վերաշինութեան պատրաստութիւն էր տեսնում: Առ այդ դիւրութիւն ստեղծող պարագաներից մէկը պրուսացիների վերաբերումի կտրուկ շրջադարձն էր, որով Պօղոս արքեպիսկոպոսը միաժամանակ ստանձնեց նաեւ իր նախորդ վիճակի առաջնորդութիւնը[30]: Իր արդէն ունեցած ձեռնասուն աշակերտներին գումարեց նորերը, զոյգ վիճակների մէջ պաշտօնների կարգեց՝ իր վերադիտութիւնն անպակաս պահելով: 1816–1817 թուականներին եկեղեցիների վերածեց Ատաբազարի «ժամերը» (քահանայական աղօթարան), կառուցեց Բազարի Նոր գիւղի եւ Թամլըխի Նոր գիւղի եկեղեցիները: Վանքի շինարարութիւնը ձեռնարկելիս Պօղոս արքեպիսկոպոսը առկայ իրերի ցուցակագրում կատարեց, որից տեղեկանում ենք (հարկաւ Մ. Օրմանեանի միջնորդութեամբ), որ վանքում պահպանուել էր երկու մասունք (խաչափայտի եւ Լուսաւորչի), մէկ թագ ու վակաս, շուրջառ եւ փորուրար, ինչպէս նաեւ մէկ ձեռագիր՝ Նարեկի մեկնութիւնը[31]: Սակայն մինչեւ 1822 թ. վանահօր ջանքերով վանքն ունեցաւ 33 մասունք, 22 խաչ, 6 սկիհ, 4 արծաթակազմ Աւետարան, 12 արծաթէ սպաս... 57 հատոր գիրք[32]: Հարկաւ միջոցների կուտակման տարբեր աղբիւրներ կային, որոնց թւում նուիրատուութիւններից բացի, յիշատակելի են հանգանակութիւնները, վանքի համար այդ ու մերձակայ այլ վիճակներից գանձուող պտղին: Հնարաւոր է, պատրիարքարանը իր հասոյթները հաւաքելիս (փէրէքէնթէ) մասնաւոր մասնահանում էր կատարում Արմաշի շինարարութեանը (հաւաքող նուիրակները գերազանցապէս Արմաշի միաբաններն էին):

30 Այդ իրողութեանը նուիրուած թուրքերէն ներբողեան է գոյութիւն ունեցել, որի տեքստը, ցաւօք, մեզ անծանօթ է:

31 Մ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., § 98:

32 Նոյն: Մ. Օրմանեանը յիշատակում է նաեւ արձանագրութիւն ունեցող երկու սաղաւարտ՝ վակասներով, երկուսն էլ ՌՄԿԳ (1814) թուականի. «Յիշատակ բոլոր Արմաշցւոց, ձեռամբ Մատթէոս վարդապետի» <Եալաքտէրէցւոյ>, «Յիշատակ բոլոր ժողովրդոց, ձեռամբ Պօղոս վարդապետի» <Գաղատացւոյ>: Վերջինս՝ Պօղոս վրդ. վանահայրութեան փոխանորդ էր, Պօղոս արքեպիսկոպոսի օժանդակը:

Ինչպէս երեւում է, վիճակաւոր արքեպիսկոպոսը ոչ քիչ դժուարութիւններ հաղթահարելով էր ձեռք բերել վերաշինութեան իրաւունքի հրովարտակը (1820 թ.)[33]: Այն խստագոյնս սահմանում էր, որ նոր կառոյցը ճշտիւ համապատասխանէր նախորդի չափերին (ներառեալ բարձրութիւնը):

Փորձառու առաջնորդը շինարարութիւնը գլուխ բերեց մի քանի ամսում բազում հայորդեաց կամաւոր աշխատակցութիւնն ունենալով: Նոյն թուականի սեպտեմբերի 26-ին՝ Վարագայ Խաչի տօնին կատարւում է օծումը[34]: Շինարարական արձանագրութիւնները տեղադրուած են եղել արտաքին մուտքի հիւսիսային դրան վրայ եւ ներքին մուտքի արեւմտեան դրան վրայ: «Ասոնք,– գրում է Օրմանեանը,– նորաշէն տաճարին մէջ կպահուին եւ զետեղուած են վերին պահարանին ներքին կողմերուն վրայ»[35]: Գործնական նկատառումներով Զարխափան Ս. Աստուածածնի պատկերը Աւագ խորանից տեղափոխուեց գաւիթ (ձախ կողմում)՝ տեղում զետեղելով նորը, որը յետագայում նոյնպէս փոխուեց: Պօղոս Ղարախոչեանն էլ նախորդների պէս իշխանութիւնների առաջ ամբաստանուեց, թէ ռազմական կացարան կամ զինանոց է կառուցել, որը եւ հերքուեց ստուգմամբ: Վանքին կից վարժարան կազմեց, մատենադարան հիմնադրեց եւ Ստեփանոս եպս. Աղաւնիի օգնութեամբ կարգաւորեց դասաւանդումը: Առաջնորդի նուիրած գրչագրերից նշանաւոր է Բրաբիոն գրչուհու 1783 թ. Պոլսում ընդօրինակած Գրիգոր Նիւսացու գեղեցկագիր ժողովածուն[36]: Կեանքի վերջին երկու տարիներին (1823–1825) վանահայրութեան փոխանորդութիւնը յանձնեց իր երիտասարդ

33 Վանական շրջանակում պահպանուած կենդանի յիշողութիւնը հրովարտակի ստացումը կապում է Նաւարանի վերակացու Հաֆըզ Ալի փաշային արած եռակի բարեմաղթութիւնների կատարման զուգադիպութեանը, որ ի վերջոյ մեծ էպարքոս դարձաւ եւ տուեց այդ արտօնութիւնը (Սուլթան Մահմուդ Բ-ի հրովարտակ):

34 Օծնութեան հանգամանալի նկարագրութիւնը տե՛ս Մ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., § 103:

35 Անդ: Նրանց հեղինակներն եղել են Ստեփանոս եպս. Աղաւնին եւ Պօղոս վրդ. Թաքթաքեանը:

36 Նկարագրութիւնը տե՛ս Յ. Թոփճեան, Ցուցակ..., էջ 174–179: Այժմ կորած է: Մեր հաշւումներով Պօղոս Արքեպիսկոպոսի նուիրած ձեռագրերի ընդհանուր թիւը 21 է, ըստ ցուցակի՝ N9, 15, 17, 19, 21,24, 38, 47, 51, 52, 57, 60, 71, 87, 92, 94, 104, 107, 115, 161, 166:

Պօղոս Արքեպիսկոպոսը ձեռագիր է նուիրել նաեւ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին, օժտելով այն կենսագրական յիշատակարանով: 1964 թ. Հայկազուն քահանայ Կարապետեանը այն ի պահ է յանձնել Պատրիարքարանի Մատենադարանին (տե՛ս «Շողակաթ»), 1975, էջ 186–187):

աշակերտ Պօղոս Թաքթաքեանին՝ գերադասելով խոնջանալ Պրուսայում: Տապանագրի լուսանկարը հրատարակուած է Մ. Օրմանեանի աշխատութեան համապատասխան դրուագում (§ 103)[37]:

Պօղոս արքեպիսկոպոսի ջանքերով Արմաշի վանքը վերագտաւ իրեն ե՛ւ իբրեւ ուխտատեղի, ե՛ւ իբրեւ ուսումնա-կրթական կենտրոն:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Աղաւնի: Աւազանի անունով Զաքարիա Զաքարեան է եւ Աղաւնի մականունն ստացել է խառնուածքի թելադրութեամբ: Նախ՝ Նիկոմիդիոյ փոխառաջնորդ էր եւ Արմաշի վերաշինութիւնից յետոյ դարձաւ վանական փոխանորդ, ապա՝ վարիչ ու ուսուցիչ նորաբաց վարժարանի: Ինչ-ինչ ընդհարումների պատճառով 1823-ին թողեց վանքը եւ մէկ տարի Պանդրմա մնալուց յետոյ նշանակուեց Զմիւռնիոյ պատրիարքական փոխանորդ, ուր եւ կատարեց առաջին վարժարանի հիմնարկէքը (1825 թ.): Նոյն տարին, Պօղոս Արքեպիսկոպոսի մահից յետոյ, միացեալ վիճակը բաժանուեց երկուսի, եւ Ստեփանոսը ստանձնեց «Իզնիմիտի (Նիկոմիդիոյ) եւ Էրմիշէի (Արմաշի) առաջնորդութիւնը»: Վեց տարուայ ընթացքում, Պօղոս Թաքթաքեանի փոխվանահայրութեամբ, Ստեփանոսը հոգաց վանքի եւ վարժարանի բարեխնամութիւնը, ջրաղաց, ջրուղի եւ աւազան կառուցեց: Մ. Օրմանեանը տեսել ու ընդօրինակել է Ստեփանոսի վիմագիր ներբողումը.

Զուարթունք փութացէք յայս պարտէզ
Ոռոգել զբուսաբերս յաղբերէս,
Ստեփաննոս պետ արհի ձեզ յանձնէ
Բողբոջել առոք, բերս յայս պարտէզ[38]:
1827:

«Աղաւնիի ժամանակին եւ Թաքթաքեանի աշխատութեան մեծագոյն արդիւնքն է,– ամփոփում է Օրմանեանը,– բուն վանուց շինութիւնը, զի Ղարախոչեանի վանուց շինութիւն ըսածը յատկապէս եկեղեցւոյն շինութիւնն էր... Բայց առանց վայելուչ բնակարանի հնար չէր ոչ առաջնորդարան պահել, ոչ միաբանութիւն կազմել եւ ուսումնարան բանալ»[39]: Նոր շինարարութեան արտօնութեան ձեռքբերումը կապուած է Ցարու-

37 Մեր կատարած վերծանումը պատառիկային է, ուստի այստեղ նրա հրապարակումից ձեռնպահ ենք մնում: Յոյս ունենք երբեւէ բուն լուսանկարը գտնել: Յ. Քիւրտեանի հրապարակած տեղեկութեամբ տապանագիրը շարադրել է Յովհ. Եզնկեանը, իսկ փորագրողը Ռափայէլ Խազանճեանն է (տե՛ս «Հասկ», 1971, էջ 394):

38 Մ. Օրմանեան, նշւ. աշխ., § 120:

39 Անդ, § 121:

Թիւն Պէզճեան ամիրայի միջնորդութեան հետ[40]: 1828-ին Պալեան Գրիգոր կամ նրա որդի Կարապետ ամիրայի ներկայութեամբ Ստեփանոս «օրհնեց բուն վանուց կամ սենեկաց շինութեան հիմերը»[41]: Շինարարութիւնը տեւեց մինչեւ 1837 թ., եւ վերջնականապէս ձեւաւորուեց վանական համալիրը[42]: Նուիրատու ազգայնոց ի պատիւ վանական շրջափակը թաղերի բաժանուեց՝ Նիկոմիդիոյ, Ատաբազարի, Պրուսայի, Սիւրիհիսարի: Պատրիարքի արտօնմամբ նուիրակներ մեկնեցին այլեւայլ վիճակներ՝ նպաստներ հաւաքելու: Առաջնորդութեան երկրորդ տարին իսկ (1826) Աղաւնին կարգաւորեց վարժարանի խնդիրը՝ աշակերտներ ու ուսուցիչներ հաւաքելով: Առաջին հրաւիրող ուսուցիչներ էին Յով. Զամուրճեանը (Տէրոյենց) եւ Յակոբ Պրուսացին[43]: Սակայն վարժարանի պարապմունքները շուտով նեղ սահմանների մէջ մտան՝ միջոցների բացակայութեան, յիշեալ ուսուցիչների տեղափոխութեան պատճառով: Երկու տարի անց՝ 1831-ին, անսալով Ճանիկ աղա Փափազեանի խորհրդին, Արմաշի վանքում բացուեց գիշերօթիկ վարժարան, որը վանական ընծայացուներ պատրաստելու համար էր, իսկ Արմաշ գիւղի համար առանձին վարժարան բացուեց՝ տիրացու Պօղոս Թերզեան Արմաշեցու վարժապետութեամբ: Դպրոցներ հիմնեց նաեւ Նիկոմիդիայում (Լուսաւորչեան կոչուած) եւ Ատաբազարում (Ս. Հրեշտակապետաց):

Կարապետ Պալաթեցի պատրիարքի հրաժարումից յետոյ (1836) պատրիարքութեան կոչուեց Ստեփանոս արքեպ. Աղաւնին, վանքի եւ վիճակի փոխանորդութիւնը յանձնելով Յակոբ վրդ. Սինանեանին, որը արգիւնաւոր գործունէութիւն ծաւալեց: Ի թիւս այլ բարեզարդութիւնների, վանքի եկեղեցու աւագ խորանն օժտեց նոր պատկերով (1832 թ., հեղինակ՝ Gaetani, Պէզճեանի ծախքով), նախորդն ուղարկելով Ատաբազարի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Հոգաց եւ վարժարանի խնդիրները՝ սաներից ուսուցիչներ ուղարկելով գաւառներն ու գիւղերը (Արմաշի գիւղի վարժարանում ուսուցչութիւն ստանձնեց վանքի յետագայ պատմա-

40 Մանրամասնութիւնները տե՛ս § 120:

41 Անդ, § 122: Ամիրայի ինքնութեան ճշտումը կատարել է Գ. Բամպուքճեանը:

42 Համալիրի մանրամասն նկարագրութիւնը տրուած է Մ. Օրմանեանի երկում (անդ, § 123), իսկ գծագրական պատկերը՝ Ն. Սարգիսեանի «Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ Մեծ Հայս» գրքում (էջ 36-ի եւ 37-ի միջեւ):

43 Վերջինս թուրքագէտ էր, եւ Արմաշը՝ թուրքերէն ուսուցանող առաջին վարժարանը մեզանում: Մ. Օրմանեանը տեսել ու արձանագրել է իբրեւ վարժութիւն Յակոբի սաների ձեռքով կատարուած արաբատառ հրովարտակների հայատառ պատճէնումները: Անդ, (§ 126):

բան Յովհ. Մավեանը): Առժամանակ Արմաշ ապաստանած Րէստէնի (Միքայէլ Տէր-Պետրոսեանց Պատկանեանց) յորդորով վանական վարժարանը ծրագիր ընդգրկեց իտալերէնը: Արմաշցիների օգնութեամբ փոխանորդն աւարտեց Խասգիւղի Ս. Յակոբ նոր եկեղեցու շինարարութիւնը (1834): Ներմիաբանական հակասութիւնները, սակայն, աստիճանաբար այլեւս անտանելի դարձան, ուստի Աղաւնի պատրիարքը Սինանեանին ազատեց փոխանորդութիւնից (1834 թ.), պատրիարքական տեղապահ անուամբ այստեղ բերելով Երուսաղէմացի Կիրակոս եպս. Մնացականեանին, որը նոյն տարեվերջին դարձաւ Կ. Պոլիս՝ իբրեւ վարիչ Սկիւտարի ճեմարանի:

Այդ տարիներին արդէն բողոքականութեան քարոզչութիւն էր սկսուել, որի դէմ Ստեփանոս Աղաւնի պատրիարքը խիստ միջոցներ չգործադրեց, որով եւ ամբաստանուեց թուլութեան մեղադրանքով եւ 1839-ին ստիպուած հրաժարուեց պատրիարքութիւնից ու իր նախկին վիճակ վերադարձաւ (1841): Տարիուկէս անց՝ Աղաւնին վերստին պատրիարք ընտրուեց, ուստի վանքի փոխանորդութիւնը յանձնեց իր ձեռնասուն Ստեփան վրդ. Մաղաքեանին: Սակայն այս անգամ նրա պատրիարքութիւնը խիստ կարճատեւ եղաւ. ամիրաների եւ ժողովրդեան զանգուածի իրարամերժութիւնը պատրիարքին ստիպեցին կրկին հեռանալ եւ իր առաջնորդութիւնն ստանձնել: Պօղոս եպս. Թաքթաքեանը եւս դարձաւ Արմաշ, նորից առաւ փոխանորդութիւն եւ զբաղուեց շինարարութեամբ (Ջրամբար, նոր վարժարան): Վարժարանի «շինութիւնը աւարտելու մօտ էր, երբ Հայր Ներսէս վրդ. Սարգիսեան Տրապիզոնցի եւ Հայր Գրիգոր վրդ. Ալեքսանեան Կ. Պոլսեցի... յԱրմաշ այցելեցին (1844, Յունիս 5) եւ վարժարանական կարգադրութեանց վրայ խօսելով՝ թելադրեցին աշակերտաց ննջարանի սրահը խափանել եւ յոյժ փոքրիկ եւ գիշերը դուրսէն գոցուող խցիկներու վերածել»[44]: Որոշ ժամանակ անց՝ վանական վարժարանի ուսուցչութեան հրաւիրուեց Յով. Մավեանը՝ ստանձնելով եւ իտալերէնի դասաւանդումը: Սակայն միաբանութեան ներսում նորից խնդիրներ ծագեցին, եւ նորընտիր պատրիարքը (Մատթէոս Չուխաճեան) մի քանի միաբանների հանեց Արմաշից եւ ուղարկեց այլուր: Տարտամ որոշ ժամանակ ապրելուց յետոյ, Յովսէփ վարդապետը առաջնորդական փոխանորդ նշանակուեց, Միքայէլ վարդապետը՝ վարժարանի տեսուչ:

44 Մ. Օրմանեան, նշ. աշխ., § 152:

Ստեփանոս Աղաւնին ծերութեան էր հասել եւ բնականօրէն նախկին միջամտութիւնը չունէր, առաւել եւս երբ բողոքականութեան քարոզչութիւնը այլեւս վիճակը հանգիստ չէր թողնում: Ի պատասխան պատրիարքարան կատարուող դիմումների, 1850-ին ժողովական որոշմամբ եւ հրովարտակով Ստեփանոսի վիճակը չորս ենթավիճակի բաժանուեց, Արմաշին յատկացնելով իւր գիւղը եւ մօտակայ Խասկալն ու Էլմալուն: Շուրջ 28 տարի Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնը վարած Ստեփանոս արքեպ. Զաքարեան (Աղաւնի) վախճանուեց 1853 թ. ապրիլի 6-ին Նիկոմիդիայում՝ ըստ տապանագրի՝ «եօթնեկի տասամբ եւ եօթամբ ամօք»: Իր կենաց ու ժամանակի պատմութիւնը գրառուած է սեփական օրագրութեան մէջ եւ Յովհ. Մավեանի շարադրած պատմութեան էջերում, որտեղից եւ յաճախ քաղում է Մ. Օրմանեանը[45]:

Մատթէոս Արքեպ. Չուխաճեան: Պոլսական շրջանակներին քաջ ծանօթ հոգեւորական է՝ նախ՝ իբրեւ նախկին պատրիարք, ապա՝ որպէս գիտնական հոգեւորական: Աղաւնիի մահից յետոյ վիճակի ներսում եղած փոխանորդութիւնները վերացան, ուստի Մատթէոս արքեպիսկոպոսը միայնակ պիտի կարգաւորէր վանքի ու վիճակի խնդիրները: Ի տարբերութիւն նախորդաց, թեմի կենտրոն նկատեց Նիկոմիդիան, խիստ հազուադէպ վանք այցելելով, այն էլ գերազանցապէս ուխտագնացութեան օրերին: Արմաշի մի քանի կարող հոգեւորականների տեղահան արեց՝ փոխարինելով ոչ հմուտ իւրայիններով: Խնամքի պակասը անշքութեան մատնեց Արմաշը, պարտքեր կուտակուեցին, աշակերտներ հեռացան եւ այլն: Դժուարութիւնների առաջն առնելու համար առաջնորդը փորձեց վանքի գանձարանից ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ գոհարեղէն ծախու հանել (ըստ Արսէն վարդապետի՝ «չորս օխա» քաշով)[46], որով յոյժ կասկածելի դարձաւ միաբանութեան աչքում: Ի վերջոյ, հակառակ առաջնորդի սպառումների, վիճակայնոց համախօսականը պաշտպանութիւն գտաւ պատրիարքի մօտ, եւ նրա կոնդակով 1854-ի վերջերին Մատթէոս արքեպիսկոպոսը ետ կանչուեց եւ նրա փոխարէն առաջնորդ հաստատուեց Պօղոս եպիսկոպոս Թաքթաքեանը՝ այստեղ բերելով Զմիւռնիոյ առաջնորդութիւնից: Հինգ տարի անց Մատթէոս արքեպիսկոպոսը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրուեց (1859 թ.) վեց տարի վարելով կաթողիկոսութիւնը: Մ. Օրմանեանի գնահատութեամբ՝ «Դժբախտաբար Արմաշու եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնն ոչ փայլուն արդիւնքներ եւ ոչ մնայուն յիշատակներ չեն թողած» (§ 190):

Պօղոս արքեպիսկոպոս Թաքթաքեան: Պաշտօնապէս (հրովարտակով ու կոնդակով) առաջնորդ է համարուել շուրջ մէկ ամիս (1853-ի վերջ – 1854-ի սկիզբ), սակայն մերժեց նշանակումն ու բոլոր միջամտութիւնները, մնաց Զմիւռնիոյ իր պաշտօնին: Փաստի առաջ կանգնած պատրիարքը, հարմար մէկը չգտնելով, գերադասեց Նիկոմիդիոյ վիճակն ու Արմաշի առաջնորդութիւնը յանձնել պատրիարքական տեղապահի «եւ տեղական ալ առնուլ Արմաշու միաբաններէն, որ կարեկից ըղձիւք եւ յօժարակամ փութով աշխատի թէ վիճակը խնամելու եւ թէ վանքը ծաղկեցնելու» (§ 194): Այդ առումով լաւագոյն թեկնածուն միաբան Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանն էր, որը քանիցս վարել է փոխանորդութեան պաշտօնը՝ մանաւանդ Ստեփանոս Աղաւնիի օրօք:

Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս Մաղաքեան: Ծնունդով ատաբազարցի էր՝ Արմաշում ուսանած, Ստեփանոսն Աղաւնու սիրեցեալ սանն ու գաւազանակիրը: Քանի որ Արմաշի եւ Նիկոմիդիոյ վիճակը պատրիարքական վերադիտութեանն էր ենթարկուած, Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանը վիճակիս տեղապահ նշանակուեց: Անսալով վիճակայնոց խնդրանքին՝ 1856-ին պատրիարքական կոնդակ հրապարակուեց, որով Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանը վիճակի առաջնորդ եւ վանահայր ճանաչուեց: Մասնաւոր ուշադրութեան առնուեց Արմաշի վարժարանի գործունէութիւնը: Յովհ. Մավեանի ջանքերով նոր աշակերտներ ընտրուեցին, սակայն կարեւորագոյն նորոյթը կարգ ու կանոնի մշակումն էր՝ «Սահմանադրութիւն Արմաշու Չարխափան Սբ. Աստուածածին վանուց հաստատուելիք ուսումնարանին եւ անոր նորոգ կառուցանելիք տպարանին եւ նոյն սուրբ Ուխտին ընդհանուր միաբանութեան վերաբերեալ օգտակար կանոններ, որ գրեցաւ եւ հաստատեցաւ համակամ եւ ինքնայօժար հաճութեամբ նոյն սբ. Ուխտին միաբաններէն, յառաջնորդութեան գերապատիւ տեառն Ստեփանոսի արժանընտիր րաբունապետին: 1856 հոկտեմբեր 10»[47]: Մաղաքեան առաջնորդի արդիւնաւոր գործունէութեանը, այդ թւում եւ կրթական գործի կազմակերպմանը մեծապէս օժանդակեցին հայազգի երեւելիներ Կարապետ Պալեանը, Յովհ. Տատեանը, Գէորգ Երամեանը: Մասնաւորա-

45 «Իր մասնաւոր նամակները, արձանագրութիւնները եւ յիշատակարանները կոկիկ գրիչ մը, զգայուն ոճ մը եւ հմտալից խօսք մը ունեցած լինելը կը ցուցնեն: ... Իր օրագրութիւններն, թէեւ ռամիկ ոճով օրըստօրէ գրուած են, բայց գրաւէր ճաշակին յայտնի նշանակ են» (Մ.Օրմանեան, նշ. աշխ., § 174):

46 «Հասկ», 1972, էջ 26:

47 «Հասկ», 1972, էջ 118–186:

պէս Ցովհ. Տատեանը նոյնիսկ անմիջական մասնակցութիւն ունեցաւ ժառանգաւորաց միջից նոր միաբաններ յորդորելուն, միշտ աչքի առաջ ունենալով Վենետիկի միաբանութեան ազգօգուտ օրինակը, մեծապէս հարստացրեց վանքի գրադարանը, Միաբանների ու վիճակայինների ոչ մեծ տեղի միջնորդութեամբ Ստեփանոս վրդ. Մաղաքեանը եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալու մեկնեց Ս. Էջմիածին (1859 թ.) եւ որոշ ժամանակ անց յանձն առաւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքական տեղապահի պաշտօնը: Այդ նոյն շրջանում կարապետ ամիրա Պալեանը նախանձախնդիր էր հայոց միջավայրում կրթեալ ու նուիրեալ հոգեւորականներ ունենալուն, ուստի Արմաշի կրթական գործը քաջալերելու համար վանքին յատկացրեց Ցալովայի իր կալուածքի ողջ արդիւնքը՝ տեւական ժամանակով: 1862-ին նա վերստին թողեց պատրիարքական փոխանորդութիւնը եւ զբաղուեց վիճակով ու մանաւանդ Արմաշով: Աբեղաներ ձեռնադրեց Պօլսոյ եւ Սերովբէ սարկաւագներին (Սերովբէն ապագայի Նշանաւոր Խորէն Աշըգեանն է): Վանքի հասոյթը մեծացնելու համար զարկ տուեց երկրագործութեանը, թթաստաններ ստեղծեց՝ շերամապահութեամբ եկամուտ շահելու համար: Քաղաքական առումով Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Մաղաքեանի կարեւորագոյն դերը Ազգային սահմանադրութեան հաստատման պայքարներին ստանալն էր (1863, մարտի 17): Արմաշի վանքի յուսադայ ընթացքն ու փոփոխութեան կերպը բաւականաչափ հիմնաւոր մօտեցումներով նախապատրաստուած էր Ստ. Մաղաքեանի գործունէութեամբ: Վախճանուեց 1865 թուականին[48]:

Ազգային սահմանադրութիւնը ընդունում էր վանական միաբանութիւնների ինքնուրոյն կառավարումը, եւ այդ հիմքի վրայ Արմաշի վանքն այլեւս առանձնացաւ Նիկոմիդիոյ վիճակից եւ դարձաւ ինքնակալ միաւոր՝ պատրիարքական ենթակայութեամբ ունենալով իր վանահայրը:

Եփրեմ Ծայրագոյն վարդապետ Խալլուճեան: Անդամ էր Պրուսայի միաբանութեան, պատրաստութիւն էր ստացել Աղաւնի եւ Ղարախանեան արքեպիսկոպոսների ձեռքի տակ: Ի տարբերութիւն իր նախորդների, միանգամայն ազատ էր վիճակային խնդիրներից, ուստի մնում էր վանքի ու վարժարանի գործերով մտահոգուելիս: Սակայն առաջացած տարիքի էր եւ կարճատեւ եղաւ նրա վանահայրութիւնը (1866–1868):

Գէորգ եպիսկոպոս Ալիքսանեան: Արդէն նախորդ վանահօր օրօք մի աբեղութեան գործող անձերից էր եւ ընորութիւնից մէկ տարի անց (1869 թ.) եպիսկոպոս ձեռնադրուեց: Կարեւորագոյն գործը 1866-ին հիմնադրուած տաճարի կառուցումն էր, որին նա իրապէս նուիրուած էր: Նոր չէնքը հիմնովին տարբեր էր նրա տեղում եղած նախորդ բոլոր կառուցում-վերակառուցումներից: Այն խաչաձեւ էր, կաթողիկէով: «Քառակուսի զանգակատանց աշտարակներով համակ քարուկիր»[49]: 1872 թ. վերահաս մահն ու նիւթական միջոցների պակասութիւնը ստիպեցին բաւարարուել առժամանակեայ տանիքով եւ «բիւզանդական» գմբեթով: Շինարարութիւնը զուգընթաց շարունակում էր նորացած ծրագրով հոգեւոր սաների պատրաստութեամբ, իսկ ժամանակ առաջ ընդհատուած «Ցոյսը» շարունակեց իր հրատարակութիւնը վանքի տպարանում: Դասեալով օրագիրը պահելու իրողութեամբ՝ վանահայրն ինքն էլ զրոյց-բրոյց մտրդէր՝ ոգեւորուած իր գաղափարներով ու մանաւանդ սաներով:

Տէրէն Արքեպիսկոպոս Աչըգեան: Աշակերտել էր Ցովհ. Մամիկոնեանին, ապա եւ փոխարինել նրան վարժարանի վարչութեան գործում: Իբրեւ «Ցոյսի» խմբագիր եկեղեցական եւ մատուռական չրջաններում ճանաչուած անուն էր, հեղինակ դաստիարակի: Միաբանութեան կազմում չատ համակիրներ ունէր, մանաւանդ կրթական գործը բարեփոխելիս: Վերադարձից յետոյ ժառանգաւորաց դպրոցի դասընթացը, այն վերածելով «Ղեւոնդեանից բոլորակաւոր գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանի, որուն ծրագրին մէջ, բացի ազգային եւ կրօնական ուսումներէ, իրենց տեղն ունէին պատմական, բնական եւ լեզուական գիտութիւնները՝ ուսուցչութեամբ ձեռնհաս վարժապետներու»[50]: Ժամանակակիցների վկայութեամբ պարբեռնք էր ապրում նաեւ վանքի տնտեսութիւնը, եւրոպական նորամուծութիւններ առնում: Սակայն, նախ 1877–1878 թուականների պատերազմական կացութիւնը, ապա՝ յատկապէս 1888 թ. սեպտեմբերի 27-ի հրդեհը, լիովին խափանեցին վանահօր գործունէութիւնը: Այրուել էր գիւղի ողջ վերին մասը եւ նաեւ՝ վարժարանի չէնքը՝ կից հիւրանոցով: Վանահայրը դեռ չէր հասցրել կողմնորոշուել, թէ աւերածութեան այդ վիճակից ինչ հնարքով պիտի կարելի լինէր դուրս գալ, երբ մէկ ամիս անց ընտրողական ժողովը նրան պատրիարք էր քուեարկել: Նա ընդունեց այդ պաշտօնը, բայց չուզեց հրաժարուել իր մի նոր վենետիկ ստեղծելու նուիրական ծրագրից: Այսպէս աւարտուեց Արմաշի պատմութեան հին շրջանը 1416–1888 թթ. ընդգրկումով:

48 Նրա մասին տե՛ս «Պատմագիրք Ատաբազար «Աստուածարեալ» քաղաքին, էջ 145-146, 655: Նաեւ՝ «Հասկ», 1972, էջ 26–30, Գաւառ՝ Մ. Օրմանեան, Ազգ. աշխ., § 196–222:

49 «Արմաշի դարեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին ատթիւ. 1889–1914», կ. Պօլիս, 1914, էջ 22:

50 Անդ, էջ 26:

ԱՐՄԱՇԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴՊՐԵՎԱՆՔԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ
(1889–1915 թթ.)

Եթէ հայոց, մասնաւորապէս Արեւմտահայոց կացութեան առանձնայատկութիւնները նկատի չառնենք, ապա XIX դարի վերջին քառորդին, երբ ակադեմիական ու համալսարանական գիտութիւնը համատարած ծաղկում էր ապրում, հնաւանդ դպրեվանքի հաստատումը մեզանում դէպի միջնադար կատարուող նահանջ կարելի է համարել: Սակայն մոռանալու չէ, որ հայութիւնը կիսուած էր երկու խոշոր եւ ըստ ամենայնի հակոտնեայ եւ իրարամերժ կայսրութիւնների՝ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի սահմաններով, միանգամայն զրկուած ազգային պետականութեան ինստիտուտներից, եւ միակ համահայկական կարգաւորիչ առաքելութիւն ունեցող ինստիտուտը կաթողիկոսութիւնն էր՝ իր նուիրապետական աթոռներով: Ուրեմն եւ կրթական- գաղափարական տեղաշարժերը պիտի կայանային այդ ինստիտուտի շրջանակներում՝ հոգեւոր ծառայութեան սպասաւորներ պատրաստելու թելադրանքով ու պատճառաբանութեամբ: Արեւելահայութիւնը անհրաժեշտութեան պարագային կարող էր դիմել Մոսկուայի Լազարեան ինստիտուտին եւ կամ Էջմիածնում գործող Գէորգեան ճեմարանին, մինչդեռ Արեւմտահայութիւնը նշեալ հաստատութիւնների ընդգրկման ուսումնական կենտրոն չունէր: Ճիշտ է. Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը ժամանակին Ամրտօլու վանքի դպրոցի օրինակով հիմնել ու գլխաւորել էր Սկիւտարի դպրոցը (1719թ.), այնտեղ ուսուցչութեան հրաւիրելով Ղուկաս Խարբերդցուն, Գասպար Սեբաստացուն, ապա եւ իր սան Յակոբ Նալեանին, սակայն ժամանակի ընթացքում Գումգափու տեղափոխուած այդ դպրոցը նախ նուաղել էր, ապա եւ փաստօրէն դադարել գործելուց: Նոր ժամանակներում այդ ընդգրկման դպրոցի վերստեղծումը անկարող կլինէր լուծել օրուայ հրամայականը՝ Արեւմտահայ վիճակները կամ աթոռները օժտել ազգային կացութիւնը խորապէս գիտակցող, քաղաքական անցուդարձերը ճանաչող, միաժամանակ աստուածաբանական եւ քաղաքացիական-աշխարհական գիտելիքներ ունեցող բարձրաստիճան (ուրեմն կուսակրօն) նուիրեալ հոգեւորականներ: Ժամանակների պահանջքի գիտակցումն էր, որ պոլսահայ երեւելի մտաւորական եւ ազգային գործիչների նախաձեռնութեամբ ճիշտ այդ տարիներին (1886 թ.) հիմնւում էր մինչեւ այսօր էլ գործող ու արդիւնաւորող Կեդրոնական վարժարանը[1]:

1 Պարագաների մասին տե՛ս «Ազգապատում»,§ 2921:

Խնդրի գիտակցումը այլեւս կար, ուստի անհրաժեշտ էր հստակ ծրագիր, կատարումը ստանձնող եւ նիւթական միջոցների հայթայթում: Պատեհութիւնը ներկայացաւ, երբ հրդեհով աւերակուած Արմաշի վանահայր Խորէն Աշըգեանը պատրիարք ընտրուեց եւ պաշտօնը «ձեռնարկելէն հազիւ 8–10 օր անցած» խորհրդակցական զրոյցի հրաւիրեց 1888-ին Վաղարշապատ-Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում մեկ տարի աստուածաբանութիւն պարապած եւ բացառիկ հմտութիւն ու պատրաստութիւն (ինչպէս նաեւ նուիրում) ունեցող Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեանին: Նորընտիր պատրիարքին մտահոգողը բարձիթողի վիճակները առաջնորդներով օժտելու խնդիրն էր, որի համար, Մ. Օրմանեանի իսկ անդրադարձումով, երկու միջոց էր առաջարկւում՝ առաջնորդները Պատրիարքարանի ընտրութեամբ նշանակել եւ «առաջնորդներուն պետական գանձէն ամսաթոշակներ կապել»[2]: Սակայն այդ առաջնորդները կարգելուց առաջ նրանք պէտք է պահանջուելիք պատրաստութիւն ստացած լինեն, որպիսին չեն տալիս եղած վարժարանները, աւելին՝ «առ այս յատուկ դաստիարակութիւն եւ ուսումնական կրթութիւն պէտք է, տեսակ մըն ալ կարգապահական մարզանք... զի մեր կուսակրօն եկեղեցականութեան կեանքը շատ նմանութիւններ ունի զինուորական դրութեան հետ»[3]: Գործի գլուխ կենալու յանձնառութիւնը կատարում է նոյն ինքը Օրմանեանը: «Քանի մի օր ետքը,— շարունակում է նա,— եկեղեցական վարժարանի համար նախապատրաստական յանձնաժողովը կազմուեցաւ իմ նախագահութեամբ. Գարակէօմրիւկի արդիւնքները հսկողութեան ներքեւ առնուեցան: Վարժարանին տեղւոյն համար քննուեցան Խասքէօյի Շահնազարեանը, Զէյթին Պուրնուի ս.Յակոբը, Եէնի Մահալլէի ճեմարանը, Գընալըի դիրքը, նոյն իսկ Գարակէօմրիւկի պարտէզը, բայց վերջապէս յարմարագոյն դատուեցաւ Արմաշու Չարխափան ս. Աստուածածնի վանքը, եւ հոն բացուեցաւ եկեղեցական վարժարանը, որ Դպրեվանք անունն առաւ»:

Կազմակերպիչ յանձնաժողովի անդամներ էին ազգային ճանաչուած բարերարներ ու գործիչներ՝ Աբրիկ Ունճեան[4], Տիգրան Եուսուֆեան, Յով-

2 Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեան, Առաջին գաղափարը, «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ Յոբելեանին առթիւ՝ 1889–1914», Պոլիս, 1914, էջ 142:

3 Նոյն տեղում, էջ 145:

4 Այս արժանաւոր բարերարը 1905-ին «վատաբար հայ ձեռքէ մը» սպանուեց Ղալաթիոյ պողոտայի վրայ: Նրա մասին տես «Արեւելք», 1908, 29 սեպտեմբերի: Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, Երուսաղէմ, 1929, էջ 432, նաեւ՝ «Վաստակ», 1922, թիւ 10, Հմմտ. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1935, սիւն. 320–321:

Հմայեակ Էսայեան, Գառնիկ Կիւլպէնկեան, Գաբրիէլ Գաբրիէլեան: Արմաշը իբրեւ Դպրեվանքի վայր ընտրելու վերջնական առաջարկ արուեց 1889 թուականի մարտի 31-ի գրութեամբ եւ հաստատուեց խառը ժողովի կողմից նոյն թուականի մայիսի 17-ի նիստում, յանձնաժողովը լրացնելով երկու հոգեւորական անդամներով՝ Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց եւ Գարեգին ծայր. վրդ. Թաթարեանց: Խորէն պատրիարքի կոնդակը լոյս տեսաւ 1889-ի յունիսի 5-ին, որով պատրիարքը նկատւում էր տիտղոսաւոր վանահայր, միաբանութեան կառավարման իրաւասութիւնը յանձնւում էր խնամակալութեանը, իրական կառավարումը տալով փոխվանահայր-տեսուչին, որ էր Մաղաքիա Օրմանեանը: Խորէն պատրիարք Աշըգեանի այս ձեռնարկը առանձնակի գնահատութեան է արժանի ոչ միայն զուտ պատմա-մշակութային, այլ նաեւ բացառիկ առաքինութեան իմաստով, որ ժամանակակիցների օրոք իսկ ճանաչուած էր: Պոլսոյ Շիշլի գերեզմանոցում պահպանուած նրա տապանաքարի վրայ կարդում ենք.

«ՄԱՀԱՐՁԱՆ
Տ.Տ. ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՇԸՔԵԱՆԻ
ԱՆՁՆԱԶՈՀ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐՔԻՈՅ
Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ
Սերովբէ որդեգիր Զարխափան ս. Աստուածածին Արմաշու,
Ուշիմ ուսանող, լուրջ կրօնաւոր, ուսուցիչ անձանձիր,
Ցուասող հրապարակագիր, մատենագիր անկաշառ,
Վարդապետ ուղղափառ, եպիսկոպոս անաչառ,
Բարեկարգ վանահայր, հովիւ բարի եւ պատկառելի,
Պատրիարք հաւատարիմ Ազգին եւ Պետութեան,
Դպրեվանուց հիմնադիր
Արժանի խորին երախտագիտութեան եւ անմոռաց յիշատակութեան
Զոր կ՚անմահացնեն այս Մահարձանով
Զինքն Խորէն ճանչցողներ:
1907
Ծն. ի Քիրէմէթ գիւղ Նիկոմիդիոյ 1842 նոյեմ. 4,
Վխճ. ի Մաքրիգիւղ Կ. Պոլսի 1899 հոկտ. 26»[5]:

«Դպրեվանուց հիմնադիր» որակումը ճիշտ է լայն իմաստով, մինչդեռ փաստական ծրագրողն ու գործնական կատարողը, ինչպէս ասուեց, Մաղաքիա Օրմանեանն էր, որը եւ 1889 թ. սեպտեմբերի 10-ին պաշտօնապէս ստանձնել էր փոխվանահօր եւ վերատեսչի առաքելութիւնը: Դպրեվանքի բացման արարողութիւնը տեղի ունեցաւ նոյն այդ թուականի խաչվերացի տօնի յաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 18-ին, ի ներկայութեան խուռներամ ուխտաւորների, խնամակալութեան, միաբանութեան ու նորընտիր աշակերտութեան:

Վերստին յիշեցնենք, որ Արմաշում մինչեւ հրդեհը գործող ուսումնական հաստատութիւնը ժառանգաւորներ պատրաստելու նպատակ ունէր, բայց գերազանցապէս քահանաներ, մինչդեռ ապագայ վիճակաւորներ ունենալու համար կուսակրօնութեան ուխտեալներ էին պէտք: Դպրեվանուց հիմնադիրները անշուշտ մանրամասնօրէն ուսումնասիրեցին Ստեփաննոս Մաղաքեանի կազմած եւ «ազգային կրկին հոգեւոր եւ քաղաքական ժողովոց» հաստատած «Սահմանադրութիւնը» (10 հոկտ. 1856 թ.)[6], բայց նրանով գոհանալն այլեւս անկարելի էր, ուստի Մ. Օրմանեանը ի նորոյ սահմանեց թէ՛ ուսումնական ծրագիրը, թէ՛ նրա կատարման եղանակն ու կատարողները:

Դպրեվանքի առաջին 19 աշակերտները տեղաւորուել էին Առաջնորդարանում, ուր եւ ինքը փոխվանահայր-վերատեսուչն էր, միանգամայն նրանց պարապելով մի քանի մասնագիտական կարեւոր առարկայ (պատմութիւն, կրօն եւ այլն): Միաժամանակ Մ. Օրմանեանն զբաղուած էր վանքի աւերակուած շէնքերի վերականգնմամբ ու նոր 40 սենեականոց եռայարկ հիւրանոցի հիմնարկեքով եւ կառուցումով: Նիւթական միջոցները գոյանում էին ուխտաւորների նուիրատւութիւններից, կազմակերպած հանգանակութիւններից: Ի մասնաւորի նշանակալի նպաստ էր տիկին Վարդուհի Պարտիզպանեանի նուիրած 800 ոսկին: Բազմազբաղ Մ. Օրմանեանին ուսումնական երկրորդ տարին օգնութեան եկաւ գիտակիցներով ու նուիրուածութեամբ փոխվանահօրը գրեթէ չզիջող Եղիշէ ծայր. վրդ. Դուրեանը՝ ստանձնելով ուսումնարանի վերատեսչութեան պաշտօնը՝ միաժամանակ վարելով ազգային լեզուի ու գրականութեան դասընթացները:

Շուրջ երեք տասնամեակ անց, 1918 թ. ապրիլի 29/12 մայիս Դամասկոսում կատարուած աքսորութեան մէջ, այլեւս իր բովանդակ կեանքն ամփոփող Օրմանեանը գրում էր. «Դպրեվանքը կեանքիս ամենէն ցայտուն յիշատակն է, կրնամ ըսել, զի վարչական կեանքը արդէն իմ միտքովս նուազ կարեւորութիւն ունեցած է, իսկ Դպրեվանքին մէջ ես

5 Տես Տոքթ. Վահրամ Յ. Թորգոմեան, Կ. Պոլսոյ Հայ պատրիարքներու տապանագիրները, «Բազմավէպ», 1918, էջ 185:

6 [illegible] հրատ. տես «Հասկ», 1972, մարտ—ապրիլ, էջ 119—122:

գրական կեանք վարեցի, եւ աշակերտութիւն մըն ալ հասուցի, որոնք կրաւորապէս եւ ներգործապէս իմ սիրած միջավայրիս մէջ ապրեցան: Այս վայրկեանիս հոն կերթայ իմ միտքս, եւ այնչափ արկածալից տագնապներուն կարգին, զորս ազգովին կրեցինք ու կը կրենք, ես մեծ նշանակութիւն կուտամ Դպրեվանքի տագնապին, որ այսօր ոչ եւս է»[7]: Այս խօսքերի իսկութիւնն ընկալելու համար նորից պիտի վերյիշել, թէ վեղարաւորի ու ուսուցչի ինչպիսի եռանդ եւ նուիրում ցուցաբերեց Օրմանեանը Էջմիածնի ճեմարանում ուսումնական մէկ տարում՝ 1881 սեպտ.–1888 յուլիս: Նրա թելադրութիւններին ու յորդորականներին անսալով ճեմարանն ունեցաւ իր առաջին կուսակրօնութիւն ընտրող շրջանաւարտները, որոնց թւում էր վաստակաշատ Կարապետ եպս. Տէր-Մկրտչյանը: Օրմանեանին աշակերտողներից էին Արշակ Տէր-Միքայէլեանն ու Սէթ Յարութիւնեանը՝ հայագիտութեան ճանաչուած երախտաւորները: Այդ ուսուցչութեան վերջանալու պատմութիւնն անելիս՝ Օրմանեանը գոհունակութեամբ ամփոփում էր, թէ այդ մէկ տարին «հիմնական փոփոխութիւն յառաջ բերաւ ճեմարանի ընթացքին վրայ, եւ եկեղեցականութեան ծառայող հոգեւոր ճեմարանի կերպարանը իրապէս տուաւ իրաւապէս այդ նպատակին սահմանուած Գէորգեան հաստատութեան: Միւս կողմէն զիս մօտէն եւ լիապէս տեղեակ ըրաւ Մայր Աթոռոյ ներքինին եւ ընթացքին, որ ապագայ պաշտօններուս մէջ մեծապէս օգտակար եղաւ եղելութիւնները կշռադատելու եւ յարաբերութիւնները գնահատելու, եւ ընթացքիս ուղեցոյց ըլլալու: Իբր անձնական զգացում կրնամ հաստատել, թէ կեանքիս երջանկագոյն օրերն եղան՝ վարչական ազատ գրականի նուիրեալ պատուաւոր եւ հանգիստ կերպով Էջմիածին անցուցածներս»[8]:

Ուսման տեւողութիւնը սահմանուած էր յեօթ տարի. երեքական տարի յատկացւում էր երկրորդական վարժարանական կրթութեանն ու բարձրագոյն եկեղեցական ուսումնառութեանը եւ մէկ տարի՝ աւարտական ուսումնասիրութիւն գրելուն եւ գործնական աշխատանքի: Դպրեվանքն ունէր ելեւմուտից տեսուչ եւ մատակարար, որ էր Ներսէս վրդ. Տէր Բարթուղիմէոսեան, ուսուցիչներ՝ ինքը փոխվանահայր Մաղաքիա եպիսկ. Օրմանեանը, Մամբրէ վրդ. Նալբանդեանը եւ Յուսիկ վրդ. Էամերեանը, տաճկերէնի եւ ֆրանսերէնի ուսուցիչները դրսից էին, կառավարիչն էր Եղնիկ վրդ. Գալբաքճեանը, ժամօրհնողը՝ Արսէն վրդ. Եղիկեան, լուսաբարը՝ Միհրան դպիր Փափազեանը, դպրապետն ու ձայնագէտը՝ Պալա Համբարձում Ջէրչեանը: Արծարծելով Դպրեվանքի ստեղծման պատմութիւնը, «Ազգապատումի» հեղինակը գրում է. «Ծրագիրը այնպէս կազմուած էր, որ առաջին եռամեայ շրջանը աւարտողը բաւական ըլլար քահանայութեան եւ վարժապետութեան պաշտօններուն, ուստի առաջին շրջանին վերջը հրաւէր պիտի կարդացուէր աշակերտներուն կուսակրօն եկեղեցականութեան մտնելու եւ սարկաւագ ձեռնադրուելու, եւ միայն հաւանողներ պիտի պահուէին եւ մնացեալները պիտի արձակուէին, յանձնարարելով, որ եթէ ոչ ամուսնաւոր քահանայութեան, գոնէ վարժապետութեան մտնեն»[9]:

1889–1916 թուականների իր գոյութեան քսանեօթ տարիների ընթացքում Արմաշի Դպրեվանքն ունեցաւ շուրջ երեք հարիւր աշակերտ, որոնցից կուսակրօնութիւն ընդունեցին ու վեղարաւորներ դարձան 36-ը: Ընդ սմին՝ առաջին 14-ը ձեռնադրուեցին Մաղաքիա Օրմանեանի ու-չութեամբ, երկրորդ 14-ը՝ Եղիշէ վրդ. Դուրեանի, 6-ը՝ Ստեփաննոս եպսկ. Յովակիմեանի եւ 2-ը՝ Մեսրոպ եպսկ. Նարոյեանի: Մաղաքիա Օրմանեանի եւ Թորգոմ եպսկ. Գուշակեանի աշխատութիւններում մէկ առ մէկ յիշուած ու մասնաւորեցուած են այդ ձեռնադրեալները[10], որք են.

1 Բաբգէն Կիւլէսէրեան (Այնթապցի), աւարտաճառը՝ Եղիշէի պատմութեան քննութիւն:
2 Խոսրով Պեհրիկեան* (Զարացի), աւարտաճառը՝ Գրիգոր Տաթեւացու գործերը:
3 Զաւէն Տէր-Եղիայեան (Սղերդցի), աւարտաճառը՝ Յովհ. Օձնեցու մատենագրութիւնը:
4 Մուշեղ Սերոբեան (Արսլանպէկցի), աւարտաճառը՝ Նարեկացու Աղօթամատեանը:
5 Սմբատ Սաատէթեան* (Ատաբազարցի), աւարտաճառը՝ Ներսէս Լամբրոնացի[11]:

7 Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, էջ 440–441:
8 Նոյն տեղում, էջ 149:

9 «Ազգապատում» Գ. հատոր, Գ. գիրք, էջ 4623 (§ 2941):
10 Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, էջ442–445: Թորգոմ եպսկ. Գուշակեան, Արմաշու վանքը, տես «Արմաշու Դպրեվանքին 25 ամեայ յոբելեանին առթիւ. 1889–1914», էջ 33–137: Յիշեալ աշխատութիւնների հիմամբ կատարուած վերաշարադրանք տես Դոկտ. տ. Զաւէն ա. ք. Արզումանեան, Ազգապատում, Դ. հատոր, Ա. գիրք, Նիւ-Եորք, 1995, էջ12:
* Աստղանիշով յիշատակուած են Մեծ եղեռնի նահատակները:
11 Այժմ հրատարակուած է առանձին գրքով:

6 Աղան Համամճեան (Ապուչեհիր), աւարտառճառը՝ Լուսաւորչի Ծանախնապատումը:

7 Մաշքոց Փափազեան* (Վանեցի), աւարտառճառը՝ Շարականների ուսումնասիրութիւն:

8 Թաթուլ Դուրեան (Կ. Գոլանցի), մասնաւոր վարդապետութիւն ստացել Մ. Օրմանեանից (2 յունուար, 1898 թ.), տարաժամ մահացած, աւարտառճառը՝ Սարկաւագ վարդապետի կեանքն ու գործը:

9 Փառէն Մելքոնեան (Հռոմկլայցի), մասնաւոր վարդապետութիւն առած, աւարտառճառը՝ Ներսէս Շնորհալի:

10 Վահրիճ Շահլամեան* (Կիւմիւշխանացի), մասնաւոր վարդապետութիւն առած, աւարտառճառը՝ Ցուվհաննէս վարդ. Երզնկացի:

11 Թորգոմ Գիլինեան (յետոյ՝ Գուշակեան, Պարտիզակցի), մասնաւոր իշխանութիւն է առել 1899 թ. յունուարի 2-ին, Օրմանեանի տպատրիչ բնութագրմամբ «ծանրոգուխ եւ գործին ուշ առնող մըն է», աւարտառճառը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրութիւնը:

12 Գնէլ Գալէմքեարեան (Կ.Գոլանցի), աւարտառճառը՝ Սիւնեաց վարդապետարանը:

13 Տիրայր Մարգարեան (Կ.Գոլանցի), աւարտառճառը՝ Ցուվհ. Երզնկացու Քերականութիւնը:

14 Մկրտիչ Զլղատեան (Դատուանցի):

15 Մեսրոպ Նարոյեան (Մշեցի), աւարտառճառը՝ «Հայ եկեղեցւոյ ինքնակացութիւնը»:

16 Սահակ Օտապաշեան (Սերաստացի), աւարտառճառը՝ «Հայ բեմը»:

17 Մեսրոժան Գունտոլեան* (Մարզուանցի), աւարտառճառը՝ «Նոր բողոքականութիւն հայ եկեղեցւոյ»:

18 Երուանդ Փերատհեան (Ամասիացի), աւարտառճառը՝ «Հայոց դուքեան խորհուրդը»:

19 Արտաշէզ Գալէնտէրեան* (Գեսարացի եկեղեցի), աւարտառճառը՝ «Ինգլիզ միսիոնեան»:

20 Կարնիկ Եսայեան (Ագռաւանզեմցի):

21 Ղեւոնդ Դուզեան (Սկիւտարցի), աւարտառճառը՝ «Մկրտութեան խորհուրդը»:

22 Գարեգին Խաչատուրեան (Տրապիզոնցի), աւարտառճառը՝ «Հայոց ազգային թուղթերը»:

23 Գրիգորիս Գալաքեան (Կ. Գոլանցի), երկհատոր «Հայ Գողգոթայի» հեղինակը, աւարտառճառը՝ «Գործնական աստուածաբանութիւն»:

24 Ղեւոնդ Խաչերեան (Պարտիզակցի), աւարտառճառը՝ «Ստեփանոս Սիւնեցի»:

25 Գարեգին Դանիէլեան (Խասգիւղցի), աւարտառճառը՝ «Հայ եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը»:

26 Եսայի Սահակեան* (Եապինգարահիսարցի), աւարտառճառը՝ «Հայ եկեղեցւոյ հարաբերութիւնք այլ եկեղեցեաց հետ»:

27 Շահէ Գասպարեան (Այնթապցի) աւարտառճառը՝ «Քնութեանց խնդրոյ մասին հայ եկեղեցւոյ կարծիքը»:

28 Գասպ Տէր-Յովհաննեան* (Գուրտպէլէնցի), աւարտառճառը՝ «Ս. Գրոց կանոնը ի հայս»:

29 Սուրէն Գալէմեան* (Արաբկիրցի), աւարտառճառը՝ «Հայ քահանայութիւնը»:

30 Գեղամ Թէվէքէլեան* (Եապինգարահիսարցի), աւարտառճառը՝ «Եկեղեցականութիւնը հայ հովուական աստուածաբանութեան տեսակէտէն»:

31 Վահրամ Նազարեթեան (Նիկոմիդացի), աւարտառճառը՝ «Հայ եկեղեցականութիւնը եւ իր նկարագիրը»:

32 Համազասպ Եղիազեան (Եօզղատցի):

33 Հրանդ Ցովասափեան (Կարնեցի), աւարտառճառը՝ յաղագս հինմիասին, նոյնը:

34 Համայեակ Պաղտասարեան (Գիւմիւշքեցի), աւարտառճառը՝ «Ս. Նահատակն Ենովհալուոյ Ընդհանրականը»:

35 Մուրբէ Սիքաւնեան (Կարնեցի):

36 Մուրէն Թաչճեան (Զիլէցի):

Այս ցանկը նշանակելի է քաղաքական տասնամեակով մը. Պալքանեան իրենց ազգ Աբդիւլհամիտեան ճնշումներուն էր դիմակայել, եւ ազգասիրօն քահանայապետները այս շրջանաւարտներուն մեծ մասը վիճակուորներ գտած էին, որոնք իրենց ժողովրդէ հետ 1915–1918 թուականներուն տեղահանուեցին ու անապատներ քշուեցին: Երանելոց 13-ը նահատակուեցին (ազգանունները աստղանիշով են), 8-ը վերապրեց տարագրութիւնը, Մ. Օրմանեանի բառերով «Հանգստեան միաբանները» 4-ն էին (Փառէն, Գնէլ, Մեսրոպ, Հրանդ)[12]:

Ոչ պակաս կարեւոր է ներկայացուած աւարտաճառերի բնոյթն ու ընդգրկումը. նրանց ընտրութիւնը կատարուած է ակադեմիական հայագիտութեան թելադրանքից ելնելով՝ լիովին գիտակցելով սկզբնաղբիւրների ուսումնասիրման ու հրապարակման կարեւորութիւնը: Նոյնիսկ զուտ հոգեւոր մատենագրութեանը վերաբերող թեմաները ելակէտային են հայոց անցեալի շատ կողմեր պարզաբանելու համար: Թուարկած խորագրերից արդէն կարելի է եզրակացնել, թէ Արմաշի փոխվանահայր-վերատեսուչներ Մ. Օրմանեանն ու նրան փոխարինողներ Եղիշէ Դուրեան, Թորգոմ Գուշակեան եւ Բաբգէն Կիւլէսէրեան եպիսկոպոսները հիմնել էին Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութիւնների գիտական արդիւնքները շարունակող եւ տեղ-տեղ էլ գերազանցել փորձող ուսումնական մի հաստատութիւն: Ի դէպ, հայագիտական այդ ծրագրեալ ընթացքին այսօր իսկ կարող են նախանձով նայել միայն հայագիտութեանը ծառայելու կոչուած, բայց երբեմն իրենց բուն անելիքը չճանաչող մեր առանձին հաստատութիւններ: Ընդ որում, պիտի յիշել, որ վանական անդորրն ու ապահովութիւնը բնաւ էլ մշտական ու երաշխաւորուած չէին. 1895 թ. սեպտեմբերի 16-ի հայոց ցոյցը, ապա եւ Օսմանեան դրամատան դէպքը առիթ ծառայեցին, որ կայսրութիւնը հայոց կոտորած ձեռնարկէր: Դպրեվանքն այլեւս զրկուեց ուխտաւորների այցելութիւնից ու նպաստից, նրա լաւագոյն բարերար Աբիկ Ունճեանը բանտարկուեց, Իզմիրլեան պատրիարքը եւ հրաժարականի աքսորուեց: Տխուր կացութիւնից ելք գտնելու համար Օրմանեանն ու Դուրեանը Պատրիարքարան էին եկել, եւ մինչ նրանք խորհրդածում եւ դիմումներ էին կատարում, Դպրեվանքի փոխվանահայրը՝ Օրմանեանը հակառակ իր սպասումների, պատրիարք ընտրուեց (6\18 նոյեմբեր–1896 թ.): Միաբաններից ու աշակերտներից շատերը արդէն մեկնել էին Արմաշից՝ ուսուցման գործն անկարելի կամ ընդհատուած նկատելով: Սակայն նորընտիր պատրիարքի կատարած յատկացումն ու Խաչիկ Խօրասանճեանի նպաստը կենդանացրին Դպրեվանքը, իսկ Աբիկ Ունճեանի ազատ արձակումը եւ վերստին խնամակալութեան ստանձնումը ապահովեցին Դպրեվանքի ազգանուէր առաքելութեան լիարիւն շարունակումը: 1897 թ. Եղիշէ Դուրեանը նախ նշանակուեց վերատեսուչ, ապա՝ փոխվանահայր եւ վերատեսուչ միանգամայն: Այսպիսով՝ հիմնադրումից յեօթ տարի անց Օրմանեանին փոխարինեց Դուրեանը՝ նրա նուիրեալ աջակիցը: Իր նախորդի գործը շարունակելուց բացի, Մայր Աթոռ Էջմիածնում եպիսկոպոս ձեռնադրուած Դուրեան սրբազանը, Թորգոմ սրբազանի խօսքերով՝ «Աստուածաբանական նորագոյն եւ լաւագոյն շարժումներուն կը հետեւէր շարունակ, ազգային եւ կրօնական ուսմանց համար նոր ուղղութիւն մը մշակեց Դպրեվանքի մէջ»[13]: Թէ վանքի ներսում փոխադարձութեան ինչ ազնիւ միջավայր էր՝ կարելի է հաւաստիանալ թեկուզ այն փաստով, որ վաստակած ու անուանի փոխվանահայր-վերատեսուչ Ե. Դուրեանը թուրքերէնի դասեր էր առնում Դպրեվանուց եւ որբանոցի օսմաներէնի ուսուցիչ, ատաբազարցի երիտասարդ Ստեփան էֆ. Թապաքեանից[14]: Ինչպէս երեւում է, փոխվանահայրը այնքան հմտացել էր այդ լեզուին, որ Clement անունով մի ֆրանսիացի այցելուի վկայութեամբ, ուխտաւորներին կարող էր դիմել թուրքերէն երկարաշունչ ճառով, ընդ որում՝ «շատ սիրուած ժողովրդական հովուին խօսքերէն բառ մը իսկ չէր վրիպեր անոնց ուշադրութենէն»[15]: Օտարազգի այցելուն ջերմ խօսքերով է յիշում Դուրեանին եւ մասնաւորեցնում, որ ուսման ծրագիր են ընդգրկուած մի քանի լեզուներ՝ հայերէն, թուրքերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, ինչպէս նաեւ սկզբնատարբեր լատիներենի, յունարենի: Անցնում են եւ ասողութիւն, «բայց պատուոյ տեղը փիլիսոփայութիւնն եւ աստուածաբանութիւնն կը գրաւեն»[16], Դուրեան սրբազանի հետ դասախօսում էին Թորգոմ (1897–1907), Մեսրոպ (1902–1915), Գարեգին (1903–1904) եւ Եղիշէ (1903–1904) վարդապետները: Կային եւ աշխարհական ուսուցիչներ[17]: Սակայն տարիների տքնաջանութիւնը բերել էր հոգնութեան ու վատառողջութեան, ուստի բժիշկների խոր-

12 «Խոհք եւ խօսք», էջ 455: Նահատակ արմաշականների ցանկը կարելի է լրացնել Թէոդիկի «Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան» գրքից քաղուած բազմաթիւ անուններով (վերահրատարակուած է Երեւանում, 1985 թ.), մասնաւորապէս՝ Ներսէս Փափազեան (43), Տիգրան Թէմիրեան (338), Եզնիկ եպսկ. Գալըուքճեան (611), Սահակ ծ.վ. Օտապաշեան (614), Մկրտիչ վրդ. Զիլուտեան (619), Պարգեւ ծ.վ. Դանիէլեան (621), Համազասպ վրդ. Եղիսէեան(625), Ներսէս ծ.վ. Բարթողիմէոսեան (637), Յովհ. վրդ. Մանեան (638) եւ այլն:

13 «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեան յոբելեանին առթիւ», էջ 99: Ե. Դուրեանի Դպրեվանքեան գործունէութեան գնահատութիւն տես Ա. Այվազեան, Արմաշական տպաւորութիւններէս, «Բիւրակն», 1898, էջ 596–597, 614–615:

14 Ա. Այվազեան, նշւ. աշխ., էջ 614:

15 Հ. Թովմաս Կէտիկեան, Արմաշի Չարխափան սուրբ Աստուածածին Էջմիածնական հայոց ուխտատեղին: Ժամփորդական տպաւորութիւններ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1906, էջ 31 (գերմաներէն հանդէսից քաղաքագրողը Հ. Թովմաս Կէտիկեանն է):

16 Անդ:

17 Ուսուցիչների լիակատար ցանկ ըստ դասաւանդուող առարկաների տես՝ «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանը», էջ 376–379:

հուրդով վաստակաշատ Եղիշէ Դուրեանը Թողեց Արմաշն ու 1904թ. հոկտեմբերին մեկնեց Զմիւռնիա՝ իբրեւ վիճակի առաջնորդ:

Արձանագրելի իրողութիւն է, թէ Արմաշական երախտաւորները միշտ էլ, անկախ գտնուելու վայրից ու վիճակից, մասնակից եղան Արմաշավանքում կատարուող անցուդարձերին՝ երբեմն Թեկուզ մտովի: Այսպէս, օրինակ, 1905թ. վարդապետական աւարտաճառեր ներկայացրած սարկաւագների Թեմաները յանձնարարել էր շուրջ տաս տարի առաջ պատրիարքութեան մեկնած Մաղաքիա Օրմանեանը[18], իսկ նրանց ձեռնադրութիւնը կատարեց Զմիւռնիայից մասնաւոր առաքելութեամբ ժամանած Ե. Դուրեանը: Պատահակա՞ն է, որ պատրիարքական հրաժարումից յետոյ ոչ քիչ ամբաստանութիւնների դիմակայած, նախ Երուսաղէմ, ապա եւ 1917-ին Դամասկոս աստանդական եղած Օրմանեան սրբազանը գրեթէ մեկ առ մէկ գիտէր արմաշական սաների նկարագիրն ու ճակատագիրը՝ հետեւած լինելով նրանց կեանքի ու գործունէութեան ողջ ընթացքին եւ, որ ոչ քիչ կարեւոր է, սաներին մտահան չանելով կոտորածի այդ դաժան տարիներին անգամ:

Դուրեանին փոխարինեց Դպրեվանքի փոխտեսուչ եւ բազմամեայ ուսուցիչ Թորգոմ ծայրագոյն վարդապետ Գուշակեանը: Նրա կրած սկզբնական պաշտօնական տիտղոսը մասամբ տարբեր է նախորդներից՝ վանահայրական փոխանորդ եւ ոչ փոխվանահայր, եւ միայն 1906-ին նա կրեց երկրորդը: Սակայն շուտով, 1907թ. սեպտեմբերին նա Սեբաստիայի առաջնորդ ընտրուեց եւ, բնականաբար, Թողեց Արմաշը: Իր իսկ ձեռքով գրուած Արմաշավանքի պատմութեան մէջ Թորգոմ ծ.վ. Գուշակեանը 1905–1907 Թուականներին սեփական կատարածներից յիշարժան է համարում նախկին վանահայրեր Եփրեմ վարդապետի եւ Գէորգ եպիսկոպոսի շիրիմների բարեկարգումը՝ «պատշաճ արձանագրութիւններով եւ [illegible] Նորաշէն կամուրջին» նորոգումը[19]:

Գուշակեանին փոխարինեց Բաբգէն ծ.վ. Կիւլէսէրեանը՝ Օրմանեանի աշակերտական առաջնեկն ու ձեռնադրեալը, որի մասին ուսուցիչը 1918-ին գրել է. «Բաբգէնի տիրող նկարագիրը ուսումնասիրութիւն է՝ վարչականէն ոչ զուրկ»[20]: Նրա փոխվանահայրութիւնը խիստ կարճատեւ

18 Խոսքը վերևում բերված ցուցակի 25–28 [illegible] կրող [illegible] է վերաբերում:

19 «Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին առթիւ», էջ 114:

20 Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, էջ 442, Բ. Կիւլէսէրեանի [illegible] «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, էջ [illegible]:

եղաւ. Մ. Օրմանեանի պատրիարքական հրաժարումը ու երկրում տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխութիւնները խախտել էին Դպրեվանքի աւանդական ընթացքը, խնամակալութիւնը լուծարուել էր եւ այլն: Բ. ծ. վ. Կիւլէսէրեանը փորձեր արեց կարգաւորելու վանքի ու դպրոցի խնդիրները, բայց տակաւին շօշափելի արդիւնքի չհասած՝ 1909թ. ապրիլին Թողեց վանքը եւ առաջնորդութեան մեկնեց Գաղատիոյ Թեմ: Նրան փոխարինելու եկաւ դարասկզբից Դպրեվանքում իբրեւ ուսուցիչ ծառայող Մեսրոպ ծ. վ. Նարոյեանը: Քաջածանօթ լինելով միաբանութեան կացութեանը՝ Մ. Նարոյեանը ջանաց վերակազմել խնամակալութեան օգնութեամբ եւ Պատրիարքարանի սատարումով կարգաւորել ներքին կեանքը, կազմաւորել Դպրեվանքի բացակայող դասարանները, նոր ընդունելութիւն կատարել եւ նկատելիօրէն ամոքել վիճակը: Իբրեւ քաջալերանք եւ գնահատութիւն գործունէութեան 1913 Էջմիածնի Մայր Աթոռում եպիսկոպոս ձեռնադրուեց: Փոխվանահօր առաջարկութեամբ դպրոցի ներքին տեսչութիւնը վարում էր Գարեգին վարդ. Խաչատուրեանը:

Թւում է՝ Դպրեվանքը, ինչպէս նաեւ վանական միաբանութիւնը խաղաղ շրջան պիտի ապրէին, քանի որ նիւթական ծախսերը հոգալու համար ընդհանուր հանգանակութիւն էր կատարւում, խնամակալութիւնը ջանում էր վանքի ունեցած հողերը արդիւնաւոր դարձնել, իսկ տասնեակների հասնող եւ գաւառներում պաշտօնավորող արմաշական շրջանաւարտներն իրենց նուիրական ու ձեռնհաս աշխատանքով պանծացնում էին Արմաշի Դպրեվանքի անունը՝ ուսումնատենչ երիտասարդներ այնտեղ ուղարկելով, եւ նաեւ սատար կանգնելով հանգանակութեանը:

Բայց... բայց վրա հասաւ եղերական 1915-ը, եւ Մեսրոպ եպիսկոպոս Նարոյեանը նախ Իկոնիա տարագրուեց, ապա Կ. Պոլիս բերուեց եւ որոշ ժամանակ անց Պէշիքթաշի եկեղեցու քարոզիչ նշանակուեց: 1916թ. կառավարական հրամանով կայսրութեան սահմաններում եղած եկեղեցական վիճակները մէկի վերածուեցին եւ տրուեցին Կիլիկիոյ կաթողիկոսին (Սահակ Խապայեան): Պատրիարքութիւնից հեռացուած Զաւէն արքեպ. Տէր-Եղիայեանը աքսորուեց Բաղդատ, ապա եւ Մոսուլ: «Արմաշի Չարխափան ս. Աստուածածնայ վանքը,- գրում է իր յուշերում Զաւէն արքեպիսկոպոսը,-տարագրութեան տարին (1915) պարպուեցաւ, եւ աշակերտները Պոլիս բերուեցան... եւ վանահայրը, միաբաններն ու ուսուցիչները տարագրուեցան Գոնիա եւ այլուր: Այն ատեն վանքը կողոպ-

տուեցաւ, եւ հոն այդ գաւառին համար երկրորդական Թուրք վարժարան մը հաստատուեցաւ կառավարութենէն: Սակայն զինադադարի ատեն Թուրքերը լքեցին վանքը, եւ Նիկոմիդիայի հայերը Արմաշցիներու հետ նորէն տիրացան անոր՝ գիւղին մէջ հաստատուած Ջէրքէզները վանելով: Նիկոմիդիոյ Տէր Ոսկի քհյ. Պիպիեանի գլխաւորութեամբ աշխատելով՝ գտան Զարխափանի պատկերը շրջակայ յոյն գիւղի մը մէջ եւ փոխադրեցին Արմաշ, իսկ վանքին եկեղեցական գոյքերն ու զգեստները Նիկոմիդիոյ կառավարական շէնքին մէջ գտան եւ ամէնը հաւաքեցին»[21]:

Տարագրութիւնից ու կոտորածից կենդանի մնացած արմաշցի մնացորդաց վերադարձն ու վերակազմուելու փորձը, սակայն, կարճատեւ եղաւ: Երիտթուրքերին փոխարինելու եկած նոր իշխանութիւնները հայերի վերաբերմամբ որդեգրեցին նախորդների քաղաքականութիւնը, եւ Արմաշը դատարկուեց անլուր չարչարանքներից յետոյ իր տուն ու տեղ վերադարձող հայորդիներից:

Վանքի պաշտամունքային, ուսումնական, տնտեսական եւ կացարանային կառոյցներից այժմ Թուրքաբնակ Արմաշում պահպանուել է միայն ուսումնական երկու մասնաշէնք, ուր դասի են նստում նորաբնակների երեխաները՝ լիովին անծանօթ ու անհաղորդ պատերի երբեմնի բովանդակութեանը: Եկեղեցու, աղբիւրի, փռի, աղացի եւ այլ կառոյցների տեղն իսկ անկարելի է կռահել: Ջնջուել են արձանագիր յիշատակները՝ տապանաքարերից մինչեւ շինարարական վկայութիւններ: Չի պահպանուել նոյնիսկ վանքի բանջարանոցի «աւազանին վրայ բոլորգիր փորագրուած» կոչ-յիշատակարանը.

«Զուարթունք փութացէք յայս պարտեզ
Ռոռգել զբուսաբերս յաղբերէս.
Ստեփաննոս պետ Արհի ձեզ յանձնէ
Բողբոջել ատոք բոյս յայս պարտեզ:
Ցամի Տեառն 1827»[22]:

Աւա՜ղ, ուշ, շատ ուշ հասկացանք, որ օտար հողի վրայ ազգային ատոք բոյս բողբոջել չի կարող, բայց եւ անկարելի է պահանջել, որ

21 Զաւէն Արքեպս, Պատրիարքական յուշերս, Գահիրէ, 1947, էջ 286 (վկայակոչումը կատարում ենք Ց. Թօփճեանի «Արմաշի ձեռագիրները» յօդուածից, «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Ա տարի, 1948, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 64):

22 Տես Վ. Թորգոմեան, Հայ բժշկական արձանագրութիւն, էջ 111: Արձանագրութիւնը 1913 թ. կարդացել եւ հրատարակչին է տրամադրել Տիրայր վարդապետ Մարգարեանը:

ազգային որեւէ հաւաքականութիւն չանտես իր արարելու տոհմիկ բնազդին: Արմաշ գիւղի աղբիւրի վրայ եւս արձանագրութիւն կար.

«Ցիշատակ է աղբիւրս Արմաշցի
Տէր Խորէն քահանայի, քահանայական
արդեամբ իւրով
յամի տեառն 1838, յօգոստոսի 30»:

Գիւղը կա, ջուրը՝ նոյնպէս, բայց աղբիւր զարդարող քարը չկա: «Զարխափան» յորջորջելով չարը չես խափանի:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Մեր կատարած քննութեան ընթացքում գրեթէ խօսք չարինք Արմաշ գիւղի երկրագործների վարք ու բարքի, հիմնական սովորոյթների, ծիսակատարութիւնների, ինչպէս նաեւ ներհամայնքային հարաբերութիւնների, նիստ ու կացի վերաբերեալ: Այդ կարգի աշխատանքը մենք աւելորդ չենք նկատում, բայց դա գերազանցապէս արմաշցիների գրագէտ ժառանգների անելիքն է, որոնք իրենց ծերունի պապ ու տատերից աւանդական պատմութիւններ կամ յիշողութիւններ են լսել, ապա եւ գրի առել: Ցայսօր գոյատեւող հայրենակցական կազմակերպութիւնների կատարած ու կատարելիք դերը այս մարզում մեծ է եւ անփոխարինելի: Զուտ ակադեմիական աղբիւրագիտական ճանապարհով հարցերի այդ խմբի ուսումնասիրութիւնը գրեթէ անկարելի է: Նիւթերի պակասութիւնը թեւաթափ է անում գիտութեան աշխատաւորին եւ անսահմանափակ տարածքներ տրամադրում «ստեղծանքի» միտում ունեցողներին: Կարեւորը, մեր համոզմամբ, գիւղի աւանդական եւ շատ յաճախ այլուր կրկնուող պատմութեան շարադրանքը չէ, այլեւ այն դրուագների ու եղելութիւնների քննութիւնը, որը ազգային արժէք է ներկայանում ընդհանրական պատմութեան կտրուածքով: Արմաշի վանքի պատմութիւնը ճիշտ այդպիսին է, որովհետեւ այն շարունակում է նախորդող շրջանի կենտրոնների աւանդները եւ ապա՝ իրենով դպրութեան ու մշակութային պատմութեան նոր շրջափուլ կազմաւորում: Բաւական է յիշեցնել, որ Արմաշի Չարխափան ս. Աստուածածին վանքը հայոց գաղթաշխարհում տեւականօրէն գործած եւ մշակութային կեանքը արդիւնաւորած եզակի հաստատութիւն է եղել եւ այնքան զօրեղ ու նշանակալի, որ նոյնիսկ գոյութիւնը դադարելուց տասնամեակներ անց շարունակել է դրսեւորումի հանգրուաններ ունենալ: Բոլորովին վերջերս, մահուան տխուր առիթով փորձելով բացատրել Նորայր արքեպ. Պօղարեան մտաւորական հայագէտ գործչի ներկայութեան փաստը, անհրաժեշտ եղաւ վերստին ետ գնալ Արմաշ, այնտեղից բերել Երուսաղէմի պատրիարք երկրորդ Շնորհալուն՝ Եղիշէ Դուրեանին, նրա ձեռնասուն Բաբգէն եպս. (ապա կաթողիկոս) Կիւլէսէրեանին եւ նրանցով պայմանաւորել ժառանգաւորաց ընծայարանի սան Նորայր Պօղարեանի նուիրումն ու գործը[1]:

1 Հմմտ. «Սիոն», 1997, էջ 270: Արմաշականների մասին տե՛ս նաեւ Օննիկ Պատր. Գալուստեան, Արմաշի դպրեվանքը եւ արմաշական սերունդը, «Շողակաթ», 1962, էջ 74-98: Նաեւ՝ «Շողակաթ», 1956, թիւ 7, էջ 199:

2. Եւ այնուամենայնիւ՝ եթէ փորձելու լինենք մի քանի խօսքով ներկայացնել Արմաշ գիւղն ու նրա բնակչին, ապա այն միջակ մեծութեան բնակավայր է եղել, ունենալով շուրջ 1500 բնակիչ[2]: Արմաշի նահիէն ունէր երեք թաղ, երեք եկեղեցի, 5000 բնակիչ: Խաչվերացի օրը Չարխափանի վանք այցելող ուխտաւորական խմբերը տեղացիների համար շփումների ու նաեւ տուր եւ առի լաւ հնարաւորութիւն էին ընձեռնում: Գիւղի հիմնական արտադրելիքն էր խոզակ (բամբակի կնգուղ), արմտիք, ծխախոտ, քթանի հունտ, կորեակ, գետնախնձոր, ածուխ, փայտ: Դատելով «Ազատամարտի» 1909 թ. տպագրած մէկ թղթակցութիւնից, մեր դարասկզբին գիւղի կեանքը բաւականաչափ քաղաքականացել էր: Ըստ այդ հաղորդման՝ «Վեց ամիսէ ի վեր հոս գոյութիւն ունի մօտ 100 բաժիններէ կազմուած ընկերութիւն մը, նպատակ ունենալով դրամագլուխ մը գոյացնել եւ կռիւ մղել անոնց դէմ, որոնք կը շահագործեն աշխատաւոր տարրը»[3]: Վերահաս աղէտը, սակայն, համահարթեց շերտաւորուած գիւղը՝ հարուստ ու աղքատ հաւասարապէս զոհ դարձնելով: Իհարկէ՝ եղան վերապրողներ, որոնք փորձեցին վերստին կենդանացնել գիւղը, նոյնիսկ կարողացան վտարել գիւղի իրենց տներին տիրացած չերքեզներին, Ատաբազարի եւ Իզմիթի պահեստներից գտնել ու ետ բերել վանքապատկան նշմարներ, իսկ յունական մի գիւղում Չարխափան ս. Աստուածածնի պահպանուած պատկերը գտան, բայց թուրք զինուորների որբերի կացարան դարձած վանքը այլեւս որբատեղի չէր, եւ թուրքական նոր իշխանութիւնները եղեռնից վերապրողներին սատար կանգնելու համար չէին ստեղծուած...

Արմաշի պատմութիւնը հայոց համար այլեւս աւարտուած էր, այն կարող էր գոյատեւել իբրեւ մշակութային յիշողութիւն, իբրեւ հրատարակութեան խորագիր, իբրեւ տարագիր հայութեան մի բեկորի նախնեաց երբեմնի հայրենիք, իբրեւ այլուր սկիզբ առնող Նոր Արմաշ թաղյուշարձան:

3. Արմաշը, սակայն, միայն արմաշցիների կենսագրութեան մասը չէ, այն կենսագրութիւն է դարձել վանք այցելած հայ ու օտարազգի ոչ քիչ հեղինակութիւնների համար: Մենք արդէն գիտենք, թէ ԺԷ դարի սկզբին այստեղ եղել է Սիմէոն Լեհացին, տեսել տեղիս «քարակոփ փոք-

2 Տե՛ս La Turquie d'Asie; ge'ographie administrative, descriptive et raisonne'e de chaque province de l' Asie-Mineure, par Vital Cuinet, tome quatrieme, Paris, 1894, p. 364; Հմմ. «Բիւզանդիոն», 1912, էջ 539:

3 «Պատմագիրք Ատաբազար «Աստուածատուր» քաղաքին», էջ 71:

րիկ վանքը», զրուցել Երզնկայից եկած եպիսկոպոսի եւ «երկու ծոլազ»ի հետ, համոզուել, որ վանքին պատկանող «իրեք նոր գեղ էր շինած, հայ սաֆի (իմա զուտ – Պ.Մ.): Կացաք անդ իրեք օր»: Նրանից մի քանի տարի անց Արմաշի վանքով ու նրա վերաշինութեան հոգսերով է զբաղուել դարի մեր անուանի պատմագիրներից Գրիգոր Դարանաղցին, որը եւ այս վանքում է գրել մեզ հասած իր յիշատակարաններից մէկը: Այդ նոյն դարի 60-ական թուականներին երկու անգամ Արմաշ ուխտագնացութեան է եկել մեր մատենագրութեան ամենաբազմաժանր եւ բազմաբեղուն հեղինակներից Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանը: Նրա նուիրած «Մաշտոցի» յիշատակարանը իր ժամանակի հաւաստի եւ կարեւոր աղբիւրներից է: Հ. Պօղոս Անանեանը կարծում է, որ Հայոց նոր պատմութեան հիմնադիր Միք. Չամչեանը Արմաշի վանքում պիտի ծանօթացած լինի Փոտ պատրիարքի առ Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսը գրուած նամակի տեքստին[4], ուրեմն եւ այցելած Արմաշ: 1830-ական թուականներին Ատաբազարում, Նիկոմիդիայում, ապա եւ Արմաշում է հանգրուանել Պատկանեան գերդաստանի սկզբնաւորողներից Միքայէլ Ռետէնը (Սերովբէ Պատկանեանի եղբայրը), որ անուանի գիտնական բժիշկ էր, բազմահատոր «Կրթութիւն բժշկական արուեստի» գրքի հեղինակը:

«Հայաստան» թերթը 1847թ. յունիսի 14-ին տեղեկութիւն է հրապարակել Հայոց կացութեանը եւ մանաւանդ Անիի հնութիւններին քաջածանօթ Էօժէն Բորէի Արմաշ կատարած այցելութեան մասին: Ըստ այդ տեղեկութեան «եկեղեցին մեծ եւ աղէկ զարդարուած է: Քովը, եւ որպէս թէ անոր պաշտպանութեանը տակը կը կենայ դպրատունը, որ մեծարգոյ եւ իմաստուն Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը շինել տուած է»[5]:

Արմաշ այցելող հեղինակութիւնների թիւը պատկառելի է եւ լիովին վայել իր դիրքին ու բովանդակութեանը (Պալեաններ, Տատեաններ, Ոսճեաններ եւ այլն): Առանձնակի ընդգծումով պիտի յիշատակել Ատաբազարցի ուխտաւորների բերած աշխուժութիւնն ու ջերմեռանդութիւնը վանքի տօն օրերին: Արմաշ այցելած Ա. Այվազեանի տպաւորութեամբ «Ատաբազարցիք մեծ համբաւ ունին արմաշական ուխտաւորներու դասակարգին մէջ: Ընդհանրապէս իրենց ուխտաւորական նշանաբանն եղած է «Հաց մը, թաս մը ու զուռնաշնոց մը»: Վանքին ներսն ու դուրսը զուարթ ու խանդավառ պահողն ատաբազարցիներն եղած են, մանաւանդ դուրսը»[6]: Մայր տաճարում լսելի էր «Ատաբազարցի հայուհեաց ներդաշնակ ողորկ գեղգեղանքը, շարականի երգեցողութիւնները, արմաշական «եկեսցէներուն» ըրած մասնակցութիւնները»[7]:

4. Դպրեվանքի Մատենադարանի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը նշանակալի չափով օժանդակում է միաբանութեան եւ Արմաշ բնակավայրի անցեալի ճանաչմանը: Անհրաժեշտութիւն չկայ ապացուցելու, թէ վանքի գոյութիւնն ինքնին գրի ու գրականութեան, նաեւ արկեղ մատենադարանի ներկայութիւն է ենթադրում: Հայոց իրականութեան մէջ այդ պարագան աւելի ընդգծուած է, որովհետեւ ազգային վարչական կառոյցի բացակայութեան պայմաններում վանքը նաեւ առաջնորդարան է, ուրեմն եւ թեմի կամ համայնքի կեանքը ըստ կարելոյն կարգաւորող գործօն: Սակայն, ի տարբերութիւն Հայաստանի պատմական տարածքում գործող կամ գործած այլ վանական հաստատութիւնների, կենտրոնական եւ արեւմտեան Անատոլիայում հիմնուածները նախորդ կենտրոններից մատենագրական հաւաքածոյ, մատենադարան ժառանգել չէին կարող՝ կամ այդպիսիք գոյութիւն չունենալու, կամ նրանց ունեցածը տակաւին Բիւզանդական շրջանում հալածումի եւ նոյնիսկ արտաքսումի ենթարկուած լինելու պատճառով: Ուստի, բնականաբար, Արմաշի Մատենադարանում մեծ հնութիւն ունեցող գրչագրերի ներկայութիւնը սպասելի չէր եւ, դատելով Ց. Թօփճեանի կազմած «Ցուցակ ձեռագրացից»[8], այդպիսիք չկային իսկ: Բայց միամիտ կլինի ձեռագրական միաւորի գնահատութիւնը պայմանաւորել միայն հնութեամբ: Սոյն գրքի Յաւելուածում եղած նիւթերն ընթերցողը, մանաւանդ ցուցակագրող նոյն Ց. Թօփճեանի յօդուածին ծանօթացողը կիմանա, թէ յանձին այս հաւաքածոյի հայագիտութիւնը այսօր կորած ինչ արժէքներ է ունեցել: Նախ ասենք, որ Դպրեվանքի հաստատման առաջին իսկ օրերին պատրաստւում է կնիք եւ դրոշմւում հաւաքածոյի

4 Զաքարիա հայոց կաթողիկոսի եւ Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցութիւնը Փոտ պատրիարքի եւ Նիկողայոս պապի հետ, Վենետիկ, 1992, էջ 13:

5 Հմմտ. «Պատմագիրք Ատափազար «Աստուածարեալ» քաղաքին», էջ 157:

6 Ա. Այվազեան, Արմաշական տպաւորութիւններէս, «Բիւրակն», 1898, էջ 596:

7 Անդ. Մոռացութիւնից պիտի փրկել եւ միօրեայ քանագետների ուշադրութեանն առաջարկել Ատաբազարի գովքերին նուիրուած Միհրան Թապաքեանի ժողովածուն եւ ուսումնասիրութիւնը: Ա. Այվազեանի վստահացմամբ «Այժմ քանասէր պարոնն առաջարկած է տեղական սիրերգներն ու աշուղներուն երկերը հաւաքելով հրատարակութեան տալ, որոնք ընդհանրապէս տաճկախառն հայերէնով կերգուին տեղացոց կողմէ: Այդ գրական գոհարներն անգին են ու ժողովուրդի բերանին մէջ միայն կապրին ու կորսուան» (էջ 597): Մենք, աւաղ, տակաւին մեր գրաւոր գրականութեան կորուստները չենք փորձել ճանաչել, էլ ուր մնաց «ժողովուրդի բերանին մէջ միայն ապրող» կորուստները պատկերացնելու ճիգեր գործադրենք:

8 Վենետիկ, 1962:

ձեռագրերի վրայ: Այսպէս, Յ. Թոփճեանի նկարագրած N195 գրչագրի 1ա էջում եղած կնիքի վրայ կարդացւում է. «Թ. Վ. Դ. [հաւանաբար՝ Թադէոս վարդապետ Դպրեվանուց]: Դպրեվանք պատրիարքութեան Հայոց Կ. Պոլսոյ յանուն Զարխափան ս. Աստուածածնի յԱրմաշ: 1889»[9]: Դատելով յիշատակագրութիւններից՝ 223 միաւոր կազմող հաւաքածոյում պատկառելի թիւ են կազմել վանահայրերի, միաբանների կտակած նուիրատուութիւնները (Ստեփանոս պատրիարք, Գրիգոր արքեպ., Պօղոս արքեպ., Թադէոս վրդ., Կարապետ վրդ., Դուրեան արքեպ., Յովհ. դպիր եւ այլք):

Մինչեւ այսօր էլ առեղծուած է, թէ ինչ եղան այս հաւաքածոյի ձեռագրերը: Բ. Կուլիի ճշտմամբ Արմաշի մատենադարանի N59 եւ N14 ձեռագրերը կորուստից փրկուել են եւ մուտք գործել Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց հաւաքածոյ (N3508, N3378)[10], իսկ թէ ու՞ր են մնացածները՝ անյայտ է, ինչպէս որ անծանօթ են Թուրքիայի տարածքի այլ կենտրոններում եղած հաւաքածոների ճակատագրերը (խօսքը Կ. Պոլսին չի վերաբերում): Որպէսզի պատկերացնենք Արմաշի, ինչպէս նաեւ Կարմիր վանքի ու Կեսարիոյ հայկական ձեռագրերին ու հնութիւններին վիճակուած եղելութիւնը, անհրաժեշտ ենք նկատում այստեղ մի ընդարձակ մէջբերում կատարել Տրդատ եպս. Պալեանի՝ 1923 թ. յունիսի 29-ին առ Վահան Իսպէնչէրեան (Վիեննա) գրած նամակից, թէ ինչպէս վարուեցին թուրք իշխանութիւնները իր ունեցածի հետ ոչ թէ Մեծ եղեռնի օրերին 1915-ին, այլ երկրի նոր տէրերի օրօք 1922-ին[11]: Ահա այդ վավերագիրը. «...Ես 1922 սեպտեմբեր ամսոյ սկիզբները Մագնիսայէն Իզմիր իջած էի եղբօրս մէկ տանը բնակելու համար, կարծելով թէ Մուսթաֆայ Քեմալը հոն գալու իսկ ըլլայ, Իզմիրի մէջ որեւէ դէպք չը պատահիր ու հանգիստ ժամանակ կ'անցընենք, բայց դժբախտաբար մեր մտածումը պարապի ելաւ. Մուսթաֆայ Քէմալի եւ իւր անօրէն զօրքերու վայրագութեան միջոցաւ ամենամեծ հալածումի, կողոպուտի ենթարկուեցայ, ինչպէս նաեւ բոլոր հայերը: Իզմիրի մէջ տառապանքս

9 Յ. Թոփճեան, Ցուցակ..., էջ 363:

10 Նկարագրութիւնները տես Յ. Թոփճեան, Ցուցակ, էջ 198–201, 279–280: Հմմտ. Ն. Պողարեան, Ցուցակ..., հատ. Ժ, էջ 248–249, 477:

11 Տ. Պալեանը 1910-ին թողեց Կեսարիայի թեմի առաջնորդութիւնը եւ մէկ տարի Երուսաղէմ մնալուց յետոյ հաստատուեց (1911 թ.) Կոբեռնակեան Մաղնիսա գիւղը: Կեսարիայի թեմն ստանձնեց Արմաշի անդրանիկ շրջանաւարտներից Խորէն եպս. Պետիկեանը (նրա մասին տես Արշակ Ալպօյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Ա, Բ 957–959):

մեծ էր, ամբողջ Հայոց թաղը կրակի տուին Քեմալի զօրքերը, կարգը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուներու կ'ընէին, երեք-չորս օթոմօպիլ բերին տունիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ գոյքերս, զորս բերած էի Մագնիսայէն, դրամներս, նամակադրոշմի մեծ հաւաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրական հաւաքածոներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիլոններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պանակէս, խաչ եւ՛ ամբողջ հագուստներս ու զգեստեղէններս, թղթեայ եւ մագաղաթեայ հին ձեռագիր եւ 600 հատ գրադարանիս տպագիր գրքերը, եղբօրս 40 պարկ չամիչը եւ տանը գոյքերը եւն այդ օթոմօպիլներու մէջ լեցնելով առին տարին, եւ անմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ հայ տուներու ալ, որուն վրայ ստիպուեցայ առանց տեսնուելու տունէն փախչիլ աղտոտ միակ վերարկուով մը...»[12]:

Արմաշի պարագային միակ մխիթարութիւնն այն է, որ Յ. Թոփճեանի 1903–1904 թուականներին կազմած ցուցակի շնորհիւ գիտենք այս հաւաքածոյ կորուստի ինչ լինելը, մինչդեռ հարիւրաւոր այլ գրչագիր մատեաններ կորան առանց իսկ այդ հետքը թողնելու:

Ասենք, ի վերջոյ, որ Արմաշը ոչ միայն վանք էր ու գիւղ, այլ նաեւ դպրօջախ: Այստեղ ընդօրինակուած ձեռագրեր կան տարբեր հաւաքածոներում, այդ թւում եւ Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում (NN 2753, 9817, 9820), Վենետիկի Մխիթարեանների մօտ («Մայր ցուցակ...», Է, էջ 555), բայց այդպիսիք յատկապէս շատ են եղել Դպրեվանքի բուն հաւաքածոյում: Յ. Թոփճեանի նկարագրութիւնից քաղելով ստորեւ ներկայացնում ենք այդ ձեռագրերի ցանկը:

12 Տես Հ. Ն. Ակինեան, Կենսագրական՝ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1923, էջ 551:

Ամփոփում պրուսած ձեռագրերը (վանական հաւաքածոյ)

թիւ.	բովանդակութիւն	ժամանակ	գիր	գրիչ	ստացող	ծանօթութիւն
33	Քարոզգիրք	1883	Նոտր.			
46	Լուսաւորիչ	1837	Շեղ.	Միքայէլ	Գօղտս պատր.	
56	«Անուան նորոգման մատեան»	1829	Շեղ.	Յակոբ սրկ. Ծարուքիւնեան		վանքին է նուիրել Եփրեմ վրդ.ը 1868-ին
63	Աշխարհագրութիւն	1837	Շեղ.	Սարգիս սրկ. Ժամակոչեան		Նուէր 1837-ին, Հեղ.՝ Թէոդորիտոս սրկ. Երզնկացի
68	Մեկնութիւն Ծննդոց	1839	Շեղ.	Յովհ. դպ. Սալիան	Աստիսանոս ապրք. վանահայր	
79	Քարոզգիրք	1851	Շեղ.	Եփրեմ Պրուսացի		գրչի կնիք՝ «Եփրեմ վրդ.»
80	Պետութիւնք ընկերութեան	1827	Շեղ.	Յովհ. դպ. Պրուսացի	Աստիսանոս ապրք.	Նուէր վանքին՝ 1827 թ.
81	«Անուան նորոգման մատեան» կամ «Սէր Աստուծոյ»	1824	Նոտր.	Գրիգոր վրդ. Պոլսեցի Համբարձումեան		Նուէր Գրիգոր վրդ., «որ է Ալէմատղի»
84	Հոդիւռանութիւն	ԺԹ դր.	Շեղ.	Յովհ. պատուելի Ջամուրճեան		Հեղինակն է Սուսիէ, նուէր Աստիսանոս վանահօր, 1829 թ.
85	Օրինակ Հրահանգաց բարուց	ԺԹ դր.	Շեղ.			Թարգմ. Յովհ. Տ. Կարապետեանի, նուէր Յակոբ վրդ.ի:
95	Քարոզգիրք	1838	Շեղ.			

109	Դիցաբանութիւն	1835	Շեղ.	Ղազարոս Ամմաշեան	Յակոբ վրդ.	Հեղինակ՝ Ղազարոս Միքայեան
112	Քարոզգիրք	ԺԹ դր.	Շեղ.	Գրիգոր վրդ. (Ալէմատղցի)		Նուէր գրչից՝ 1837-ին, Հեղինակ՝ Գէորգ եպս. Չմշկածագցի
113	Գիրք քարոզից	1826	Շեղ.	Թադէոս վրդ. Ամիրեան		Նուէր գրչից:
114	Աղբիւր բացեալ	1824	Շեղ.	Գրիգոր վրդ. Պոլսեցի		Հեղինակ՝ Պետրոս Ալամալեան Փերթամեան, Նուէր գրչից՝ 1837-ին
122	Օրինակք Հրահանգաց բարուց	1831	Շեղ.	Ղազարոս Տէր-Կարապետեան Զեռնկիւրցի		Նուէր 1833-ին
129	Տեսչական Հաստատուն Համակաց	1837	Շեղ.			Հեղինակ՝ Սուսիէ, Թարգմ. Յովհ. Տ. Կարապետեան Պրուսացի, Հեղ. Մուրատ Աբգարեանի, դաստատեալ
132	Գործք Սերոբէ սրկ. Աշղխեանց (պատմութիւք)	1862	Շեղ.	Սերոբէ սրկ.		Հեղինակ՝ Սերոբէ սրկ. Թարգմանութիւնեան, Հաւանօղ մատենից ձեռնուած Յովհ. սրէյ Տատեանի
139	Ոսաւմն բարուց	1827	Շեղ.	Յովհ. դպ. Տէր-Կարապետեան	Աստիսանոս ապրք.	Թարգ. գրչէն, Խոսրիրէնից, Նուէր՝ 1827:
141	Տեսչութիւն Հովուական	1821	Շեղ.	Յովհ. Տ. Կարապետեան		Յովհ. Կարապետեանի (Ջամուրճեան) Թարգմանութիւն Մարկոս Զակուրիայից, Նուէր 1827:
143	Տրամաբանութիւն	1830	Շեղ.	Աշմաշեան միաբանիներ		Հեղինակ՝ Ռանտիլլաք ապրքայ, Թարգմ. Խոսրիրէնից:
150	Ժողովածոյ մանկանց չարաչարելոյ	1834	Շեղ.	աշակերտներ		Յովհ. Տ. Կարապետեան, Նուէր 1830-ին:
155	Թուղթ առ. Կաթողիկոսն Հայոց (Եփրեմ)	1833	Շեղ.	Սարգիս Փոկանեան		

Աբմաշական վանականները լիովին գիտակցում էին ձեռագրական հաւաքածոյի կարեւորութիւնը եւ երբեմն նոյնիսկ խանդով վերաբերում ընդօրինակմամբ այդպիսիք այլուր տանելու առաջարկին: 1829-ին Առաքելարի վարժապետ Տէր Յովհ. կարապետեանը պատրաստ է հայր Փիլիպոս Թերճիման Ալանի պատուէրով ընդօրինակել Աբմաշի կարեւոր ձեռագրերը, բայց արգելքի է հանդիպում[13]: Ինչպէս երեւում է, երկրորդելով վենետիկի մշակութային ազգային առաքելութիւնը, աբմաշականները մերժում էին նրանց վարդապետական կեցուածքը: Իրենք՝ աբմաշականները, ուր առիթը ներկայանում էր, սիրով ու համբերութեամբ ընդօրինակում էին չունեցած միաւորները: Օրինակ, 1867 թ. Կուտինա նուիրակելու գնացած Գէորգ եպսկ. Ալեքսանեանը ընդօրինակում է տեղի «կանոնագրքի» յիշատակարանը[14]:

5. Աբմաշի եւ Նիկոմիդիոյ հայութիւնը ողջ Արեւմտահայութեան պէս տեղահանութեան ու անճիտումի ենթարկուեց[15]: Կազմակերպիչները նախապէս հոգացել էին ոչ միայն կատարելիքը իր մանրամասնութիւններով, այլ յաճախ նաեւ հիմքեր ստեղծել ապագայ սերունդներին մոլորեցնելու համար: Ճիշտ այդ տապալութիւնն է թելադրում 1978 թ. Անկարայի թուրքական պետական քարոզչական գրասենեակի «Հայոց տեղափոխութիւնը եւ վաւերագրեր» խորագիրն ունեցող հրատարակութիւնը (*"Displacement of the Armenians" /"Ermeni Teheiri ve Begeler", Ankara, 1978*), ուր ամփոփուած են Ֆօրէյն օֆիսի արխիւների նիւթերը: Նրանց մէջ կան նաեւ Աբմաշին վերաբերող նիւթեր (ժողովածուն ամփոփում է խուտաւենտիկար կոչուող նահանգի սահմանները)[16]:

Ի սկզբանէ ազատագրումի եւ կեղծակարծութեան միտող նիւթերը այսօր արդէն դարձել են թուրքական առումով պետական ուսումնասիրութեան առարկայ: Բոլորովին վերջերս (*Ankara, 1996*) լոյս է տեսել պատմութեան դոկտոր Է. Իլթէրի «*Ermeni Kilisesi ve teror*» (Հայոց եկեղեցականութիւնը եւ ահաբեկչութիւնը) գիրքը, ուր հայոց հոգեւոր գործիչներին (կաթողիկոսներ ու պատրիարքները) հեղափոխական հրահրման մեղադրանք է ներկայացուում: Արթուր Գէյլէրեանի փաստաթղթից գնահա-

13 Հ. Սահակ Մեմճեմեան, *Մայր ցուցակ...*, հատ. Զ, էջ ԽԸ ԽԹ:
14 «Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ», *ԾԲ դար*, հատ. Ա, էջ 450 (ծան. 58):
15 «Ծուշամատեան Մեծ եղեռնի», էջ 296–317:
16 Ժողովածոյի քննութիւնը տես Զաւէն Մարկոեան, *1915 թուի ցեղասպանութիւնը եւ Օսմանեան արխիւները*, «Հասկ» (1994), Ամթիլիաս, 1995, էջ 292 եւ յաջ:

Աբմաշական վանքի հողատարածքները

Թիւ	Հողատարածքի տեսակ	Չափսը	Տեղը	Տեսակը	Գտնուելու վայրը
86	Տեղանքին հարակից	1890	Ընդ.	Թուխլար սրճ.-Գոլտեփէ	Ծովհ. սրճ. հաստատութեան վաճառքի	Հիմնուած Մարկոս Գալուստի, տուած 1866-ին
116	Հանքատարածքին հարակից	չի գտա	Ընդ.	Ղզլիս Մահիրեանի գ.տ. Պրուսիայում		Հիմնուած Մուրատ դպիր Ծիրեցցի, Համառատ՝ Պրուսիայում, տուէր Հերինակից 1834-ին
169	Պատուհիկ	չի գտա	Ընդ.	Քոռէչոս գիւղ.		Հիմնուած դպիր Տիէր, տուէր 1828-ին

տուքեամբ այդ գիրքը խնդաքիւրման ու լպիրշութեան մատնացուցիչ օրինակ է, ուր դահիճն ու զոհը փոխել են իրենց տեղերը[17]:

Մէկ բան, սակայն, ճշմարիտ է. հայոց ազգային արժանապատուութեան եւ ինքնապիտակցումի զարթօնքի դարն է, ուստի եւ ազգային-պատասպրական պայքարում, անուրանալի է եկեղեցու, եկեղեցականութեան, վանքի ու վանականութեան դերը: Արմաշը այդ առումով ազգային ու մշակութային խոշորագոյն գործերից էր:

17 «Պատմաբանասիրական հանդես», 1997, N1, էջ 33-40:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆՔԻՆ

Վաւերագրութիւնը, որ հոս պիտի տանք 21×27 սմ. ծաւալով, անգիծ, կապտորակ թուղթով, առանց էջաթիւի, 13 թերթերէ կը բաղկանայ, խոշոր ընթեռնելի շեղագրով՝ գրուած գունաթափ շագանակագոյն մելանով՝ էջին 29 տող: Արտաքին լուսանցքին բուն գրչէն յաւելում կայ միայն նախկին ԻԲ. յօդուածին համար: Գրչէն տարբեր ձեռքով մը՝ սեւ մելանով եւ աւելի բարակ շեղագրով եղած են սրբագրութիւններ, ջնջումներ եւ յաւելումներ տողընդմէջ եւ լուսանցքներուն վրայ եւ նոյնիսկ սկզբնական կամ բնագրին ԻԴ. յօդուածներուն թիւը բարձրացած է ԻԷ.ի: Գրութիւնը ինձ կը թուի պակասաւոր՝ վերջէն: Արմաշի վանքին Սահմանադրութեան այս բնագիրը կ'երեւայ այդպէս պակասաւոր վիճակի մէջ հասեր է անոր ձեռքը, որ երկու ուրիշ գրութիւններ ալ միացնելով թերթերը փակցուցեր եւ սպիտակ թուղթի մը մէջ «կազմեր» է:

Տետրակս ալ գնուած է Կ. Պոլսոյ Զարդարեան եղբարց գրատունէն եւ կը կրէ անոնց թիւը՝ 294, մատիտով գրուած, որուն քով 500 գրուած է, որ տետրակին գինն է:

Առաջին կազմերեսին վրայ շեղագիր եւ մելանով գրուած է. Սահմանադրութիւն Չարխափան Ս. Աստուածածին վանուց Արմաշի 1856 Հոկտեմբեր 10:

«Մատենութեան ԺԹ. տարեդարձին ժողովը 1858»:

«Կենսագրութիւն Սարգիս Պատրիարքի 1805»:

Վերջին երկու տետրակները կը պատկանին Սահմանադրութենէն տարբեր թուղթով եւ գրչութեամբ բոլորովին ուրիշ գրութեանց, որոնց շահեկանութեան համար կ'արժէ օր մը հրատարակել իբր վաւերաթուղթ: Հոս ինչ որ մեզ առաւելապէս կը հետաքրքրէ «Սահմանադրութիւնն» է:

Ո՞վ է խմբագրած այս «Սահմանադրութիւնը»: Դժբախտաբար յայտնի չէ, գոնէ ինծի կը մնայ անծանօթ: Նախնական խմբագրին հետ սրբագրողը նոյնպէս անծանօթ է:

Որքան գիտեմ՝ ոչ մէկ տեղ կը յիշուի «Սահմանադրութեան» հրատարակութիւնը, նոյնիսկ եւ գոյութիւնը: Արմաշի վանքին կարեւորութիւնը իբր եկեղեցականներթական ամենակարեւոր կեդրոն ԺԹ. դարուն մէջ անտարակոյս խիստ կարեւոր կը դարձնէ անոր «Սահմանադրութեան» հրատարակութիւնը: Այդ իսկ ըմբռնումով հրատարակութեան կը յանձնեմ այս մեծարժէք վաւերաթուղթը:

Հրատարակութիւնը եւ ընթերցումը հեշտացնելու համար սրբագրութիւնները եւ յաւելումները լուսանցքի տակ կը նշանակեմ: Կը սկսի սա խորագրով. Աստուծով՝ Սահմանադրութիւնը Արմաշու չարխափան Սբ. Աստուածածին վանուց հաստատուելիք ուսումնարանին եւ անոր ներքոյ կառուցանելիք տպարանին, եւ նոյն Սբ. Ուխտին ընդհանուր Միաբանութեան վերաբերեալ օգտակար[1] կանոնները, որ գրեցաւ եւ հաստատեցաւ[2] համակամ եւ ինքնայօժար հաճութեամբ նոյն Սբ. Ուխտին Միաբաններէն, յԱռաջնորդութեան գերապատիւ Տեառն Ստեփաննոսի արժանընտիր բարունապետին[3] 1856, Հոկտեմբեր 10:

Վերջաւորութիւնը կը պակսի. յայտնի ալ չէ թէ ո՛րքան է պակսող մասը:

Այս սահմանադրութեան սկզբնական գրութեան խմբագրողը եւ գրողը դժբախտաբար յայտնի չէ, գուցէ Ստեփաննոս բարունապետն իսկ ըլլայ, որ ժամանակուան առաջնորդն էր: Եթէ սրբագրիչը յանուանէ յայտնի չէ եւ սակայն գիտենք որ սրբագրութիւնը կատարուած պէտք է ըլլայ երբ Սահմանադրութիւնը «Հաստատեցաւ բարձրագոյն հաճութեամբ ազգային կրկին Հոգեւոր եւ քաղաքական ժողովոց» կողմէն: Ասիկա անշուշտ Նիկոմիդիոյ Հոգեւոր եւ Քաղաքական ժողովոց կ'ակնարկէ:

Անտարակոյս վաւերաթուղթս ոչ միայն Արմաշի վանքին համար խիստ կարեւոր է, այլ նաեւ մեծարժէք է համայն հայկական վանքերու կազմակերպութեան եւ անոնց սահմանադրութեանց համար: Նման կանոնադրութիւններ դժբախտաբար գրեթէ չկան մեզի հասած:

Մասնաւորաբար շահեկան կը գտնեմ մատենադարանի մը կազմութեան կանոնը: Արմաշի վանքին սակայն ձեռագիրներ նուիրուած էին այս Սահմանադրութեան խմբագրութեան թուականէն (1856 Հոկտեմբեր 10) շատ տարիներ առաջ: 223 ձեռագիրներէ կազմուած այս հաւաքածոն հնութեամբ կարեւոր ձեռագիրներ չունի իր մէջ: Մեծագոյն մասամբ ԺԸ. եւ ԺԹ. դարու օրինակութիւններ եւ գրչութիւններ են եւ հազիւ 50 հատ ԺԷ. դարէն կամ անկէ առաջ գրուած ձեռագիր կարելի է հաշուել, եւ ասոնց մէջ ալ հնագոյնը ԺԴ. դարու կէսերէն է: Թէ ինչո՛ւ

1 Վրան սրբագրիչէն «հիմնական»:
2 «Հաստատեցաւ» փակագիծերու մէջ, սրբագրիչէն:
3 Մաղաքեանն է:Ց. Ք.: «բարունապետին»-էն վերջ լուսանցքին վրայ սրբագրիչէն՝ «եւ հաստատեցաւ բարձրագոյն հաճութեամբ ազգային կրկին հոգեւոր եւ քաղաքական ժողովոց»:

Արմաշի վանքը որ Ս. Ղազարի Մխիթարեան վանքէն դար մը առաջ հիմնուած էր, Ս. Ղազարի ձեռագրաց հաւաքման հարիւրին երկու տոկոսն իսկ չունէր հնադարեան ձեռագիրներու՝ անմեկնելի է*: Արմաշ որ կը վայելէր Կ. Պոլսոյ հովանաւորութիւնը, եւ այնքան մերձ էր ձեռագրաց կարեւոր կեդրոնի մը որպէս էր Կ. Պոլիս, ունէր համբաւաւոր եկեղեցականներ, բայց չէր կրցած ձեռագրաց ընտիր եւ կարեւոր հաւաքածոյ մը կազմել՝ բացատրութեան կը կարօտի եւ ոչ թէ արդարացման:

Այսպիսով առ այժմ կ'աւարտեմ Արմաշի վանքին մասին ունեցած նիւթերս:

Ց. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՆԴՐՈՑԸ ՎԵՐԱՑ

Կանոն Ա. Այս ժառանգաւորաց դպրոցը ազատ է ըստ ամենայնի, եւ միանգամայն կախեալ է իրաւաբան կառավարութենէ Հարցն Սուրբ Ուխտին Արմաշու վանից Սբ. Աստուածածնի որ ի Նիկոմիդիա:

Բ. Ցիշեալ ուսումնարանին մէջ ուսանող աշակերտելոց թիւը երեսունէն մինչեւ քառասուն պիտի հասնի, եւ այս թիւէն աւելի չպիտի ըլլայ, եւ ամէնքն ալ եկեղեցական ըլլալու պայմանաւ՝ կամ կուսակրօն վարդապետ եւ կամ ամուսնացեալ քահանայ:

Գ.[4] Ազգայնոց կողմէն երբոր աւելի աշակերտ մը առաջարկուի աշակերտաց կանոնաւոր թիւը լրանալէն ետքը՝ երբեք չպիտի ընդունուի, այլ սպասելու է ժամանակին:

Դ.[5] Դպրոցին մէջ աշակերտները պիտի ուսանին քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն, աստուածաբանութիւն ու կրօնագիտութիւն. արտաքին եւ Սուրբ Գրոց եւ կամ ազգային եւ եկեղեցական պատմութիւն, երաժշտութիւն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, լատիներէն եւ յունարէն, նաեւ գաղղիերէն եւ տաճ-

* [Արմաշի նախնական ձեռագրական հաւաքածոն հրդեհի ճարակ էր դարձել:]
4 Բնագրին Գ.-ը ջնջուած սրբագրիչէն եւ տեղը Դ. գրուած: Իսկ լուսանցքին վրայ՝ սրբագրիչէն «Գ. Աշակերտաց հասակը 18 տարեկանէն մինչեւ 20 պիտի ըլլայ, եւ այն ալ գոնէ նախակրթական եւ քերականութեան տեղեկութիւն ունեցած պիտի ըլլայ, եւ թէ չըլլայ չի կրնար ընդունուիլ»:
5 Դ. Սրբագրիչէն ջնջուած եւ Ե. գրուած:

կերէն[6] լեզուագիտութիւն, եւ այս ամենահարկաւոր գիտութիւնները եւ ուսմունքները մինչեւ որ չուսանի անոնց ձեռնադրութեան հաճութիւն չի տրուիր՝ մանաւանդ կուսակրօն վարդապետացուներուն:

Ե.[7] Մինչեւ որ աշակերտներուն վարուցը եւ բարուցը վրայօք գոհունաւոր քննութիւն չըլլայ կամ[8] Կոստանդնուպօլսէն եւ կամ շրջակայ վիճակներէն եւ կամ ուրիշ տեղերէն, ուսկից կ'ըլլայ թող ըլլայ ուսանողը, միանգամայն ծանօթներէն եւ խոստովանահայր քահանայէն ու վիճակաւոր Առաջնորդէն վկայագիրը մը չըլլայ՝ դպրոցին մէջ չ'ընդունուիր, որպէսզի ամբողջութեան մէջ սատանան կերպ առ կերպ որոմներ չսերմանէ:

Զ.[9] Ուսումնարանին տնօրէնը եւ տեղւոյն վանահայր Առաջնորդը ազատ են ըստ ամենայնի տղայ մը ընդունիլ վերոգրեալ պայմանաւ: Բայց միանգամայն ազատ ալ են արտաքսել եւ արձակել, եթէ բարոյականութեան եւ կրօնից եւ կամ վարուց ու մտաց կողմէ մէկ[10] պակասութիւն մը գտնուելու որ ըլլայ[11]:

Է.[12] Եթէ ազնուական գերդաստանէ եւ հարուստ քրիստոնէի մը զաւակը ըլլայ աշակերտեալը առանց տարեկան որոշեալ չափատուրքի մը չ'ընդունուիր. եւ այն տուրքն ալ առ այժմ կանխիկ ըլլալու պայմանաւ 5000 ղուրուշ պիտի ըլլայ:

Ը.[13] Յայտնի է որ աշակերտաց ուսումնարանին իրենց պէտք եղածին չափ գիրք, գրիչ, թուղթ, ուտելիք, հագուստ եւ մարմնական պէտքերը նոյն Միաբանութիւնը պիտի հոգայ, այսինքն[14] յատուկ բժիշկ

6 «Տաճկերէն»ին վրայ սրբագրիչէն աստղ մը, որուն համար ստորին լուսանցքին վրայ կը գրէ. «Այս (տաճկերէնը ջնջուած եւ վրան) գիտութիւնը քաղաքական վերաբերեալ գործերու համար փոքր ինչ ուսանիլ պէտք է եւ ոչ թէ եկեղեցականութեան վրայօք պէտք ըլլալու գիտութիւն մըն է, այլ անոր համար (սահման ջնջուած) ունեցաւ որ՝ (ըստ որում ջնջուած) եթէ Տաճկաստանի մէջ ժամանակին առաջնորդութիւն ընելու որ ըլլան ուսանողք յայնժամ (պէտք ըլլայ իրենց ջնջուած) պիտանի կրնայ ըլլալ իրենց:»:

7 Սրբագրիչէն Ե. ջնջուած եւ Զ. գրուած:

8 Սրբագրիչէն այս եւ յաջորդ «կամ» ջնջուած եւ վրան «թէ» գրուած: Իսկ յաջորդ «կամ»էն վերջ «թէ» աւելցուած:

9 Միշտ սրբագրիչէն Զ. ջնջուած եւ Է. գրուած:

10 «մէկ» ջնջուած:

11 «Ուսանողին» աւելցուած:

12 Է. ջնջուած Ը. գրուած:

13 Ը. ջնջուած Թ. գրուած:

14 «Այսինքն» ջնջուած «նաեւ» գրուած:

մը բուական դեղորայք ալ պիտի ունենայ որպէսզի կանխահաս եւ տարաժամ հիւանդութիւն մը որ ըլլայ իսկոյն դարման մը ըլլայ[15]:

Թ.[16] Աշակերտաց տարին անգամ մը[17] ամիսի մը չափ ժամանակ իրենց հայրենիքը ճամբորդութիւն ընելու զբօսանքի համար ազատութիւն կը տրուի, բայց վերստին ի վանս դառնալու պայմանաւ. եւ եթէ չդառնան՝ օրինաւոր սահմանադրեալ տուգանքը պահանջէ պիտի Միաբանութիւնը, եւ այն տուգանքն ալ ուսանողին վերայ եղած ծախուցը փոխարէն ըլլալով 4000 ղուրուշ պիտի տայ եւ, զգուշութեան համար արձակուած ժամանակը եւ կամ յառաջ, ծնողքներէն եւ կամ ուսանողներէն եւ կամ պաշտպան կեցող եւ յուղարկող տեղւոյն Առաջնորդէն ձեռագիր պարտամուրհակ մը պիտի առնուի, որպէսզի յետոյ խարդախութիւն մը չըլլայ: Սակայն այս տուրքէն ազատ են թոշակաւոր ուսանող ազնուականաց որդիքը: Յայտնի է որ այս կանոնը անոր համար դրուեցաւ որպէսզի սուրբ ուխտին վնաս չգայ ու գործը անպտուղ չմնայ[18]: Եւ այս ալ կը խոստանայ Միաբանութիւնը, եթէ աշակերտներուն մէջէն օդը չվերցնող եւ կամ անձնական հիւանդութիւն մը ունեցող որ ըլլայ ու բժիշկն ալ վկայէ, նոյնժամայն կ'արձակուի այնպիսին եւ վերոյիշեալ տուրքէն ու ծախսէն ազատ է:

Ժ.[19] Թէպէտեւ վերը ըսինք որ զբօսանքի համար տարին անգամ մը ամսոյ չափ ուսանողներուն ազատութիւն կը տրուի իրենց հայրենիքը դառնալու, սակայն այս խնդիրը[20] մինչեւ հինգ կամ վեց տարի պայմանաւ է[21], մինչեւ որ իր ուսմունքը այնքան տարուան մէջ կատարելագործէ եւ ձեռնադրութեան արժանանայ, եւ յետ ձեռնադրութեան Առաջ-

15 Հոս աւելցուած է արտաքին լուսանցքին. «Ժ. Ուսանողք ամիսը անգամ մը եւ կամ տարին հինգ տաղաւարի խոստովանելու եւ սրբութիւն առնելու են, որպէս զի սատանայական որոգայթներէ զերծ մնալէ զկնի (ջնջուած վրան «նորը» գրուած), այլ եւ շնորհք առնելով միշտ սրբութեան մէջ մնան եւ կը հաղորդուին առ Աստուած, ուստի յատուկ խոստովանահայր պատուաւոր քահանայ կամ վարդապետ մը պէտք է որ ունենայ դպրոցը, որ հոգեւոր պարտքերնին կատարել տայ, նմանապէս ալ առաւօտ եւ երեկոյ ժամերգութեամբ պարապելու են ուսանողք»:

16 Թ. ջնջուած ԺԱ. գրուած:

17 Փակագծով «եթէ խնդրէ» աւելցուած:

18 Լուսանցքին ԺԲ. աւելցուած ցոյց տալու համար որ յաջորդ հատուածը առանձին յօդուած ըրած է:

19 Ժ. ջնջուած ԺԳ. գրուած:

20 Լուսանցքին յաւելուած՝ «նախ ուսանողին եւ ընտանեաց կամքէն կախեալ է, երկրորդ մինչեւ...»:

21 Ջնջուած «պայմանաւ»:

նորդին պէտք է որ հնազանդի, վասն զի անոր կամքէն եւ հրամանէ կախեալ է:

ԺԱ.[22] Աշակերտեալք ի տուէ եւ ի գիշերի իրենց վրայ հսկող հաւատարիմ եւ օրինաւոր կառավարիչ ու պահնորդ մը պիտի ունենան, որուն ըստ ամենայնի պարտին հնազանդիլ:

ԺԲ.[23] Դպրոցը ընդհանուր հաւատարիմ եւ աշխոյժ տնօրէն մը պիտի ունենայ, եւ ան ալ ըստ պահանջելոյ գործին[24] ուսումնական վարդապետ եւ կամ քահանայ պէտք է ըլլայ որ միշտ հսկէ՝ ժամանակը ընդունայն չվատնելու համար. տեղւոյն հեռաւորութեան պատճառաւ եթէ միշտ ներկայ չգտնուելով օրինաւոր մէկ փոխանորդ մը ունենայ եւ կամ կառավարիչին յանձնելու որ ըլլայ գործը՝ կ'ընդունուի[25]: Եւ այս ալ կ'ըսեմք, որ դպրոցի տնօրէնը իր կառավարութեան մէջ ազատ է միանգամայն յառաջմանէ աշակերտաց ուսանելիք գիտութեան տեսակութիւնը եւ ընթացից հրամանը առնելով Առաջնորդէն եւ Միաբանական խորհուրդէն, բայց ի վերայ այսր ամենայնի, եթէ կրօնական պակասութիւն մը գտնուի՝ ի ձեռն Առաջնորդին պէտք է որ մաքրուի:

ԺԳ.[26] Ուսանողք տարին երկու անգամ քննութիւն պիտի տան առաջի ուսումնականաց եւ մանաւանդ հմուտ եկեղեցականաց, որոնց որ հրաւէր պիտի երթայ ժամանակին, եւ կամ եթէ փափաքող գտնուի իրենց ինքնայօժար կամօքը ազատ են գալու, եւ այս քննութիւնն ալ նախ մանաւանդ կերպիւ՝ Հոգեգալստեան կիւրակէին, եւ երկրորդ ընդհանուր այսինքն տարեկան քննութիւնը պիտի ըլլայ Վարագայ Սուրբ Խաչին:

ԺԴ.[27] Որովհետեւ այսքան ծախսը յայտնի է որ չի բաւեր Միաբանութիւնը տանիլ, ասոր համար բարեպաշտ քրիստոնէից եւ ազգային ընկերութեանց ինքնայօժար առատաձեռն նուէրներուն եւ նպաստիցը կը կարօտի գործը: Մանաւանդ եթէ կտակագրութիւն մը որ ըլլայ՝ որ որ (ընդունած բնագրողէն) միւս քրիստոնեայ ազանց վանքերուն լուսաւորութիւնը ու պայծառութիւնը[28] միշտ նոյն կտակաց բարերարութիւնն է եղած եւ կ'ըլլայ հանապազ, ուստի եթէ ըլլալու որ ըլլան այնպիսի ինքնակամ տուրքեր ու նպաստներ՝ յայտնի է որ մեծաւ սիրով կ'ընդու-

22 ԺԱ. ջնջուած եւ ԺԴ. գրուած:
23 ԺԲ. ջնջուած եւ ԺԵ. գրուած:
24 «Գործին» ջնջուած «հարկին» գրուած:
25 Լուսանցքին ԺԶ. գրուած, այսպէս յաջորդ հատուածը նոր յօդուած ընելով:
26 ԺԳ. ջնջուած ԺԷ. գրուած:
27 ԺԴ. ջնջուած եւ ԺԸ. գրուած:
28 Տողին վրայ աւելցուած սրբագրիչէն «եւ ազգին յառաջադիմութիւնը»:

նի Միաբանութիւնը, եւ[29] պարտաւոր[30] կը կացուցանէ զինքը մշտնջենաւոր կերպիւ պատարագ եւ մաղթանք մատուցանել եւ յիշատակել առ Աստուած վասն կենդանեաց եւ ննջելոց հոգւոց այնպիսեանցն, որ ի պայծառութիւն[31] Սուրբ Ուխտին եւ յառաջդիմութիւն սիրելի ազգին հոգ տանի: Եւ այս բանիս համար, եթէ կարելի է, տարին անգամ մը ժողովարար վարդապետ մը նուիրակութեան համար պիտի հանէ վանքը, որպէսզի թէ՛ նուէրները ընդունի եւ թէ՛ օրինաւոր աշակերտուներ կանչէ՝ կամ յուղարկէ վանքը եւ կամ ցուցակի մը առնէ, որ երբ հարկ ըլլայ եւ կամ արժան դատուի՝ աշակերտ ընդունուի[32]: Եւ այս վերոյիշեալ տուրքը եւ ողորմութիւնները միշտ վաւերական գրութեամբ եւ անդորրագրով Առաջնորդին եւ Միաբանութեան գիտութեամբ պիտի վաւերանան, որպէս զի թէ՛ առնողը բանբասանքէն զերծ մնայ եւ թէ՛ տուող բարերարը երբեք չկասկածի[33] անհաւատարմութիւն մը ցոյց չտայ:

ԺԵ.[34] Եւ այս բարերարները կրնան Միաբանութեան առաջարկել իրենց բարի դիտաւորութիւնները՝ յայտնելով թէ՛ դպրոցի եւ թէ՛ վանուց վերաբերեալ օգտակար խնդիրներ, որոնք եթէ Միաբանութեան ընթացքին օգտակար թուին եւ հաստատէ վանքը Միաբանական ժողովով[35], այսինքն ժամանակին կրնան պահանջել իրենց առաջարկած խնդիրը[36], ինչպէս ըսինք՝ եթէ ընդունած եւ վաւերացուցած է Սուրբ Ուխտը, ապա թէ ոչ՝ եթէ մէկը ելնէ իր ըրած բարեգործութիւնը եւ տուած նուէրքը միջոց եւ առարկայ մը բռնելով Ուսումնարանին եւ թէ վանուց կառավարութեան ու գործոցը ձեռնամուխ ըլլալ ուզէ եւ այս հաստատուած տնօրէնութեանցը դէմ մաքառի ու այլ եւ այլ խնդիրներ առաջարկէ՝ բնաւ չպիտի ընդունուի. լաւ է այնպիսեաց ո՛չ նուէրը եւ ո՛չ ինքնահաւան տնօրէնութիւնը եւ առաջարկութիւնը ընդունիլ, որպէս զի տարաձայնութեան եւ անվայել կուսակցութեան ու շահասիրութեան տեղի տալով բոլորովին խանգարման ու երկպառակութեան եւ կործանման պատճառ չըլլայ (որոնց օրինակները անբաւ են ազգային պատմութեան մէջ, եւ չէ պարտ օրինակ ցցունել), նամանաւանդ յայտնի է թէ

29 Սրբագրիչէն տողին վրայ աւելցուած «մանաւանդ»:
30 Սրբագրիչէն «ալ»:
31 Սրբագրիչէն լուսանցքին «եւ ի յարատեւութիւն»:
32 Սրբագրիչէն «վերոյիշեալ պայմանաւ»:
33 Սրբագրիչէն վերածուած «չկասկածելով»:
34 ԺԵ. ջնջուած եւ ԺՓ. եղած:
35 Սրբագրիչէն «ժողովիք»:
36 Սրբագրիչէն տողին վրայ «եւ կամ ասոր պտուղը»:

ինչպէս որ ամէն մարդ իւր օրինաւոր տանը պաշտպանն ու տնտեսը և կառավարն է, այնպէս ալ է վանքի մը Առաջնորդը հանդերձ Միաբանութեամբ:

Ժ.Զ.[37] Ուսանող աշակերտները ըստ ժամանակին՝ չաբաթը մէկ պ պիտի ուննան յատկացնել զբօսնելու համար, այսինքն երկրագործութեան եւ այլ իրենց յարմար վանքական կարեւոր գործոց վրայ զբաղելու, որպէս զի թէ՛ վանքական կառավարութեան ու գործոցը տեղեկանան ու վարժուին եւ թէ անձնական նեղութիւն մը չպատճառելու համար զբօսնուն երկրագործութեամբ որ ժամանակին պէտք ըլլալու գիտութիւն մըն ալ է[38], եւ այս բաներուն վրայ աշակերտք զբաղած ժամանակ պարբտաւոր է կառավարիչը վրանին հսկել, որպէս զի գէշութիւն չծնի, ու տղոց վարքը դիտել:

Ժէ.[39] Եթէ ուսանողը կուսակրօն ըլլալու դիտաւորութիւն ուննայ այնպիսի չափահաս կարօտեալ յառաջադէմ աշակերտներուն սակաւիկ ամսական թոշակ մը կը տրուի, որպէս զի քայլ առ քայլ իր ուսմունքին մէջ յառաջ երթալու փափաք մը ուննայ: Եւ այս ալ առանց ակնածութեան իւր օրինաւոր պիտոյքը հոգալու համար հրաման[40] կը տրուի, այսինքն իր ուխտին համեմատ ուզած գիրքը գնելու եւ այլն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԿԱՆՈՆ ԱՐՄԱՇՈՒ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՈՒՑ ՀԱՍՏԱՏՈՒԵԼԻՔ ՏՊԱՐԱՆԻՆ ԽՆԴՐՈՑԸ ՎԵՐԱՑ

Ա. Ցատուկ տպագրութեան մամուլ մը պիտի ուննայ վանքէ եւ դպրոցին պէտք եղած դասատետրը եւ պիտանի գրեանքը պիտի

37 Ժ.Զ. ջնջուած եւ Ի. աւելցուած:

38 Սրբագրիչէն տողընդմէջ եւ լուսանցքին աւելցուած՝ «այսինքն եթէ ժամանակին վանահայր ու վիճակի մը առաջնորդ ըլլալու որ ըլլան՝ յիշեալ գիտութեանց վրայ տեղեկութիւն ունենալով («ազգին վրայէն կերպ կերպ ծանրութիւնները բառնալով եղած վանքը ու վիճակն ալ շինութեան մէջ կը պահէ» փակագծէն մինչեւ հոս սրբագրիչէն գրուած եւ միագիծ ջնջուած): Որով ազգին վրայէն կերպ կերպ ծանրութիւնները բառնալով երկիրներ ալ շինութեան մէջ կը մնան ու պարապ մարդիկ ալ չեն պտտիր, եւ այլն: Արտաքին լուսանցքին ճիշտ փակագիծէն առաջ աւելցնելու համար, «նախ՝ վանքին եղածը չի կորնչիր, երկրորդ չեղած տեղ ալ կայ նէ (ջնջուած «իր վիճակին եւ վանքին մէջ») հմտութիւն ունեցած ըլլալով նոյն արհեստին շինութեան մէջ կը պահէ իր ձեռքը ունեցած վանքը ու վիճակը, որով ազգին»:

39 Ժէ. ջնջուած եւ ԻԱ. գրուած:

40 «հրաման» ջնջուած եւ վրան «թոյլտուութիւն» գրուած:

տպէ, եւ եթէ կարողանայ՝ ազգային դպրոցաց ալ ազատօրէն մատակարարէ:

Բ. Տպարանը եթէ կարողանայ ազգային, եկեղեցական ու պատմական եւ արտաքին արհեստի ու գիտութեանց վերաբերեալ հազուագիւտ մատեաններ պիտի հրատարակէ եւ հեղինակաց անունը անմահացնելու պիտի փութայ (Միաբանութիւնը), որպէս զի կորուսեալ գրեանց նման ժամանակին ամենածախ ժանեօքը չծախուի ու չոչնչանայ:

Գ. Դպրոցին աշակերտաց ու Միաբանից աշխատութեան պտուղը ցցնելու համար եւ քաջալերութիւն մը ըլլալու դիտաւորութեամբ՝ թէ՛ ուսանող աշակերտաց եւ թէ՛[41] ազգայնոց կրօնական, ազգային եւ բանասիրական գիտելեաց վերայ ամսատետր մը պիտի հրատարակէ վանքը, «Ազդարար փող Հայաստանի» կամ «Հրաբուխ Արարատայ» անուամբ[42]: Եւ այս ալ կը խոստանայ[43], որ դպրոցէն դուրս եթէ գտնուին օրինաւոր բանասիրական տեղեկութիւններ որ աշխատեր են ուսումնական անձինք, եթէ արժան դատէ Միաբանութեան ժողովը եւ տեսուչը տպարանին՝ այն եւս չնորհակալ մտօք յանձն կ'առնու տպարանը եւ պատրաստ է տպագրութեամբ ի լոյս ընծայել:

Դ.[44] Այս տպարանը ազատ է ամենակերպ մատեաններ հրատարակելու՝ թէ Պօլսէն եկած եւ թէ՛ որեւիցէ երկրէ մը եւ անձէ մը, միայն կը պահանջուի որ ազգային[45] կրօնի եւ քաղաքականութեան ու բարոյականութեան դպչելիք արատ մը չունենան, ապա թէ ոչ՝ ետ դարձնելու կը պարտաւորի տպարանին տեսուչը: Նաեւ[46] եթէ յանձն առնելու գործ մը ըլլայ՝ ի լոյս ընծայելու երկու պայմանաւ կ'ընդունուի.նախ՝ այնպիսի օրինաւոր գրեանքը յուղարկող անձին ծախիւքը եւ կամ բարերարի օժանդակութեամբը[47] կը տպուի, եւ երկրորդ՝ եթէ հնուիթիւն մ'ը եւ եկեղեցւոյ վարդապետութեան ու Սուրբ Գրոց մեկնութիւն, եւ կամ դպրոցի վերաբերեալ օգտակար գործ մըն է՝[48] անոր ծախսը վանքը կը հոգայ, եթէ ժամանակ ունենայ, ապա թէ ոչ՝ ապահով ընելու համար («պայմանաւ»

41 «եւ թէ» ջնջուած եւ վրան «եւ թէ Միաբանութեան, եւ կամ թէ» գրուած:

42 Ասկէ վերջին հատուածին համար սրբագրիչը լուսանցքին «Դ.» նշանակած է:

43 «Միաբանութիւնը» աւելցուած:

44 Դ. ջնջուած եւ Ե. գրուած:

45 Վրան սրբագրիչէն փակագիծի մէջ («այսինքն հայկական») աւելցուած:

46 «Նաեւ» ջնջուած եւ սրբագրիչէն յաջորդ հատուածին համար լուսանցքին «Զ.» նշանակուած:

47 «Օժանդակութեամբ» ջնջուած:

48 «մըն է» ջնջուած «ըլլալու որ ըլլայ» աւելցուած:

ջնջուած գրչէն)[49] պայմանագիր մը կը տրուի այնպիսի բարերարաց թէ տպագրութեան համար[50] եւ թէ անունը հռչակելու ժամանակին[51]:

Ե.[52] Այս գործարանը գործակալ մը պիտի ունենայ, որպէս զի եկամուտին եւ ծախքին վրայ տեսչութիւն ընէ, եւ այս տեսուչն ալ վանուց Առաջնորդին եւ Միաբանական ժողովին ընտրութեամբ պիտի ըլլայ, եւ անկից գոյացած շահը դպրոցին ու տպարանին ծախուցը[53] պիտի գործածուի:

Զ.[54] Այս գործարանին թէ վանուցը գոյացեալ արդիւնքէն ո՛չ ոք եթէ ի կոստանդնուպոլսոյ եւ թէ չըլլակայ վիճակներէն՝ կարող է[55] ամենեւին ստակ մը պահանջել. այլ միայն Առաջնորդին ու խորհրդական անդամոց իշխանութեան ներքեւ պիտի ըլլայ:

Է.[56] Որովհետեւ յայտնի է որ այս տնօրէններուն եւ տեսուչներուն բաւական ամսական թոշակ պիտի տրուի եթէ դուրսէն ընտրուած ըլլան: Բայց եթէ Միաբաններէն ընտրուած ըլլան տեսուչները յայտնի է որ արտօնութիւն չունին թոշակ առնուլ: Բայց միանգամայն հաւատարմութեան դէմ չմեղանչելու համար սակաւ ինչ թոշակ մը տալ հարկաւոր է, թէպէտեւ[57] այս խնդիրն ալ նոյն տեսուչին ազատ ու ջերմեռանդ կամքէն կախեալ է[58]: Եւ այս ալ կ'ըսեմք՝ որ թէպէտեւ կը գտնուի այնպիսի ազգասէր անձինք ալ որ ի փառս եւ ի պարծանս միաբանական Սուրբ Ուխտին յանձն կ'առնուն այսպիսի գործքեր[59], սակայն խոհեմութեամբ օրինաւորը[60] դատելու է թէ արդեօք կարո՞ղ է նոյն գործին վերատեսչութիւնը[61] առանց խարդախութեան տանել, կամ կարո՞ղ է օրինաւոր կերպիւ կառավարել զնոյն պաշտօն, եւ կամ բաւականութիւն եւ կատարելութիւն ունի՞, որ չըլլայ թէ սակաւ ինչ օգուտ մը վանքին կ'ըլլայ ըսելով գործին յառաջադիմութեան արգելք ըլլայ եւ այլն:

49 Սրբագրիչէն «յառաջմէ» աւելցուած:
50 «Համար» ջնջուած:
51 Սրբագրիչէն «համար» աւելցուած:
52 Ե. ջնջուած եւ Է. գրուած:
53 Սրբագրիչէն «եւ կամ նոր գիրք մը տպելու համար»:
54 Զ. ջնջուած եւ Ը. գրուած:
55 Ջնջուած վրան՝ «չպիտի ըլլայ»:
56 Է. ջնջուած եւ Թ. գրուած:
57 Ջնջուած:
58 Ցաջորդ հատուածին Ժ. նշանակուած սրբագրիչէն:
59 «Ը» ձրիապէս կատարել» աւելցուած սրբագրիչէն:
60 «Ը» ջնջուած եւ սրբագրիչէն աւելցուած «եւ արժանը»:
61 «ընել եւ կամ» աւելցուած սրբագրիչէն:

Ը.[62] Եւ այս գործոց գործակալները հանդերձ միաբանութեամբ Առաջնորդ վանահայրը պիտի կարգադրէ ազատօրէն յանձնարարութիւն չնորհելով, եւ ոչ ոք իշխանութիւն պիտի ունենայ կողմնապահութեամբ[63] մասնաւոր անձի մը ապրուստին շահուն համար միաբանութեան մը կանոնը ոտքի ներքեւ առնուլ, որպէս զի գործը խանգարուելէն ետքը այլեւս յառաջ չերթալուն ալ պատճառ չըլլայ այնպիսին, եւ մանաւանդ խառնափնդոր տարաձայնութեան եւ կուսակցութեան ալ տեղի չտայ:

Թ.[64] Թէ՛ տնօրէն, թէ՛ կառավարիչ եւ թէ՛ դաստատու վարժապետ ո՛վ ոք եւ թէ՛ դաստատու վարժապետ ո՛վ ոք եւ իցէ պաշտօնի եւ գործի վրայ եղող անձը Առաջնորդէն կրկին վկայագիր մը պիտի ունենայ: Նախ՝ ինչ պաշտօն որ ունի եւ ինչ արտօնութիւն տրուած եւ յանձնուած է իրեն՝ նոյն պաշտօնը կատարեալ կերպիւ հաւատարմութեամբ պիտի կատարէ: Երկրորդ՝ նոյն անձին ձեռքը պատրաստ տոմսակագիր մը պէտք է որ ըլլայ, որ ամսականը տուած ժամանակը Առաջնորդը կամ վանահայրը ստորագրէ արձանագրելով, եւ այս ալ փոխադարձաբար[65] պէտք է ըլլայ. ուստի նոյնը պիտի ընէ այն անձը, այսինքն Առաջնորդը, վատահեցնելով եւ երդմամբ ալ հաւատարիմ ծառայութիւն ընելու պայմանաւ[66], որով բառնին տարակուսութիւն եւ կասկած եւ չփոթմունք յերկոսին կողմանց: Նա մանաւանդ փափաքանօք եւ կատարեալ հաճութեամբ[67] գործը յառաջ տանելու պարտաւոր կ'ըլլայ, եւ ժամանակին զրպարտութեան եւ ամբաստանութեանց տեղի չի տար, այլ եւ ամէնքն ալ յուսով եւ սիրով ի փառս աստուածոյ եւ ի փառս ազգին եւ ի փառս Սուրբ Ուխտին աշխատելու պարտաւոր են[68]:

62 Ը. ջնջուած եւ ԺԱ. գրուած:
63 «պահութեամբ» ջնջուած սրբագրիչէն եւ վրան «կցութեամբ»:
64 Թ. ջնջուած եւ ԺԲ. գրուած:
65 «արար» ջնջուած:
66 «եւ»էն սկսեալ ջնջուած:
67 «կատարեալ հաճութեամբ» ջնջուած եւ վրան «աչալուրջ հսկողութեամբ» գրուած:
68 Սրբագրիչէն փակագիծի մէջ՝ «(կ'ըլլան)»: Հոս միջանկեալ յիշենք, որ վանքը չհրատարակեց ամսաթերթը՝ «Ազգապարտ փող Հայաստանի» կամ «Հրաբուխ Արարատայ»: Սակայն հրատարակեց «ՅՈՒՍ Դրօշակ Հայրենեաց», խորէն վրդ. Աշրգեանի խմբագրութեամբ 1864 Օգոստոսէն սկսելով, այսինքն կանոնագրութենէն ութը տարի վերջ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԿԱՆՈՆ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏԻՆ[69] ԱՐՄԱՇՈՒ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ՎԱՆՈՒՅ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԽՆԴՐՈՅ ՎԵՐԱՅ

Ա.[70] Պէտք է որ իւրաքանչիւր աբեղայ միաբան ուխտեալ ըլլայ առաջի Աստուծոյ, ճանաչելով իր պարտականութիւնը, որ է կամաւոր աղքատութիւն, մշտնջենաւոր կուսութիւն եւ (գրչէն ջնջուած) կատարեալ հնազանդութիւն եւ հաւատարիմ եւ անձնուէր[71] անկեղծ ազգասիրութիւն[72]:

Բ. Ուխտեալ վանականք պարտաւոր են հաւատարիմ ծառայութիւն ընել վանքին եւ անոր պատիւը, արժանութիւնը, ծախսն ու եկամուտ իրենց իբր հայրենի եւ սեփական ժառանգութիւն պահել, պատուել եւ պաշտպանել յամենայն կերպ արկածից եւ պատահար վնասուց, որպէս զի մշտնջենաւոր տեւեսցէ Միաբանութիւնը, եւ Սուրբ Ուխտը[73] ի պէտ ծանոս Ազգիս յարատեւեսցէ հաստատուն:

Գ. Ուխտեալ վանականք եթէ ի վանս եւ կամ յայլ ուրեք վիճակի ոմ մէջ գործի մը համար գացած ու վախճանած ըլլան, յետ մահու բոլոր ինչքերը եւ ստացուածքները ժառանգութիւն պիտի մնան վանքին, ըստ ընդհանուր օրինաց քրիստոնեայ ազանց, սակայն եթէ[74] այսքան ազատութիւն կը չնորհուի, եթէ կենդանութեանը օրինաւոր մէկ կտակ ոմ ունի իր ազգականներուն ու ժառանգորդներուն[75] համար՝ պէտք է[76] կտակագրոյն համեմատ անյապաղ կատարուի, եթէ ըրած կտակը եկեղեցական զգեստուց եւ սրբազան անօթոց եւ գրեանց վերաբերեալ բաներ չեն, ապա թէ ոչ՝ ընդունայն կ'ըլլայ նոյն կտակը:

Դ. Եթէ հարկ ըլլայ որ ուրիշ վիճակէ մը միաբան մը կամ վարդապետ մը ընդունուի իբր հիւր՝ մեծարանօք կ'ընդունուի, բայց ոչ սեփական ժառանգաւոր եւ միաբան ընդունելով ներքին գործ մը կը յանձնուի անոր, այլ առժամանակեայ կերպով կը պատուէ զայն միաբանութիւնը[77], եւ այն ալ կամ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքէն եւ կամ իր թեմական Առաջնորդէն վկայագիր մը պիտի[78] ունենայ իր ձեռքը: Եւ[79] եթէ եկող վարդապետը բաւականութիւն ունենայ վանքական գործոց կառավարութեան ու միանգամայն օգտակար դատուի Սուրբ Ուխտին, յայնժամ բոլոր միաբանութեան հաճութեամբ իբր եղբայր ընդունուելով կ'առաջարկուի առ Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքն եւ առ թեմական Առաջնորդն, որպէսզի հաւանութիւն եւ հրաման տան, բայց եթէ անոնց հաւանութիւնը եւ հաճութիւնը չըլլայ՝ երբեք չի կրնար ընդունուիլ: Եւ այս կանոնը Արմաշու Սուրբ Աստուածածնի վանուց միաբաններուն համար ալ է, որ փոխադարձաբար միւս թեմական Առաջնորդք պարտին կատարել իբր սիրոյ նշան:

Ե.[80] Եթէ միաբանութենէն մէկը հրամանաւ Առաջնորդին դուրս ելած եւ ուրիշ վիճակի մ՚ մէջ գացած ըլլայ, եւ հոն մշտնջենաւոր կերպիւ կենալու որ ըլլայ[81] առանց հրամանի եւ գիտութեան Առաջնորդին, այնպիսի անձը, եթէ հարկը պահանջէ թէ ինքը պիտանի եւ օգտակար է վանքին եւ Առաջնորդը հանդերձ միաբանութեամբ կոչելու ըլլայ ի վանս եւ ինքը դէմ կենայ ու չհնազանդի եւ կամ չվերադառնայ իր վանքը, այնպիսին, ըստ տիեզերական սուրբ ժողովոյ սահմանադրութեան եւ Սուրբ Ուխտիս, առանց պատժոյ չի մնար[82], թէ՛ ինքը եւ թէ իրեն կուսակից եղող վիճակաւոր Առաջնորդը եւ[83] կամ ո եւ իցէ անձ մը[84], ըստ որում նախ հաւատարմութեան Սուրբ Ուխտին եւ իւր սուրբ հնազանդութեան կոչմանը պարտաւոր կը մնայ[85]: Եւ երկրորդ՝ թէ ինքը եւ թէ՛ կուսակցութիւն ընող անձը այն սոյն կարեւոր կանոնը աւրելով Սուրբ Ուխտին սահմանադրութեան[86] դէմ կը մեղանչէ եւ բոլորովին խանգարման ու կործանման պատճառ կ'ըլլայ:

Զ.[87] Եթէ միաբաններէն մէկը օրինաւոր խնդիր մը ունենայ վանքին եւ դպրոցին յառաջդիմութեան համար եւ կամ թէ իր անձնականին վե-

69 Երեք բառերն ալ ջնջուած:
70 Վրան սրբագրիչէն «կանոն» գրուած:
71 Բառը ջնջուած:
72 Սրբագրիչէն՝ «ու ամենաւնուէր հայրենասիրութիւն»:
73 «եւ» աւելցուած սրբագրիչէն:
74 «միայն» աւելցուած:
75 «որդ» ջնջուած սրբագրիչէն:
76 «որ» աւելցուած:
77 Սրբագրիչէն յաւելեալ «գնոյն ամենը»:
78 Ջնջուած եւ «պէտք է» գրուած:
79 «Եւ» աւելցուած:
80 Ե. ջնջուած եւ Զ. գրուած:
81 «կենայ» մնացեալը ջնջուած:
82 «մնար» ջնջուած եւ «կրնար մնալ» աւելցուած:
83 «եւ» ջնջուած:
84 «անձը» եղած:
85 Սրբագրուած «կոչմանը ու հնազանդութեան դէմ»:
86 «ու դաշանց» յաւելեալ:
87 Զ. ջնջուած եւ Է. գրուած:

րաբերեալ մէկ գործ մը, պէտք է որ իւր Առաջնորդին եւ անոր ժողովական երեւելի անդամոցը առաջարկէ իր դիտողութիւնը եւ խնդիրը, եւ եթէ չընդունուի՝ հնազանդութեամբ լռելու պարտաւոր է: Նոյնը պիտի ընէ եւ դուրսէն մէկ անձ մը: Բայց եթէ խնդիրը զարգանայ եւ կարեւոր թուի յաչս քանի մը անձանց, յայնժամ ոեւ իցէ անձ մը կրնայ բողոքել առ բարձրագոյն ատեանն ազգիս, եւ իր դատը պաշտպանելով[88] նոյն ատեանին վճռոյն եւ համարմանցը հնազանդիլ, ապա թէ ոչ՝[89] եթէ իր խելքին հաւնելով խառնափնդոր տարաձայնութեամբ Սուրբ Ուխտին միաբանական սէրը քակել ուզէ նէ[90], այնպիսին ալ առանց պատժոյ չի կրնար մնալ, նոյնպէս եւ այս վճռոյն պիտի հնազանդի Առաջնորդն ալ՝ եթէ խնդիրը եւ յուզմունքը իր կողմէն ելլելու ըլլայ:

Է.[91] Եթէ հարկ ըլլայ հրամանաւ Առաջնորդին ճամբորդութիւն մը ընել, եթէ անձնական ըլլայ երթալուն պատճառը եւ թէ վանքին օգտին համար, պէտք է որ Առաջնորդը կամ Վանահայրը հոգայ անոր ճանապարհին ծախսը, ըստ ընդհանուր օրինաց քրիստոնեայ ազգաց[92]:

Ը.[93] Եթէ՛ միաբաններէն մէկը յատուկ անձնական համեստ ծախք մը ունենայ թէ՛ գիրք առնելու եւ թէ՛ ինչ եւ իցէ պիտոյիցը համար, կրնայ միաբանը Առաջնորդին ծանուցանել որպէս որդի հօր եւ առնուլ զծախսը[94], որովհետեւ վանուց եկամուտը հասարակաց (այսինքն բոլոր միաբանութեան) է, եւ այս հաւասարութիւնը ամենահարկաւոր առաքինութիւն մըն է միաբանութեան համար, որպէսզի հաւատարմութեան դէմ մեղանչելու մէկու մը վրայ կասկած չկրնայ ընել մէկը. յետ այսչափ խնամածութեան եւ կանոնաց եթէ մէկը հաւատարմութեան դէմ մեղանչէ պաշտօնի մը մէջ, պէտք է զանի միաբանութենէն արտաքսել իբր հոտեալ, անհաւատարիմ եւ անպիտան անդամ:

88 «ով» ջնջուած «եւ» աւելցուած:
89 «եթէ մէկը ելնէ» աւելցուած:
90 «նէ» ջնջուած:
91 Է. ջնջուած եւ Ը. գրուած:
92 Լուսանցքին սրբագրիչէն. «Թ. Եթէ միաբաններէն մէկը վանքական գործի մը վրայ դնելու արժանի դատէ Առաջնորդը եւ միաբանական ժողովը, այնպիսի անձը պէտք է որ կատարեալ հնազանդութեամբ յանձնառու ըլլայ: Եւ եթէ յանձնառու չըլլայ այնպիսին, ու բանաւոր պատճառ մըն ալ չունենայ հրաժարելու, յայնժամ անձը իբր հոտեալ ու անպիտան անդամ կ'արտաքսուի միաբանութենէն: Նմանապէս ալ եթէ մէկը իր պաշտօնին մէջ բանաւոր պատճառ մը կասկածի տեղի տայ, եւ կամ չկրնայ տանիլ զնոյն պաշտօնը՝ յայնժամ փոխել հարկ կ'ըլլայ այնպիսին»:
93 Ը. ջնջուած եւ Ժ. գրուած:
94 Աւելցուած «եթէ ինքը բնակութիւն չունենայ»:

Թ.[95] Պէտք է որ Առաջնորդը ունենայ յատուկ ժողով մը՝ երկու եւ երեք միաբանական ծերունազարդ հասատարիմ ու պատուարժան անդամներէ բաղկացեալ, եւ այն անդամներուն ընտրութիւնն ալ Առաջնորդին եւ միաբանութեան ընտրութեամբ եւ հաւանութեամբ պիտի հաստատուի միշտ, եւ Առաջնորդը տարեկան ծախուց եւ եկամտից գումարը եւ հաշիւը պիտի ցուցնէ նոյն խորհրդական անդամոց, որպէսզի չփոթութեան եւ բամբասանաց եւ տարաձայնութեան տեղի չտալով՝ ամէնքը իրենց գործին մէջ հաւատարիմ ծառայութիւն ընեն, եւ այս բանիս միաբանք ալ կը պարտաւորին միանգամայն իրենց հաւատարմութիւնը ցոյց տալով նոյն ընտրած խորհրդական անդամոցը հաշուետումարին ստորագրութիւններին դնել՝ առանց գիտնալու անոնց որքանութիւնը եւ խորհուրդը, այլ կատարեալ վստահութիւն[96], հաւատարմութիւն եւ հնազանդութիւն պէտք է որ բանեցնեն[97], որովհետեւ խորհուրդ ըսածդ գաղտնիք մըն է, եւ գաղտնիքն ալ սրբազան բան մըն է, ուստի նոյն խորհուրդը յայտնողը եւ որոնողը սրբապղծութեան մեղաց ենթակայ է, նամանաւանդ, ինչպէս վերը ըսինք՝ իրենց ընտրութեամբ եւ հաւանութեամբ եղած պիտի ըլլան նոյն խորհրդական անձինք, ուրեմն պարտաւոր են վստահութիւն ցոյց տալով[98] իրենց ստորագրութիւնը դնել եւ վաւերացնել տումարը, որ վանքին խորհուրդն ու գաղտնիքը հաւատարմութեամբ ծածկեալ մնան ապագայ վնասներէն:

Ժ.[99] Եւ այս ալ կը յանձնենք թէ՝ ամէն խորհուրդի մէջ թէ՛ Առաջնորդի ընտրութիւնը եւ թէ՛ խորհրդական անդամոց եւ կամ տնօրէն ու գործակալ ընտրելու համար ինչ եւ իցեն վանքական եւ ուսումնական գործք մեծագոյն մասին հաւանութեամբը պիտի ըլլայ՝ եւ այս ալ երկու կերպիւ պէտք է ըլլայ: Նախ՝ նոյն ընտրուած պաշտօնէին լիակատար իշխանութիւն տալ, եւ երկրորդ՝ եթէ կասկածի վերաբերեալ խնդիր մը յուզուի նոյն գործակալին վրայօք ու խնդիրն ալ բացորոշ կերպիւ ստուգուի՝ յայնժամ կարող են նոյն պաշտօնէին հանել եւ ուրիշ մը ընտրել եւ յատկացնել, որպէս զի տարաձայնութիւն եւ կասկած դադարին եւ գործին ալ արգելք մը չըլլայ:

95 Թ. ջնջուած ԺԱ. գրուած:
96 Սրբագրիչէն «եւ»:
97 Ջնջուած վրան «ցոյց տան»:
98 «ով» ջնջուած «եւ» աւելցուած:
99 Ժ-ին դով Բ. աւելցուած:

ԺԱ.[100] Վերոյիշեալ երից խորհրդական անդամոց ձեռքը պիտի ըլլայ եկամտից եւ ծախուց հաշուետուները, եւ զատ տուամբ մըն ալ Առաջնորդը իւր ձեռքը պիտի ունենայ եթէ կամի, եւ այս տուամբներուն մէջ փոփոխակի ստորագրութիւններին պիտի դնեն եւ յետոյ, եթէ հարկ ըլլայ, Առաջնորդը կամ Աբբան տարեկան ժողովին ներկայացնելով միաբաններըը երկուքն ալ պիտի վաւերացնեն ստորագրութեամբ, բայց միանգամայն խորհուրդ պահելով անոնց որքանութիւնը եւ պահեստին գանձը ընդհանուր եւ ստորին միաբանութենէն. եւ անոնք, այսինքն թէ՛ գանձ եւ թէ՛ տուամբները արկղի մը մէջ կրկին բանալիով մը դոցելէն զկնի ա՛յլ եւ քառամասն կնքով բէջատի տակ կնքեալ մնալու են անյայտ տեղ մը, որպէսզի գողութեան եւ թշնամեաց բռնութենէն ապահով զերծ մնան:

ԺԲ.[101] Եթէ Աստուած տայ որ նոյն գանձը եւ գումարը առաւելնայ՝ յայնժամ նոյն աւելորդ ստակով երկիր ու չարժական[102] կալուածք գնելու եւ կամ պանքայի մը շահով տալու են, եւ այս ալ նոյն ժողովական անդամոց միաբան հաճութեամբ պէտք է որ ըլլայ: Սակայն վերոյիշեալ խնդիրներուն եթէ առաջինը ըլլայ՝ ամենահարկաւոր է թէ՛ ապահովութեան համար եւ թէ՛ ուսանողաց, որոնք ժամանակին երկրագործութեան արհեստն ալ մտնելով վանքին մէջ թէ՛ զբօսանքի համար օգտակար եւ թէ՛ ուսման մէջ երկրագործական արհեստին հմտութիւն մըն[103] ալ ունեցած կ'ըլլան ուսանող աշակերտները, եւ մանաւանդ մշակուելով նոյն երկիրը առատ եւ հաստատուն կալուածք եւ եկամուտ մը ունեցած կ'ըլլան վանքը եւ ուսումնարանը:

ԺԳ.[104] Առաջնորդը միշտ հաւատարիմ եւ օրինաւոր տեղակալ մը պիտի ունենայ սուրբ ուխտին մէջ իբր վանահայր, որ ինքը վիճակները ապահով ու հանդարտ կառավարէ, եւ մանաւանդ ինքը վիճակները այցելութեան ելած ժամանակը նոյն վանահայրը իր տեղը բռնելով փոխանորդաբար պէտք է որ կառավարէ[105] վանքին գործքերը եւ պիտոյքը[106]: Եւ ինչպէս որ խորհրդական անդամք առանց Առաջնորդին գիտութեան եւ հաւանութեան բան մը կարող չեն ընելու, նոյնպէս եւ տեղակալ վանահայրը առանց Առաջնորդին եւ խորհրդական անդամոց տնօրէնութեան, հաւանութեան ու գիտութեան կարող չէ բան մը իր գլխուն տնօրինելու, այլ միայն ինչ որ սահմանադրութիւն եղած եւ հաստատուած ու յանձնուած է իրեն ժողովով՝ նոյնը կարող պիտի ըլլայ ազատաբար կառավարել. այս վճռոյն հնազանդելու պարտաւոր է Առաջնորդն ալ:

ԺԴ.[107] Առաջնորդը տարին անգամ մը Սուրբ Ուխտին միաբանները հաւաքելով ժողովք պիտի կազմէ եւ անդ ուսումնարանին, տպարանին եւ վանուց վերաբերեալ խնդիրները ու գործքերը պիտի ներկայացնէ, եւ ամենեցուն հաճութեամբ ու ստորագրութեամբ պիտի վաւերացնէ ոեւիցէ գործ:

ԺԵ.[108] Ինչպէս որ Առաջնորդը ուխտեալ եւ երդուեալ է, նոյնպէս եւ ընելու են խորհրդական անդամք յետ ընտրութեան, որ Սուրբ Ուխտին հաւատարմութեան դէմ չմեղանչելէն զկնի[109] այլ եւ եղած խորհուրդը ու գաղտնիքը կատարեալ ջերմեռանդութեամբ պահելու են[110] մինչեւ ի մահ, նաեւ մինչեւ անգամ եթէ հալածանք եւ վիշտ մըն ալ կրելու որ ըլլան թէ՛ ներքին եւ թէ արտաքին թշնամիներէն ու բռնաւորներէն՝ ուխտելու են դաշամբ թէ բնաւ վանքին խորհուրդը ու գաղտնիքը դուրս պիտի չտան՝ եթէ մինչեւ անգամ մեռանիլ ալ հարկ ըլլայ, այլ ի փառս Ցիսուսի Քրիստոսի, եւ ի փառս Մօր նորա Տիրուհւոյ՝ սիրով եւ համբերութեամբ տանելու են, որով յաղթական փառաց պսակը առնուն[111]:

ԺԷ.[112] Պէտք է որ վանական գլխաւոր գործոց վրայ աշխարհական օրինաւոր եւ հաւատարիմ[113] գործակալներ[114] դրուին, ինչպէս են հիւր-

100 ԺԱ. ԺԳ.ի վերածուած:
101 ԺԲ. ջնջուած ԺԴ. գրուած:
102 «շարժական» ջնջուած վրան «անշարժ» գրուած:
103 «մըն» ջնջուած:
104 ԺԴ. ջնջուած ԺԵ. գրուած:
105 «ու» աւելցուած:
106 «հողայ» յաւելեալ:

107 ԺԴ. ջնջուած ԺՋ. գրուած:
108 ԺԵ. վերածուած ԺԷ.ի:
109 Սրբագրիչէն եղած է «չը մեղանչեն»:
110 Սրբագրիչէն եղած է «պահեն»:
111 Սրբագրիչէն լուսանցքին «(Մանօթութիւն) Այս կանոնը միայն խորհուրդ պահելու եւ ապագայ գալիք վնասներէն ու թշնամեաց բռնութենէն զերծ մնալու համար տրուեցաւ. բայց եթէ Ազգին կողմէն խնդրուի եւ պահանջուի որ եւ իցէ գործ կամ հաշիւ, խոհեմութեամբ պարտաւոր են զրուցել եւ ցոյց տալ զնոյն հաշիւն, որպէս զի կարելի ըլլայ Ազգին ուրիշ պիտանի գործի մը համար մսխել. ըստ որում որքան որ վանքի մը եկամուտը ու կալուածը նոյն վանքին միաբաններուն իբր սեփական կը համարուին, նոյնպէս եւ աւելի եւս տէր է Ազգը բոլոր կալուածոց եւ արդեանցը, ահա ասո՛ր համար խտրութիւն ընելու չէ, այլ խոհեմութեամբ արժանը դատելու է, բայց միանգամայն ըլլալիք բարեկարգութիւնը իբր տէր պէտք է որ միաբանութիւնը իր ձեռօք կատարէ եթէ Ազգիս յառաջադիմութեան համար կարեւոր եւ օգտակար գործ մը պատահելու որ ըլլայ, եւ ինքը վանքը ժամանակ ունենայ, յայնժամ»:
112 ԺԷ. ԺԹ.ի վերածուած:
113 «անձինք» յաւելեալ:
114 «ներ» ջնջուած:

ընկալութեան, մոմատան[115], այգեգործութեան, մառանապետութեան եւ այլն գործքերը, որովհետեւ հոգեւորականաց չի վայելեր բոլորովին մարմնաւոր գործոց զբաղիլ, թողլով զբանն Աստուծոյ եւ պաշտել զեղանս: Սակայն ըստ որում վանքին օրինաւոր եւ սեփական տէրը ու ժառանգաւորը կը համարուի Միաբանութիւնը, անոնց վրայ կրնան իբր իշխան վերատեսուչ յատկանալ հոգեւորականներէն, որպէս զի հաւատարմութեամբ այն գործքերը անվնաս եւ անթերի կատարուին, ու[116] հոգեւոր գործերուն մէջ ալ պակասութիւն մը չըլլայ:

ԺԸ.[117] Յայտնի է, որ ինչպէս բոլոր ազգային վանքերը, նմանապէս Արմաշու Զարխափան Սուրբ Աստուածածնի վանքն ալ օրինաւոր նուիրակ մը պիտի հանէ տարին անգամ մը իր չրջակայ թեմերուն մէջ[118] վանքի չինութեան եւ կամ նուիրաց եւ[119] Առաջնորդին ու միաբանից համար[120] պտղի հաւաքելու համար, եւ այս ալ միաբանական ժողովոյն հաւանութեամբ եւ կամ Առաջնորդին ընտրութեամբ պէտք է ըլլայ, միայն թէ Առաջնորդին վաւերական կոնդակը գտնուելու է նոյն պտղի հաւաքող նուիրականին քովը. որպէս զի անհաւատարմութեան տեղի չի տայ:

ԺԹ.[121] Եկեղեցական զգեստներն ու սուրբ մասունքները ու արծաթեղէն եւ ոսկեղէն[122] անօթներն ու զարդերը գանձ մի են Սուրբ Ուխտին, պէտք է որ աչալուրջ հսկողութեամբ հաւատարիմ եւ ուխտեալ միաբաններէն մէկուն յանձնուին լուսարարապետի եւ փակակալի պաշտօնով, որ մեծաւ ջանիւ եւ զգուշութեամբ պահպանուին ու կորուստի չմատնուին[123]:

Ի.[124] Գաւիթը Զարխափան Սուրբ Աստուածածնայ պատկերին առջին պէտք է որ փոփոխակի հաւատարիմ լուսարար եւ տեսուչ մը յատկանայ ըստ ժամանակին, իր հետ ունենալով երկու չերմեռանդ սպասաւոր, որպէս զի դուրսէն մէկը սրիկայաբար անվայել գործ մը չյանդգնի ու եղած նուէրը չգողնայ, որով թէ՛ վանքին վնաս կ՚ըլլայ եւ թէ չերմեռանդ ուխտաւորներուն ընծայած նուէրը տեղը չհասնելով անվայել գործքի եւ գայթակղութեան առիթ ալ կ՚ըլլայ. մանաւանդ հոն միշտ հաւատարիմ ու չերմեռանդ միաբան մը կամ քահանայ մը պէտք է ըլլայ՝ եկող ուխտաւոր հիւանդներուն ու ցաւագարներուն վրայ Աւետարան կարդալու[125] ու խաչահանգիստ ընելու համար...[126] Եւ կամ նոյն տեղը եթէ արժան դատուի[127] յատուկ մատուռի մը ձեւով գոցուի (որպէս սուրբ երուսաղէմայ լուսաբուղխ Սուրբ գերեզմանը) եւ արեւմտեան կողմէն փոքրիկ դուռ մը բացուի ու հոն պահնորդ մը կանգնելով կարգաւ ներս առնէ չերմեռանդ ուխտաւորները որ հանգստութեամբ իրենց ուխտը եւ երկրպագութիւնը մատուցանեն, որով բառնի մեղքն սրբապղծութեան եւ սեղանակապութեան եւ ազգակործան տգիտութեան, որով չըլլայ թէ Հայաստանեայց ամենամաքուր Սուրբ եկեղեցւոյն պատուոյն դէմ հակառակորդք տեսնելով կերպ առ կերպ զրպարտութիւններ ընեն[128], տարաձայն չփոթութեանց[129] եւ գայթակղութեանց տեղի տան բարեպաշտ ժողովրդոց մերոց:

ԻԱ.[130] Եւ որովհետեւ վանքի մը օրհնաւէտ ու օգտաւէտ ու պիտանի եւ փառաց ու պարծանաց գանձին մէկն ալ մատենադարան ունենալն է, եւ անոր տեսչութիւնն ալ յատկապէս նոյն միաբաններէն ուսումնական հետաքրքիր ու[131] հաւատարիմ անձի մը եւ կամ դպրոցին ընդհանուր տնօրէնին պէտք է որ յանձնուի վանն անկորուստ պահելոյ այն պատուական իմաստութեան գանձը, եւ նոյն վերատեսչին գործը ըլլալու է թանգարանին մէջի եղած գրեանց ճիշդ ցուցակը չինել, եւ դուրսէն եկած լրագիրները եւ գրեանքը ընդունած ժամանակը ցուցակը անցնել ու պահպանել, եւ եթէ ուսանող աշակերտներէն եւ կամ միաբաններէն մէկը գիրք մը ուզէ կարդալու՝ առանց խորութեան պայմանաժամ մի-ջոց մը դնելով եւ անդորրագրով տալու է վերատեսուչը մատենադարա-

115 Աւելցուած «գանձապահութեան, համարակալութեան»:
116 «ու» չընդհատ «եւ ինքեան ալ հոգեւոր գործոց պարապելով նոյն»:
117 ԺԸ. չընդհատ Ի. գրուած:
118 Ընդհատ «թէ» գրուած:
119 «թէ» աւելցուած:
120 Ընդհատ:
121 ԺԹ. չընդհատ ԻԱ. գրուած:
122 «ու պղնձեղէն» աւելցուած:
123 Տողընդմէջ սրբագրիչէն: «միանգամայն նուիրող բարերարներուն անունները ալ արձանագրելով: Եւ այս ալ յայտնի է, որ առանց ցուցակի չի կրնար ըլլալ, մանաւանդ տարին գոնէ երկու անգամ Առաջնորդը խորհրդական անդամոց հետ միատեղ քննելու եւ հաշիւ պահանջելու է փակակալէն, որ եթէ աւելցած կայ արձանագրուի վանքին Ջիւթիւկին մէջ, եւ եթէ պակաս կայ խնդրուին նոյն կորուստները:
124 Ի. չընդհատ ԻԲ. գրուած:

125 Վերածուած «կարդայ»:
126 «ընէ» մնացեալը չընդհատ:
127 «եւ»էն սկսեալ չընդհատ եւ սրբագրիչէն յաւելեալ: «ԻԴ. Եւ դարձեալ եթէ արժան դատուի, նոյն տեղը»:
128 «ընեն» չընդհատ եւ սրբագրիչէն «ընելով բանբասեն» աւելցուած:
129 Վերածուած «չփոթմանց»:
130 ԻԱ. վերածուած ԻԴ.:
131 «ազգասէր» աւելցուած:

նին, եւ յատկապէս հաշուետումարի ձեւով տետրակ մըն ալ ունենալու է օրով եւ ամսագրով[132], որպէս զի բաժանած գրեանքը վերստին ուզէ եւ առնու, եւ մանաւանդ կորնչելու պատճառ չըլլալէն զկնի՝ այլ եւ յետոյ ինքը պատասխանատու եւ պարտական չմնայ տարեկան հաշիւը ցուցուցած ժամանակը, որով հատուցանելու կը պարտաւորուի, եւ մանաւանդ Սուրբ Ուխտը յատկապէս ապահով մնալու կերպով թէ՛ հրկիզութենէ եւ թէ եղեռնագործութենէ հաստատ քարուկիր մը շինելու[133] պարտաւոր է՝ որ անկորուստ մնան նոյն իմաստութեան գանձերը:

ԻԲ.[134] Եւ դարձեալ Նիկոմիդիայու մէջ հիւրատուն մը պէտք է որ ունենայ Սուրբ Ուխտը, եւ անոր վրայ հաւատարիմ[135] միաբաններէն[136] վանահայր պաշտօնեայ մը ըլլայ[137] (գրչէն արտաքին լուսանցքին յաւելեալ) որպէս զի Արմաշ եկող գացող ուխտաւորները պահպանէ եւ խնամէ որ խեղճութեան մէջ չմնան: (Եւ այն վանքն ալ՝[138] եթէ արժան դատուի՝ երկուց բիւրոց սրբոց նահատակութեան տեղը չինուի, որ եկող ուխտաւորաց յատկապէս ուխտատեղի մըն ալ կրնայ ըլլալ, թող եւ տեղին ընդարձակութիւնը եւ յարմարութիւնը, այլ եւ Սուրբ Ուխտին եկամուտն ալ կ'ըլլայ բարեպաշտ ուխտաւորաց եւ ժողովրդոց նուէրներովը): Եւ ասոր պէս հաւատարիմ պաշտօնեայ եւ գործակալ մը գոյն պիտի ունենայ, որպէսզի եղած գրքերը ու լրագիրները կամ նամակները ու նուէրքները անկորուստ եւ ուղղակի հասցնէ վերոյիշեալ Նիկոմիդիայու գործակալին, եւ նա ալ անյապաղ եւ չտապով առանց վնասու եւ կորնչման վանքը պարտաւոր է հասցնել, որպէս զի դիւրութիւն ըլլայ ընթերցողաց եւ վանքական գործոց:

ԻԳ.[139] Նաեւ յատկապէս վանքին կառավարութիւնը պարտաւոր է ճանապարհը որքան որ հնար է դիւրացնել եւ կարճեցնել՝ մաքրել տալով եւ կամ ո եւ իցէ կերպիւ[140], այսինքն աւերած տեղերը շինել՝ կամուրջ պէտք եղած տեղը կառուցանել, եւ կտրուկ ճանապարհ մը բանալ տալ եւ այլն, եւ այս բարերարութիւնները եթէ ըլլան վանքին առաւել

132 Ծանելեալ «տուած գրեանքը նշանակելու համար»:
133 Աւելցուած «շինել ու ամոր մէջ դնել»:
134 ԻԲ. ջնջուած եւ ԻԴ. գրուած եւ այդ ալ ջնջուած ԻԵ. գրուած սրբագրիչէն:
135 Ջնջուած:
136 «մէկը» աւելցուած:
137 Ջնջուած «կարգուի» գրուած:
138 Աւելցուած փակագծով («այսինքն հիւրատունը»):
139 Ի7. ջնջուած ԻԵ. գրուած սրբագրիչէն եւ ջնջուած եւ ԻՋ. գրուած:
140 «եւ կամ»էն սկսեալ ջնջուած:

եւս չահ կ'ըլլայ՝ թէ յաճախ ուխտաւոր գալով[141] եւ թէ՛ եկած ուխտաւորներուն տրտունջը պակսելով. եւ այս գործն ալ կարող է վանքը կարգի մը դնել սայլ գլուխ հինգ կամ աւելի ղուրուշ հարկ դնելով թէ՛ կառավարչէն եւ թէ եկող ուխտաւորներէն պահանջել, վասն զի իրենց հանգստութեան համար է, որպէս զի կառավարք եւ ուխտաւորք հանգստութեամբ[142] չուտ երթեւեկութիւն ընեն[143]. եւ այն հաւաքուած տուրքը յայտնի է թէ վանքը մսխած[144] դրամը վճարելու համար պիտի ըլլայ, եւ կամ թէ վերստին աւրելու որ ըլլայ ճանապարհը նոյն ժամային վանքը այն հաւաքուած դրամովը չինել կարողանայ, բայց լաւ է եթէ կարելի ըլլայ վանքը սայլ, կառք եւ ձիանք ունենայ, որով կարծեմ քիչ օգնութիւն[145] չ'ըլլար:

ԻԴ.[146] Առաջնորդ վանահայրը եթէ վախճանի, կտակագրութիւն մը որ թողուած է անյապաղ պիտի կատարուի վերոգրեալ միաբանից կանոնին համեմատ, ապա թէ ոչ՝ խորհրդական անդամները տեղակալ վանահօր հետ ի միասին բոլոր ինչքերը[147] առանց խորհուրդ մը հարցնելու միաբանութեան կարող են վերցնել եւ[148] պահել ի գանձատանն, եւ կամ բնջատել եւ սպասել նոր ընտրուած Առաջնորդին գալուն, եւ հանդիսատես գտնուելով Առաջնորդն ալ՝ եթէ գանձատան վերաբերեալ բան մը վերցնել ու պահել հարկ ըլլայ՝ միաբան հաճութեամբ խորհրդական անդամոց վերցնեն ու պահեն: Բայց եթէ կտակ մը ունի[149] կատարուի, եւ այլն: Եւ զկնի թաղման Առաջնորդին միաբան հաճութեամբ եւ ընտրութեամբ երիցագունից կամ խորհրդական անդամոց մէկը եւ[150] երկուքը ընտրելով եւ վիճակ ձգելով որ կողմին քուէարկութիւնը աւելի գտնուելու որ ըլլայ նոյն անձը պէտք է որ Առաջնորդ կամ Վանահայր կացուցանեն[151], եթէ վիճակներէն չուզեն նոյն ընտրուած անձը առաջնորդ՝ լաւ է որ իրենց վրայ առաջնորդ վանահայր մը կացուցանեն միաբանու-

141 Սրբագրիչէն «գնալով» վերածուած:
142 Ջնջուած «համար»էն սկսեալ:
143 «ընեն» ջնջուած վրան «համար է»:
144 «մսխած» ջնջուած եւ վրան «ճանապարհի խարճած»:
145 «օգնութիւն» ջնջուած վրան «օգուտ» գրուած:
146 ԻԴ. ջնջուած ԻՋ. գրուած եւ ջնջուած ԻԷ. գրուած:
147 «եւ թուղթերը» աւելցուած:
148 «նոյն ժամային» աւելցուած:
149 «ունի» ջնջուած եւ «թողուցած է» գրուած:
150 «մէկը եւ» ջնջուած:
151 «բայց» ապցուած:

թենէն քան թէ օտար միաբանութենէ, եւ կամ իշխանաւորաց եւ վիճակաւորաց ընտրութեամբ եղող անձը ընդունին, թէ եւ միաբանութենէ եւս ըլլայ ընտրածնին՝ չէ ընդունելի, որովհետեւ[152] կուսակցութեան եւ չհասխրութեան տեղի տալով կը խանգարի միաբանութեան կանոնը ու ընթացքը եւ կը կործանի միաբանական ուխտը, եւ այս գէշ ընթացքին համար է որ Հայոց ազգին վանքերուն մէջ գործ մը յառաջ չ'երթար ու լուսաւորութեամբ յարատեւ չի մնար, եւ միշտ տրտունջներ ալ պակաս չեն ազգիս մէջ այս գարշելի եւ ազգակործան կուսակցութեան եւ երէ պառակութեան պատճառաւ, թող եւ բոլոր վանքերուն ինչք եւ ստացուածքներն ալ[153] ու հնութիւններն ալ կորնչեր են կերպ-կերպ կուսակցութեամբ եւ այսպիսի[154] դարաններ գործածուելով կողմնակցութեամբ[155] անազգասէր տգիտութեան:

«Հասկ», մարտ-ապրիլ 1972, էջ 118–124, մայիս-Հունիս, էջ 180–186

152 Աւելցուած՝ «նախ՝ վանքական կառավարութիւնը իր իրաւունքը եւ արտօնութիւնը կորսնցնելէ եւ երկրորդ՝»:

153 «ալ» ջնջուած:

154 «եւ այսպիսի» ջնջուած ու աւելցուած՝ «եւ անարժան առաջնորդի ձեռօք»:

155 «կողմնակցութեամբ» ջնջուած եւ ստորին լուսանցքին աւելցուած «մանաւանդ այսպիսի կողմնակցութեամբ դարաններ»:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՑ ԱՐՄԱՇՈՒ

Յօդ. Ա.- Դպրեվանուց հիմնական սկզբունքն է եկեղեցականութեան փափաքողներն յարմարապէս պատրաստել իրենց կոչման եւ կեանքին, եւ ոչ թէ խումբ մը աշակերտներ դաստիարակել եկեղեցական ընելու համար: Այս սկզբամբ է որ կ'ընդունուին չափահաս ուսանողք, որք յօժարական կը ներկայանան ինամակալութեան:

Յօդ. Բ.- Ընդունելութեան պայմաններն են. 19էն 21 տարիք, նախակրթական ուսմունք, առողջ կազմ. եկեղեցական յօժարութիւն, եւ ծնողաց հաւանութիւն:

Յօդ. Գ.- Սանունք կ'ապրին վարժարանին մէջ ընդ անմիջական հսկողութեամբ ներքին Տեսչին եւ ընդ վերին հսկողութեամբ Վերատեսչին:

Յօդ. Դ. -Ուսանողական ընթացքը կը պարունակէ վեց դասարան եւ մի լրման տարի:

Յօդ. Ե.-Առաջին դասարանը լրացնող աշակերտք դպրութեան աստիճան կ'ընդունին:

Յօդ. Զ.-Երրորդ դասարանը լրացնող աշակերտք սարկաւագութեան կը կոչուին եթէ քսանումէկ տարեկան են: Եթէ չեն, անոնց համար յատուկ կարգադրութիւն կը լինի Վանահօր կողմէ: Ի ձեռնադրութեան կը լինին Միաբան Արմաշու՝ եթէ կանխաւ ուրիշ վանուց Միաբանութեան չեն պատկանիր:

Յօդ. Է.-Երրորդ դասարանը աւարտելէն յետոյ կուսակրօն եկեղեցականութեան յանձնառու չեղողներ աշակերտութենէ կ'արձակուին՝ թէ՛ իսկ ամուսնացեալ եկեղեցականութեան յօժարութիւն ունենան:

Յօդ. Ը.-Վեցերորդ դասարանը աւարտողներ աբեղայութեան ձեռնադրութիւն կ'ընդունին եթէ քսանուչորս տարեկան են: Չեղողներուն համար յատուկ կարգադրութիւն կը լինի Վանահօր կողմանէ:

Յօդ. Թ.-Լրման տարւոյն մէջ գլխաւոր ճիւղերու վարժութիւններ կը կատարեն եւ յատուկ գրութիւն կամ ճառ (thése) կը պատրաստեն՝ որոշեալ աստուածաբանական նիւթի վրայ: Ի վերջոյ ընթացաւարտ վկայական եւ վարդապետական աստիճան կ'ընդունին:

Յօդ. Ժ.-Դասարան փոխելու եւ ընթացք աւարտելու որոշմունք կը տրուին Վերատեսչին նախագահութեամբ եւ ուսուցչաց ներկայութեամբ

կազմեալ Տնօրէն ժողովով, տարեկան աշխատութեանց եւ քննութեանց արդեանց համեմատ:

Յօդ. ԺԱ.–Ուսումնական ծրագիրը պիտի պարունակէ հետեւեալ առարկաները.

Կրօնական ճիւղէն

Քրիստոնէական վարդապետութիւն Հայոց եկեղեցւոյն

Սուրբ Գիրք, ներածութիւն, քննաբանութիւն եւ մեկնաբանութիւն Աստուածաբանութիւն՝ բնական, տեսական եւ բարոյական Պատմութիւն ազգային եկեղեցւոյ եւ եկեղեցական մատենագրութեան

Միսագիտութիւն, տօնք, ծէսք, ժամագիրք, պատարագ, Մաշտոց կանոնագիտութիւն, սկզբունք եկեղեցական իրաւանց, կանոնք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ

Բեմբասացութիւն, սկզբունք եւ վարժութիւնք սրբազան բեմբասացութեան

Ձայնագրութիւն, կանոնք եւ վարժութիւն:

Լեզուական ճիւղէն

Հայերէն, քերականութիւն, գրականութիւն եւ մատենագրութիւն Տաճկերէն, քերականութիւն, գրութիւն եւ խօսակցութիւն Գաղղիերէն, քերականութիւն, գրութիւն եւ խօսակցութիւն Ցունարէն եւ Լատիներէն, սկզբունք

Ուրիշ հին եւ կենդանի լեզուք ըստ պարագայից:

Գիտական ճիւղէն

Ջափական, Թուաբանութիւն, հանրահաշիւ, տոմարակալութիւն, երկրաչափութիւն, եռանկիւնաչափութիւն

Բնական, գիտելիք, բնական պատմութիւն, բնագիտութիւն, եւ բնութեան սկզբունք

Փիլիսոփայական, տրամաբանութիւն եւ հոգեբանութիւն Իրաւաբանական, ընդհանուր օրէնագիտութիւն, օսմանեան օրէնք Առողջաբանական, սկզբունք մարդակազմութեան:

Պատմական ճիւղէն

Պատմութիւն սրբազան, ազգային, օսմանեան եւ ընդհանուր, պատմութիւն կրօնից, փիլիսոփայութեան եւ մատենագրութեան, Աշխարհագրութիւն –Տաճկաստանի եւ ընդհանուր, եւ տիեզերագրութիւն:

Յօդ. ԺԲ.–Այդ առարկայք վեց տարիներու վրայ պիտի բաշխուին, եւ իւրաքանչիւր տարւոյ ծրագիրը ուսուցչաց խորհրդակցութեամբ պիտի որոշուի ի Տնօրէն ժողովի, եւ իւրաքանչիւր ուսուցիչ պիտի ջանայ տարեկան բաժինը աւարտել:

Յօդ. ԺԳ.–Ընթացաւարտ սանուն պարտաւոր են երկու տարի եւս դպրոցական կամ վարչական գործոց վարժութիւն ընել, Դպրեվանուց կամ Պատրիարքարանի կամ մեծ Առաջնորդարանաց մէջ, եւ այդ պայմանաժամը լրանալէ յետոյ պաշտօններու անցնիլ:

Յօդ. ԺԴ. –Սանուն դպրոցական զգեստ կը հագնին մինչեւ սարկաւագութիւն, եւ վերարկու կը գործածեն յեկեղեցւոջ եւ պաշտօնական առիթներու մէջ, իսկ անկէ յետոյ եկեղեցական տարազ կը գործածեն ըստ պատշաճի:

Յօդ. ԺԵ. –Սանուն աշակերտական կենաց մէջ կը մնան մինչեւ վեցերորդ դասարանի աւարտումը, եւ ցորչափ ներքին Տեսչութեան ձեռաց ներքեւ կը մնան ի վարժարանի՝ բնաւ վանական կամ միաբանական իրաւունք չեն վայելեր:

Յօդ. ԺԶ. –Սանուն մինչեւ սարկաւագութիւն Դպրեվանքէ չեն մեկնիր: Երրորդ տարւոյ արձակուրդի միջոցին Վերատեսուչն կը թոյլատրէ անոնց վանքէ դուրս չրջագայութիւն մը ընել, սահմանեալ օր մը որոշելով: Իսկ սարկաւագութեան միջոցին Վերատեսուչը պատշաճ առիթներու մէջ կրնայ թոյլատրել մանաւանդ չրջագայութիւններ:

Յօդ. ԺԷ.–Սանուն, որք վարժարանի մէջ ժամանակ մը ուսանելէ յետոյ կուսակրօն եկեղեցականութենէ կը հրաժարին, պարտաւոր են Դպրեվանուց մէջ անցուցած տարիներուն չափ ձրիաբար ծառայել Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքարանի տրամադրութեան ներքեւ:

Յօդ. ԺԸ.–Սանուն ամենայն ինչ Դպրեվանքէ կ'ընդունին ի կիրառութիւն. բնաւ բան մը բերելու պարտաւոր չեն, եւ ի մեկնելն կամ ի մերժիլն բնաւ բան մը տանելու իրաւունք չունին:

Կանոնագիրս ընկալեալ եւ վաւերացեալ գոլով ի Խառն ժողովոյ Ազգային Կեդրոնական վարչութեան, ի գումարման անդ իւրում որ ի 29 յուլիսի տարւոյս՝ հրամայեմք զգործադրութիւնն:

– 24 Սեպտեմբերի 1892–ի ի Պատրիարքարանի Հայոց ի Կոստանդնուպոլիս. (Ստորագրեալ) Պատրիարք Կոստանդնուպոլսոյ

ՅՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Վանն ճշդութեան ընդ քնագրին. (Ստորագրեալ) Ի դիմաց Քննամակալութեան, Ատենապետ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆ
Ի հաստատութիւն եւ ի վաւերացում օրինակիս,
յԱրմաշ 31 դեկտեմբերի 1892, Փ. Վանահայր եւ
Վերատեսուչ Դպրեվանուց
ՄԱՂԱԿԻԱ ԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ՍԱՐԿԱՒԱԳԱՑ

1. Դպրեվանուցս Սանունք, որ Սարկաւագութեան ձեռնադրութիւն ընդունած են, պաշտօնեայք են Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, Միաբանք են Ս. Ուխտին Արմաշու եւ կը մնան աշակերտք ուսումնարանի Դպրեվանուց:

2. Պարտաւոր են կրօնական գիտութեանց, ընդհանուր զարգացման, եկեղեցական եռանդեան եւ գործունեայ առաքինութեանց մէջ ի յառաջադէմն նկրտիլ հաւասարապէս:

3. Պարտաւոր են իրենց ուշն ու ջանքը դարձնել այն պատրաստութեանց, որք կարեւոր են ի բոլորանուէր ծառայութիւն Ազգային Եկեղեցւոյն:

4. Ըստ ուխտին իւրեանց պիտի պահեն ինչ որ կանոնք Եկեղեցւոյ կ՚օրինադրեն վանական կամ կուսակրօն եկեղեցականաց պարկեշտութեան եւ սրբութեան մասին:

5. Միաբանական կամ վանական պարտքերն եւ իրաւունքներն պիտի համաձայնին Դպրեվանուցս համար հաստատեալ յատուկ պայմանաց:

6. Սարկաւագունք կը մասնակցին Արմաշու Միաբանութեան գանձանակին արդեանց՝ քառորդ բաժնի չափով ըստ վաղեմի սովորութեան: Իրենց իրաւունքին հսկողն ու գանձողը եւ արդիւնքը պահողը Վերատեսուչն է:

7. Վերատեսչին մօտ կը պահուին եւս ուրիշ որ եւ է կերպով սարկաւագաց պատկանող դրամները, եւ նորա ձեռօք կը ծախսուին պիտանի իրաց, իւրաքանչիւրին յօժարութեան համեմատ:

8. Արձակուրդի միջոցին կամ ի պահանջել հարկին Դպրեվանքէ դուրս բացակայութիւնք կը ներուին Վերատեսչէն Խնամակալութեան հրահանգաց համեմատ, չափաւոր եւ որոշեալ ժամանակով, եւ փոփոխակի կարգով: Դպրեվանուց արկղը յատուկ ծախք չճանաչեր այդ մասին:

9. Սարկաւագաց ուսանողական կեանքը է միեւնոյն ընդհանուր աշակերտական կենաց եւ վարժարանական ներքին կանոնագրին պահանջը: Սարկաւագաց զարգացման վիճակը կը նկատուի իբրեւ հիմն կատարելագոյն գործադրութեան:

10. Սարկաւագաց անմիջական հսկողն է Տեսուչն, թէ յուսումնարանի եւ թէ ի շրջագայութեան:

11. Սարկաւագունք պիտի ունենան առանձինն սերտարան եւ առանձինն զբօսարան, եւ ընկերակցութիւննին իրենց մէջ պիտի ամփոփուի:

12. Սերտարանի եւ զբօսարանի մէջ յատուկ հսկող չունին, այլ անձամբ անձին նախանձախնդիր պիտի լինին դասարանական եւ ընկերական պահանջից:

13. Սարկաւագունք կենցաղական միակերպութիւն պիտի պահեն ըստ ամենայնի, եւ պիտի զգուշանան անձնական գործերէ եւ ձեւերէ, ինչպէս նաեւ ծխախոտի եւ ըմպելեաց կիրառութենէ:

14. Արգիլեալ է անհրաման ուսումնարանէ ելնելը, այլ ներեալ է երթալ Վերատեսչին մօտ նախապէս Տեսչին իմաց տալով:

15. Ուսումնական զբաղանքներին պիտի համակերպի դասացուցակի պահանջից եւ դաստատուաց հրահանգներուն: Մասնաւոր աշխատութիւնները կարող են կատարել միայն պարտաւորեալ աշխատութիւնները աւարտելէ յետոյ, եւ ըլլալիք աշխատութեանց մասին Տեսչին հաւանութիւնն ալ առնելով:

16. Եկեղեցւոյ, աղօթից, ուսման, դասախօսութեանց, սեղանի, զբօսանաց, շրջագայութեան, ննջելոյ եւ զարթնելոյ ժամանակները ընդհանուր ուսումնարանի համար հաստատուած ցուցակաց հետ նոյն են: Միայն ներեալ է Սարկաւագաց կէս ժամով յապաղել պառկելը կամ կանխել անկողնէ ելնելը:

17. Եկեղեցւոյ մէջ պիտի կատարեն իրենց աստիճանին սեփական պաշտօնավարութիւնները ըստ հաստատեալ կարգին: Ժամերգութեանց ժամանակ պիտի մասնակցին երգեցողութեանց եւ դասապետութիւն պիտի վարեն փոխանակաւ:

18. Այս կանոնաց զանցառութիւնները կրնան հրաւիրել յանդիմանութիւն կամ պատիժ, որք կը տրուին Տեսչին կամ Վերատեսչին կողմանէ ըստ ծանրութեան պարագայից:

Ի հաստատութիւն
Փ. Վանահայր եւ Վերատեսուչ
ՄԱՂԱԿԻԱ ԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

«Արմաշու Դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին
առթիւ. 1889–1914», էջ 389–392, 395–397:

Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ

ԱՐՄԱՇԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ

Վանքի եւ միաբանութեան զարգացման Բ. շրջանը կ'ընդգրկէ 1786-1865: Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի (1763–80) Էջմիածնի մէջ սկսած վերանորոգչական մեծ շարժումը արձանգանգ գտած է նաեւ կ. Պոլիս, ուր Զաքարիա Բ. Փափազեան (1773–81-82) կաղզուանցի Պատրիարքն իր մասնաւոր հոգածութեան առարկայ դարձուցած է Արմաշի վանքը՝ հոն ղրկելով իր ձեռնասուն Բարթուղիմէոս եպս. կապուտիկեանը, որ կը հանդիսանայ վանքին առաջին եւ իսկական վերանորոգիչը[1]: Բարթուղիմէոս վերակազմեց միաբանութիւնը, հիմէն նորոգեց Զարխափանի տաճարը, կանոնաւոր Ուսումնարան մը հաստատեց եւ Մատենադարանը կազմակերպեց, ինչ որ կը նշանակէ, թէ բաւական թիւով ձեռագիրներ հաւաքուած էին հոն:

Հակառակ Բարթուղիմէոսի՝ վանքի վերելքին համար թափած բուռն ջանքերուն, Զագըր-Հասան անունով բռնապետ մը (տէրէպէյի), անհնական վրէժխնդրութեամբ եւ մոլեռանդութեամբ բոցավառուած, յարձակեցաւ վանքին վրայ եւ կրակի տուաւ բոլոր շէնքերն ու Մատենադարանը: Այսպէս հրդեհի կեր եղան բոլոր ձեռագիրները, որ 2 դարերէ ի վեր խնամքով հոն հաւաքուած էին: Ո՛վ գիտէ, դարերու ընթացքին քանի՛ հազարաւոր թանկագին գրչագիրներ, հայ մշակոյթի անփոխարինելի գանձարաններ վայրագ հորդաներու ձեռքով անդարձ կորած են: Այսպէս ալ չ'ոչնչացա՞ն մինչ 1915ի Հայկական ջարդերու միջոցին Արմաշի Մատենադարանին 223 ձեռագիրները մոլեռանդ խուժանին ձեռքով:

Հանգուցեալ Ջաւէն Պատրիարքն այս տարի հրատարակուած «Պատրիարքական յուշեր»ուն մէջ հետեւեալ տողերը կը գրէ Արմաշի վանքի մասին. «Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածնայ վանքը տարագրութեան առեն (1915) պարպուեցաւ, եւ աշակերտները Պոլիս բերուեցան... եւ վանահայրը, միաբաններն ու ուսուցիչները տարագրուեցան Գոնիա եւ այլուր: Այն առեն վանքը կողոպտուեցաւ եւ հոն այդ գաւառին համար երկրորդական թուրք վարժարան մը հաստատուեցաւ կառավարութենէն: Սակայն զինադադարի առեն թուրքերը լքեցին վանքը, եւ Նիկոմիդիացի հայերը Արմաշցիներու հետ նորէն տիրացան անոր՝ գիւղի մէջ հաստատուած չէրքէզները վանելով: Նիկոմիդիոյ Տ. Ոսկի քհյ. Պիպեանի գլխաւորութեամբ աշխատելով գտան Զարխափանի պատկերը չրջակայ յոյն գիւղի մը մէջ եւ փոխադրեցին Արմաշ: Իսկ վանքին եկեղեցական գոյքերն ու զգեստները Նիկոմիդիոյ կառավարական չէնքին մէջ գտան, եւ ամէնը հաւաքեցին»:[2] Դժբախտաբար չի յիշուիր, թէ ձեռագիրները ի՞նչ եղան:

1 Արմաշի վանքին 25-ամեայ յոբելեանը, էջ 9:

Բարթուղիմէոս եպս. վախճանեցաւ սիրտի ցաւէն (1809): Բարթուղիմէոսի մահէն ետքը, մանաւանդ Պօղոս եպս. Գարագոչեանի, Ստեփաննոս Աղաւնի Զարքարեան արքեպս.ի եւ պատրիարքի (1831–39, 1840–41) [օրով] վանքը, ուսումնարանը եւ յարակից չէնքերը վերստին նորոգուեցան, եւ նոր չէնքեր աւելցան: Մանաւանդ ծաղկեցաւ դպրոցը՝ ուսումնապետեր ունենալով Տէրոյենց Պատուելին, Մուրատ Վարժապետ եւ Յովհաննէս քհյ. Մավեան, որ գրեց Արմաշի պատմութիւնը[3]: Ստեփաննոս վրդ. Մաղաքեանի օրով (ապա պատր. տեղապահ 1861–63) վանքին տպարանը հաստատուեցաւ եւ հրատարակուեցաւ «Ցոյս» հանդէսը Գէորգ վրդ. Ալիքսանեանի խմբագրութեամբ:

Գ. շրջան.1866–1888 Սահմանադրութեան հռչակումով (1860–1863), նոր թեմեր կազմուեցան, եւ Արմաշի վանքը դադրեցաւ առաջնորդարան ըլլալէ, ինքնուրոյն վարչութեան մը ենթարկուեցաւ: Միաբանութիւնն ու ուսումնարանը ծաղկեցան մանաւանդ Գէորգ վրդ. Ալիքսանեանի եւ Խորէն վրդ. Աչըգեանի (ետքը պատրիարք 1888–1894) օրով: Անոնց նպատակն էր Արմաշը դարձնել «Թրքահայոց Վենետիկը»:

Նոր Շրջան. 1889–1914.

Սահմանադրութեան չնորհիւ ուսումն ու գիտութիւնը տարածուեցան: Անհրաժեշտ պահանջ դարձաւ ուսեալ հոգեւորականութեան պատրաստութիւնը: Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի բացումը (1874ին) խրախոյս եղաւ նման հաստատութիւն մը հիմնելու Թրքահայոց համար: Շնորհիւ Օրմանեանի եւ Աչըգեանի չանքերուն, Արմաշի վանքը վերակազմուեցաւ 1889էն սկսեալ: Մասնաւոր խնամակալութիւն մը կազմուեցաւ հարուստ ազգայիններէ եւ ուսեալ հոգեւորականներէ եւ նիւթապէս ապահովուեցաւ վանքը, եւ Արմաշը դարձաւ «Դպրեվանք Պատրիարքութեան Հայոց Կ. Պոլսոյ»: Օրմանեան եւ եղիչէ Դուրեան, բանիբուն վարդապետները Դպրեվանքը հասցուցին իր վերելքի գագաթնակէտին: Անոնց պատրաստած աշակերտներն են, որ Թրքահայ թեմերու առաջ-

2 Ջաւէն արքեպս. «Պատրիարքական յուշեր», տպ. Գահիրէ, 1947, էջ 286:

3 Արմաշի վանքին 25-ամեայ յոբելեանը, էջ 10–18:

նորդներն ու փոխանորդները եղան եւ տարագրութեան միջոցին անոնցմէ չատեր հայ ժողովուրդին հետ նահատակուեցան[4]: Օրմանեանի հաստուցած առաջին սերունդէն Բաբգէն վրդ. Կիւլէսէրեան բարձրացաւ կիլիկիոյ Աթոռը, Զաւէն վրդ. Եղիայեան պատրիարք ընտրուեցաւ եւ Թորգոմ վրդ. Գուշակեան բազմեցաւ Երուսաղէմի Պատրիարքական Աթոռին վրայ:

Օրմանեանի եւ Դուրեանի ջանքերով Արմաշի ձեռագիրներու եւ տպագրուած գիրքերու մատենադարանն ալ կանոնաւորուեցաւ եւ ճոխացաւ: Եթէ ակնարկ մը նետուի Արմաշի ձեռագիրներու յիշատակարաններուն եւ անոնց կրած «կնիք»ներուն վրայ, կարելի է տեսնել, թէ մեր ցուցակագրած 223 ձեռագիրները մեծագոյն մասամբ հաւաքուած են ԺԹ. դարուն[5]: Ամենամեծ թիւով ձեռագիրներ (30 կտոր) նուիրած են Դպրեվանքին. Ստեփանոս Աղաւնի Զաքարեան պատրիարք (1831–39 եւ 1840–41), եւ Ստեփանոս Մաղաքեան պատր. եւ տեղապահ (1861–63) եւ ապա Պօղոս արքեպս. ԹագԹագեան Պրուսացին (պատրիարք (1863–69) 27 կտոր, եւ Տ. Բաբգէն Կիւլէսէրեան վրդ.ի յորդորանքով Քիրէճեան ընտանիքը նուիրած է 20 ձեռագիրներ 1897ին: Պօղոս վարդապետ նուիրած է ԺԹ. դարուն սկիզբը 9, Թադէոս վրդ.11, Գէորգ արքեպս՝. 5, Եղիշէ Դուրեան՝ 7, Գրիգոր վրդ. Ալեմտաղցին՝ 5, եւ այսպէս մասնաւոր անհատներու նուէրներով կազմուած է Դպրեվանքին 223 ձեռագիրներու ժողովածոն:

Երբ մենք Արմաշ հասանք, դեռ ձեռագիրներու ցուցակ կազմուած չէր: Առաջին անգամ չէր, որ պիտի ձեռնարկէինք ձեռագիրներու ցուցակագրութիւն: Արդէն կազմած էինք Սեւանի վանքին (անտիպ) եւ Խաչիկ վրդ. Դատեանի ձեռագիրներու ցուցակները[6]:

ԱՐՄԱՇԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ԱՐԺԷՔԸ

Բովանդակութեան համաձայն Արմաշի ձեռագիրներուն պարունակած նիւթերը բաժնելով զանազան գլուխներու՝ պիտի խօսինք անոնց արժէքի մասին:

1) ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՐԺԷՔ

ա) Հնութիւնը.

4 Տե՛ս Զաւէն. արքեպս.ի «Պատրիարքական յուշեր», վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 127–140:

5 Տե՛ս «Համապատկեր Արմաշի ձեռագիրներուն» վերջին սիւնակը՝ Ծանօթութիւններ:

6 Վերջինս հրատարակուած 1894, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի:

Պէտք է խոստովանիլ, թէ Արմաշի ժողովածոն հնագոյն կամ երկաթագիր ձեռագիրներ չունի, կարգ մը ձեռագիրներ մագաղաթեայ երկաթագիր պահպանակներ միայն ունին, որոնք մեծ մասամբ Ս. Գրոց հատուածներ կը պարունակեն: Ամենահին գրչագիրներն են՝ 1) Նանայի՝ Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին՝ գրուած 1351ին (թիւ 161), 2) Մեկնութիւն Ղուկասու՝ Իգնատիոսի եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ՝ գրուած 1354 (թիւ 216): 3) Աւետարան մը՝ գրուած 1433-ին: 4) Մաշտոց ձեռնադրութեան՝ գրուած 1449ին: 5) ԺԶ. դարուն գրուած ունինք 4 ձեռագիրներ, ամէնքն ալ բոլորգիրով, միւսները գրուած կամ արտագրուած են Ժէ., ԺԸ. եւ ԺԹ. դարերուն: Հակառակ վերջին դարերուն գրուած ըլլալուն, անոնցմէ ոմանք արտագրուած են հին եւ վաւերական օրինակներէ, ինչպէս գրիչներն ալ մասնաւորապէս կը յիշեն:

բ) Նիւթը եւ արուեստը.

Մեր ձեռագիրները գրուած են սովորական ողորկ եւ փայլուն թուղթի վրայ: Միայն 5 ձեռագիրներ գրուած են մագաղաթի վրայ, ասոնք են.

ա) Ընդարձակ Կանոնագիրք (թիւ 38)

բ) Եպիփան Կիպրացւոյ՝ Յաղագս Երգոց Սաղմոսարանի եւ Սաղմոս (թիւ 43, մասամբ մագաղաթ, մասամբ թուղթ)

գ) Տօնացոյց (թիւ 205)

դ) Շարական (թիւ 214)

ե) Աղօթագիրք Կիպրիանոս (թիւ 222)

Մանրանկարչութեան, այսինքն՝ պատկերներու, խորաններու լուսանցազարդերու տեսակէտներով մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ թիւ 43ը գրուած 1607ին, որ ունի Դաւթի նկարը՝ քնար ի ձեռին եւ Մովսէսի, Եղեկիայի, Եսայիի, Ամբակումի, Յովնանու եւ Աննայի բազմագոյն նկարները սքանչելի արուեստով նկարուած: Թիւ 222, Աղօթագիրք Կիպրիանոս՝ գրուած՝ 1652ին, սիրուն եւ բազմագոյն պատկերներ ունի Ներսէս Շնորհալիի, Գրիգոր Նարեկացիի, Կիպրիանոսի, Յակոբ Տեառնեղբօր, Պաւղոս Ճգնաւորի, Ստեփանոս Նախավկայի, Փոկաս Հայրապետի եւ Մարիամ Աստուածածնի՝ հրաշալի զարդագիրներով եւ լուսանցազարդերով: Գեղեցիկ, բազմագոյն պատկերներ, զարդագիրներ, լուսանցազարդեր, խորաններ ունին նաեւ թիւ 218 եւ 237 գանձարանները՝ գրուած ԺԶ դարուն, թիւ 216 Մեկնութիւն Ղուկասու՝ գրուած 1354-ին, թիւ 214 Շարականը՝ գրուած ԺԴ–ԺԵ դարուն եւ թիւ 215 Շարականը՝ գրուած 1590ին, թիւ 212ը՝ Քարոզգիրք Տաթե-

ւացիի՝ գրուած 1418ին, թիւ 207ը՝ գրուած 1449ին, թիւ 197ը՝ Գիրք հարցմանց, գրուած 1545ին Տաթեւացիի նկարով, թիւ 175 Մեկնութիւն Յովհաննու՝ գրուած ԺԵ դարուն եւ թիւ 145, 147 Աւետարանները՝ գրուած 1433 եւ 1539 թուականներուն եւ ուրիշներ, որոնք ԺԵ, ԺԶ եւ ԺԷ դարերուն մանրանկարչական հայ արուեստը կը պատկերացնեն:

Կազմի տեսակէտով ալ Արմաշի ձեռագիրները որոշ արժէք մը կը ներկայացնեն: Անոնք ընդհանրապէս կաշեկազմ են բերանակապով, աղուոր կաշի քանդակներով եւ արծաթէ ու ոսկիէ զարդարանքով եւ խաչով, որոնցմէ չատեր սակայն կապտուած են իրենց արժէքաւոր զարդերէն: Այս տեսակէտով մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են թիւ 6, 7, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 25, 48, 50, 57, 69, 71, 105, 166, 167, 170, 175, 194, 197, 216 եւ 218 ձեռագիրները, որոնք կլոր, խաչաձեւ, աստղաձեւ կաշեքանդակներ, մէջտեղ խաչելութեան պատկերներ կամ խաչ ունին եւ ծայրերն ալ սովորաբար մետաղապատ եւ կոստղած են:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Ա) Ս. Գիրք եւ անվաւերականներ

1) Ս. Գիրք

Արմաշի ժողովածոն ունի 4 Աւետարաններ, ամէնքն ալ գրուած բոլորգիրով, որոնցմէ հնագոյնը գրուած է 1433ին եւ ունի գեղեցիկ մանրանկարներ եւ պատմական յիշատակարաններ, միւս Աւետարաններն ալ ունին աւելի կամ նուազ սիրուն մանրանկարներ, Աւետարանիչներու պատկերներ, խորաններ, լուսանցազարդեր եւ զանազան ձեւի զարդագիրներ. թիւ 147ը գրուած է 1539ին, թիւ 223ը՝ 1615ին եւ թիւ 148ը՝ 1639ին: Ժողովածոն ունի 2 Սաղմոս՝ թիւ 43 եւ 78, գրուած 1607ին եւ 1811ին: Թիւ 43ը՝ Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետի Հաղբատի վանքին մէջ գտած եւ Թարգմանիչներու գրած սաղմոսարանին արտագրութիւնն է, լուսանցքներուն վրայ նշանակուած են ա՛յլ սաղմոսարաններու տարբերութիւնները: Յովհաննէս Գառնեցիի յիշատակարանը, զոր հրատարակած է Հ. Զարբհանելեան (Պատմ. հայ դպրութեան, Վենետիկ, 1886, էջ 596) աւելի կատարեալ է ձեռագրիս մէջ: Թիւ 78 Սաղմոսարանն ունի 150 սաղմոսներ, աւելի նման եբրայական բնագրին, քան տպագիրը:

2) Անվաւերականներ

Արմաշի ժողովածոն անվաւեր գրութիւններէն ունի հետեւեալները՝ 1) կտակը երկոտասան Նահապետաց. այսինքն՝ Ռուբէնի, Շմաւոնի, Ղեւեայ, Յուդայի, Զաբուղոնի, Դանայ, Նեփթաղիմայ, Գագայ, Ասերայ, Յովսեփայ եւ Բենիամինի (թիւ 11, գրուած 1597-ին): Նոյն ձեռագրին մէջ պահուած են 2) «Պատմութիւն Ասանէթայ կնոջն Յովսէփայ». 3) «Մահ Դանիէլի Մարգարէին». 4) «Պատմութիւն եւ յիշատակարանք որ եղեն վասն Քրիստոսի». 5) թիւ 5-ի մէջ քաղուած մը կայ «Ի Տեսլենէն Պետրոսի Առաքելոյն». 6) թիւ 49. «Պատմութիւն հանդերձից Տեառն եւ դաստիառակին եւ պատկերին» եւ «Պատմութիւն Ադամայ Նախահօրն վասն զղջման եւ զգաստութեան լսողաց» եւ այլն:

Ասոնք եւ ասոնց նման բազմաթիւ հին եւ նոր կտակարաններ եւ ա՛յլ անվաւերականներ կը գտնուին հայ ձեռագիրներուն մէջ: Անոնց մեծ մասին յունարէնէն, ասորերէնէն եւ լատիներէնէն բնագիրները եւ ուսումնասիրութիւնները հրատարակուած են եւրոպացի գիտնականներու կողմէ, ինչպէս՝ Սինկէր, Գուստէր, Ֆապրիկիոս, Կաուչ, Ֆ. Շնապ, Սիլման, Էվալդ, Միյն, Տոթք. Վիլկինս, Ուիստոն եղբայրներ, Րինկ եւայլն:

Աստէթի պատմութեան հայերէն խմբագրութիւնը ուսումնասիրած է Ա. Կարրիէր: Հայերէն լեզուով պահուած անվաւերականները ուսումնասիրած են առաւելապէս Հ. Յովսէփ Գաթրճեան եւ Հ. Յ. Տաշեան:

Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած 12 նահապետաց կտակներուն, մանաւանդ Բենիամինի կտակին խմբագրութիւնը կը տարբերի Վենետիկ հրատարակուածներէն եւ ինքնայատուկ խմբագրութիւն մը կը կազմէ ընտիր ընթերցումներով, յաւելումներով եւ յապաւումներով: Կան նաեւ մանր անվաւերականներ, ինչպէս Յիսուսի զգեստներու մասին «Վասն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» վերտառութեամբ եւ կամ «Հարցմունք Հերովդէի եւ պատասխանի մոգաց Թագաւորաց» (թիւ 186 եւայլն): Թ. 54-ի մէջ «Վասն Աստուածաշունչ գրոց». վերտառութեամբ գրութեան մը մէջ կը թուէ Հին Կտակարանի գիրքերը, որոնց թիւը 50-ի կը հասցնէ փոքր մարգարէներով եւ կտակներով եւ 36-ի՝ առանց անոնց եւ Նոր Կտակարանի գիրքերը, որոնց թիւը 30-ի կը հասցնէ եւ անոնց մէջ կը տեղաւորէ «Բ.Թուղթ Կորնթացւոց եւ Թադէոսին» եւ կը յաւելու. «Եւ որպէս ասէ Կղեմ եւ Անանիա Դամասկացի թէ՝ երեք այլ գիրք ընկալաք յեկեղեցի, որ է ընթերցուածն Յակոբայ եւ Բ(2) կանոնք, առաքելոցն բանք, Յուստոսի Գիրք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ եւ քարոզութիւն Պետրոսի...:»

Շարականներ եւ գանձարաններ.

Մեր ժողովածոն ունի երկու ձեռագիրներ Շարականի: Թիւ 214-ը՝ բոլորգիրով մագաղաթի վրայ, գրուած է հաւանականաբար ԺԴ–ԺԵ դարուն: Շարականներու դասաւորումը բոլորովին կը տարբերի տպագիրներէն եւ ա՛յլ ձեռագիրներէն, եւ կարգ մը շարականներ տպագիրներու բաղդատմամբ կը պակսին ձեռագրիս մէջ, այսպէս օր. հարցերը: Հետաքրքրական է նաեւ, որ տպագիրներու մէջ կը պակսին «Ո՛վ հրաշալի Նախահարք» շարականին վերջին երեք տուները, որոնք ուղղուած են երկաբնակներու դէմ: Ձիշենք միայն վերջին տունը. «Գեղեցիկ չառաւիղ յարմատոյ սրբոց հարցն, վերաբուսեալ ծաղիկ յարմատոյ, մեծ վկայն Քրիստոսի սուրբն Դէոսկորոս ոչ հաւանեալ անաւրէնն ժողովոյն, նզովեաց զԼեւովն եւ՝ զդովմարն իւր պիղծ»:

Իւրաքանչիւր տօնի յատուկ շարականներու խումբերը Ստեփանոս Սիւնեցիի հետեւողութեամբ կանոն բառով յատկանշուած են, ինչպէս բոլոր շարականներու մէջ, իւրաքանչիւր կանոնի մէջ ալ զատորոշուած են Օրհնութիւնները, Մեծացուսցէները, Ողորմեաները, Մանկունքները եւ Տէր յերկնից՝ները եւ Արեւագալի երգերը եւ երբեմն ալ մասնաւորապէս յիշատակուած են, թէ շարականները գիշերային, ճաշու եւ երեկոյեան ժամերգութեանց միջոցին պիտի երգուին:

Շարականները սովորաբար 3 տուներէ կը բաղկանան:Թիւ 215 շարականը կարգ մը կանոններ եւ շարականներ չունի, գրուած է 1590-ին եւ ինչպէս գրիչը կ'ըսէ. «Ի յընտիր աւրինակէ Խըլկըցոյ». այսինքն Սիսի շարականներու յարդարիչ Գէորգ Խուլ վարդապետին (տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, էջ 442. 556 եւ այլն): Շարականներու կարգաւորումը տպագիրներու նման է. հարցերը պահուած են, եւ շարականներու առջեւ ի՛նչ ձայնի ըլլալը յիշուած է եւ անոնք հին խազերով նօթագրուած են: Բացի այս շարականներէն, ժողովածոն ունի 3 Գանձարաններ. Թիւ 17 Գանձարանը կամ Գանձատետրը լիակատար ժողովածուներէն մէկն է, ունի 108 գանձեր: Գանձերու վերնագիրներուն մէջ նշանակուած են ի՛նչ տօներու առթիւ գրուած ըլլալը եւ երդուիլը եւ հեղինակներուն անունները: Իւրաքանչիւր գանձ ունի տող մը, յորդորակ մը եւ մեղեդի մը կամ մեղեդիներ:

Մեղեդիները միշտ, իսկ տաղերն ու յորդորակները յաճախ խազերով նօթագրուած են: Թիւ 17-ին մէջ ամենէն աւելի տաղեր ունին Գրիգոր Խլաթեցի Շերենց, որուն համար Թովմա Մեծոփեցին կ'ըսէ. «Բազում երգս գանձուց եւ տաղից յիշատակ թողեալ ինքեան»: Ան վաթսուն տարեկան հասակին մէջ աշակերտեցաւ 1409-ին Գրիգոր Տաթեւացիին[7]: Ձեռագրիս մէջ անոր վերագրուած 36 տաղերէն կամ գանձերէն գուցէ քանի մը հատը Գրիգոր Աղթամարցի՝ (ԺԶ. դար) սիրերգող կաթողիկոսը գրած է: Մկրտիչ Նաղաչին (ԺԵ. դար), Ամիդի արիասիրտ առաջնորդին կը վերագրուին 23 տաղեր, Ներսէս Շնորհալիին՝ 22 եւ Խաչատուր Կեչառեցիին՝ «Ողբ»ի եւ «Աղեքսանդրի պատմութեան» հեղինակին (ԺԳ. դար) 15 տաղեր: Գրիգոր Տաթեւացիի «քուերորդի» Առաքել Սիւնեցիին (ԺԵ.)՝ 14, որուն տաղերուն տակը յաճախ գրուած է «Ինդրեաց Գրիգոր», կրնայ ըլլալ որ անոնցմէ քանի մը հատն ալ Առաքել Բաղիշեցին գրած է: Յովհաննէս Թլկուրանցի Սիսի կա թ.ին (1489–1525) կը վերագրուի 9, Մխիթար Այրիվանեցիին (ԺԳ.)՝ 8, Գրիգորի՝ աշակերտին Կոստանդին Սրիկին՝ 5, Գրիգոր Տաթեւացիի աշակերտ Մատթէոսին՝ 4 եւ Գրիգոր Նարեկացիին՝ 4 եւ ուրիշներուն ալ աւելի նուազ տաղեր: Ասոնց վրայ աւելցնելու է թիւ 18 եւ 19-ի վերոյիշեալ հեղինակներուն վերագրուած յաւելուածական տաղերը: Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել բոլոր ձեռագիր Գանձարանները, մեր տաղասացներու գրական արտադրութեանց մասին ճշգրիտ գաղափար մը կազմելու համար:

Արմաշի ժողովածոյի մէջ կան 2 գրութիւններ շարականներու հեղինակներու մասին, ասոնցմէ մէկը կը գտնուի թիւ 186 ձեռագրին մէջ, որ Ոսկեփորիկ մըն է, գրուած 1499-ին եւ կը կրէ վերնագիրը. «Յաղագս շարականացն թէ ո՞վ է ասացեալ զհինն եւ զնորն» եւ սկսելով «Մովսէս Քերթող»էն եւ Ս. «Մեսրովբ»էն կը թուէ մինչեւ Գրիգոր Անարզաբեցին կամ Անաւարզեցին շարականներու հեղինակները: Գրիգոր Սկեւռացին յիշելէն ետքը հեղինակը կը յաւելու հետեւեալ տողերը իբր վերջաբան. «Եւ այլ շարականք զոր յետոյ երգեալ թէ՛ շատ եւ թէ սակաւ զամէնն Տէր Գրիգոր կաթողիկոս է ոգեալ. մականուն զի՞նչ է, երբեմն Անարզաբոյ եպիսկոպոս լեալ»: Այս գրութիւնը կը վերագրուի Ստեփաննոս երէցի մը[8], իսկ միւսը (թիւ179) քաղուած մըն է Գրիգոր Տաթեւացիի «Գիրք հարցմանց» գիրքէն եւ կը կրէ վերնագիրս. «Վասն շարականաց թէ ո՞վ է ասացեալ» եւ սկսելով Ս.Մեսրոպէն եւ Սահակէն կը հասցնէ հեղինակներուն թուումը մինչեւ Վարդան Վարդապետ եւ Յովհաննէս Գլուզ երգնկացին: Ան՝ Գրիգոր Անաւարզեցիի (1292–1307) անունն անգամ

7 *Թովմաս Մեծոփեցի. Բարիզ. 1860. էջ 52:*

8 *Տես Տաշեան, Ցուցակ, էջ 799:*

չի յիշեր եւ անոր գրած չարականներն ու Մեծացուսցէները դուրս նետած է չարականէն: Մասնաւորապէս ուշագրաւ են անոր հետեւեալ տողերը. «Այսքան չարականքս ընդունելի են եկեղեցւոյ եւ աւելին քան զայս՝ խոտան եւ անպիտան եւ անընդունելի եկեղեցւոյ եւ հարց սրբոց»: Յայտնի է թէ Գրիգոր Տաթեւացին կատարած է չարականներու վերջին զտումը, որ հետզհետէ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած է:

Յունաց մէջ հոգեւոր երգերու կանոններու հիմնադիրը եղած է Անդրէաս եպս. Կրետացի (Է. դար), եւ որուն մշակողն, զարգացնողն ու կատարելագործողը եղած է Յովհան Դամասկացի (Ը.դար). իսկ հայոց քով թէեւ չարականի առաջին ընտրութիւնները կատարուած են Ներսէս Գ. Շինողի ժամանակ (641–661) Բարսեղ Ճոնի ձեռքով, բայց անոնց «կանոն»ները գրուած են Ստեփանոս Սիւնեցիի (Ը. դար) կողմէ եւ հետագային ընդհանրացած, յաւելուածներով եւ յապաւումներով եւ հին «կացուրդ», «կցուրդ», «կցորդ» բառերու տեղ. «կանոն» եւ «չարական» բառերը գործածելով՝ հետզհետէ ընդհանուր ընդունելութիւն գտած են:

Մաշտոցներ

Արմաշի ժողովածուն ունի 5 սովորական Մաշտոցներ, որոնցմէ ամենէն հինը Մաշտոց-Գանձարանն է, գրուած հաւանականաբար ԺԶ. դարուն, որ ունի միայն 21 կանոններ (թիւ 204) եւ բազմաթիւ չարականներ, գանձեր եւ տաղեր, իսկ ամենէն ընդարձակն է թիւ 200ը գրուած 1669-ին, որ ունի 39 կանոններ: Այս Մաշտոցները կը տարբերին իրարմէ եւ տպագիրներէն:

Կայ նաեւ «Մաշտոց ձեռնադրութեան» մը (թիւ 207)՝ գրուած 1449-ին, որ բաղդատութեամբ Պոլսոյ 1807 տպագիր Մեծ Մաշտոցէն աւելի կրճատ է. շատ մը աղօթքներ, ընթերցուածներ, քարոզներ, սաղմոսներ, չարականներ կը պակսին եւ արարողութեանց մէջ ալ տարբերութիւններ կան: Առանձին հեղինակներ ալ կարգ մը ճառեր ունին ձեռնադրութեան վերաբերեալ. այսպէս, օրինակ Ստեփանոս Սիւնեցի. «Վասն կարգի քահանայից ի ժամ ձեռնադրութեան» (Թ.5) եւայլն: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ «Մաշտոց քահանայաթաղի կամ կարգ թաղման կրօնաւորաց»ին համար (թիւ 206)՝ գրուած ԺԷ. դարուն: Ան ալ աւելի ամփոփ է, քան Երուսաղէմի տպագիրը 1896-ին:

Տօնացոյց եւայլն

Հետաքրքրական է թիւ 205 Տօնացոյցը, որուն համար Ստեփանոս Գոյներ Երիցանց (ոչ Գոյներերիցանց), Գէորգ Լամբրոնացիի (ԺԳ. դար) աշակերտը կ'ըսէ. «Գրեցաւ որպէս Գէորգեայն (Գ. Սկեւռացի) էր Վարդապետի... եա՝ նուաստ Գրիչս Ստեփաննոս, մականուն՝ Գոյներ Երիցանց, ուր եւ տասն ամ կացի առ ոտս Ս. Վարդապետին մեծին Գէորգեա Լամբրոնացւոյ»: Այս Տօնացոյցն ալ տպագիրներու բաղդատմամբ աւելի համառօտ է եւ կարեւոր տարբերութիւններ ունի ընթերցուածներու, չարականներու, սաղմոսներու, աղօթքներու, ծէսերու եւ արարողութիւններու վերաբերեալ: Նոյնն է պարագան «Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստանեայց» թիւ 208 Աղօթամատոյցին նկատմամբ, որ գրուած է 1612-ին եւ որուն հեղինակութիւնը կ'ընծայուի Լուսաւորչին, Սահակին, Մեսրոպին եւ Յովհան Մանդակունիին:

Ուշագրաւ է նաեւ «Յաղագս օրհնութիւնաբեր ցուցակին» վերնագիրը կրող գրութիւնը (թիւ 176), որուն մէջ Մովսէս Խորենացի Ս. Սահակի գրիչը կը համարուի եւ կ'ըսուի. «Երանելոյն Մովսէսի Խորենացւոյ թարգմանչի, որ ԳՐԻՋ Ս. ՍԱՀԱԿԱՅ ՆԱՀԱՊԵՏԻՆ... յետ ՃԺ. (110) ամի Ս. Գրիգորի եղեւ սկիզբն թարգմանութեան ի հայերէն լեզուս: Յերկրորդ ամի թարգմանութեան առաքեաց Ս. Սահակ ի Նաճիանճ քաղաքն եւ եւս բերել զսերմաւրհնէքն զկալի եւ զհնճանի, զոր արարեալ էր Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի, ի հինգերորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ». եւ ապա կը յիշուին զանազան օրհնութեանց (հիմնարկէք, քահանայաւրհնէք եւ այլն) հեղինակները, որ կը վերջանայ հետեւեալ բառերով. «Այսքան եղբայր գիտական, յորժամ կամիցեն գիտել զցուցակ Մաշտոցին»: Եւ յետոյ Բարսեղի «Ջրաւրհնէից» կանոնը Ս. Սահակի հրամանով Խորով թարգմանիչ Երուսաղէմէն Հայաստան բերած է կ'ըսուի, ինչպէս կիւրեղի «Ապաշխարող» կարգելու եւ արձակելու կանոնագիրը նոյն Ս. քաղաքէն Արձան (Արզեւան) եւ Կորիւն թարգմանիչներ Հայաստան բերած էին եւ Եփրեմի «Վասն քահանայի թաղման» կանոնը Ղազար Փարպեցին Նիկոմիդիայէն «ի Հայս» բերած է կ'ըսուի եւ չարունակութեան մէջ, խօսելով Օրհնութիւնաբեր ցուցակի հեղինակներու մասին, մինչեւ Մանդակունի կը յաւելու. «Նորոգեցաւ ի Հայս հրամանաւ Ս. Սահակայ. ձեռամբ ՄՈՎՍԷՍԻ ԳՐՉԻ Սահակայ Պարթեւի» (տես. Մատենադարան, էջ 246): Թիւ 36-ը կը պարունակէ Յովհան Ոսկեբերանի, Բարսեղի եւ Գրիգոր Աստուածաբանի «Պատարագի» կարգաւորութիւնները կամ պատարագամատոյցները, որոնք զգալապէս կը տարբերին յաւելումներով կամ յապաւումներով Հ. Յ. Գաթըրճեան Հ. Յ. Տաշեան «Պատարագամատոյցք»ի մէջ հրատարակուածներէն:

Հետաքրքրական է նաեւ «Յանկ Այսմաւորաց եւ տօնից տախտակ» (Թիւ 39) ձեռագիրը, որուն մէջ տօները կը յիշուին հայոց եւ յունաց ամսաթիւերով եւ ապա համեմատական «տախտակով» մը կամ ցուցակով մը հայոց, յունաց եւ կաթոլիկ եկեղեցւոյ տօները կը ներկայացուին, ցոյց տալու համար թէ՛ եկեղեցական տօներու տարբերութիւնները եւ թէ՛ Հայ եկեղեցւոյ աւելի մեծաթիւ մարտիրոսներու յիշատակը տօնելը միւս եկեղեցիներէն:

Թիւ 37-ը Մխայէլ Ասորիի Պատմութեան յարակից ունի նոյն հեղինակի «Յաղագս քահանայական կարգաց» գործը, ինչպէս Վիեննական ձեռագիրները (տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, էջ 1117.): Մեր ձեռագիրը երուսաղէմի տպագրէն (1871) մեծապէս կը տարբերի:

Մեկնաբանութիւններ

Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած մեկնաբանական գործերը կրնանք բաժնել նախ երկու մասերու 1) Հին մեկնութիւններ՝ Ոսկեբերէն մինչեւ միջին դարու վերջը եւ 2) Նոր մեկնութիւններ, վերջին 3 դարերու ընթացքին գրուած: Անոնք ալ իրենց կարգին կարելի է բաժնել հայ եւ օտար հեղինակներու երկերու:

1) Հին մեկնութիւններ օտար եկեղեցական Հայրերու

Ոսկեբերէն սկսեալ մանաւանդ Արեւելեան եկեղեցւոյ մեծ հայրերուն կարեւոր գործերը գրեթէ ամբողջովին թարգմանուած են հայերէնի: Յիշենք մեր ժողովածոյի մէջ պահուածները.

Կիւրեղ Աղեքսանդրացին ունի «Մեկնութիւն Ս. Աւետարանին ո՞ր ըստ Ղուկայ» (Թիւ 216 գրուած 1354–55ին) եւ «Մեկնութիւն Յովհ. Մարգարէին» (Թերի, Թիւ 11), բացի այն կտորներէն, որ անոր զանազան մեկնաբանական գործերէն քաղուած են իբր ճառ կամ քարոզ:

Գրիգոր Դիադոխոս ունի «Շաղկապք Աստուածաբանականք» (Թիւ 4 գրուած 1722), մեկնաբանուած Սիմէոն Գառնեցիի կողմէ, թարգմանուելով վրացերէնէ հայերէն 1651-ին (տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, 1145):

Մեր 188 ձեռագրի համաձայն՝ գրուած հաւանականաբար ԺԸ. դարուն, Գրիգոր Վկայասէր Պոլսէն բերած է, ինչպէս կը յիշէ յիշատակարանին մէջ, Յովհան Ոսկեբերանի «Գործք Առաքելոցին» մեկնութիւնը եւ զայն թարգմանել տուած է Կիրակոս վարդապետին 1077-ին եւ ապա Յովհաննէս արքայեղբայր այս ընդարձակ «Գործք Առաքելոցի» համառօտ մեկնաբանութիւն մը պատրաստել տուած է Ոսկեբերանի եւ Եփրեմի մեկնութիւնները ամփոփել տալով (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 594–95), որ պահուած է մեր յիշեալ ձեռագրին մէջ, բաժնուած 55 գլուխներու: Թիւ 5-ի, որ գրուած է 1391-ին, եւ Թիւ 12-ի (գրուած ԺԶ. դարուն) եւ 49-ի (ԺԸ. դար) եւ ա՛յլ ձեռագիրներու մէջ կը յիշուին բազմաթիւ ճառեր, ներբողեաններ Յովհան Ոսկեբերանի Մատթէոսի, Ղուկասու եւ Յովհաննու Աւետարաններու, Թեսաղոնիկեցւոց Ա. Պղեղոյն մեկնութիւններէն եւ ա՛յլ գործերէն: Ան ունի նաեւ «Մեկնութիւն Տերունական ազաւթից» (Թ. 210):

Նաեւ Ասորիի «Յովհաննու Մեկնութիւնը» պահուած է մեր ժողովածոյի Թիւ 161 (գրուած 1351-ին), 175 (գրուած ԺԵ. դարուն), 59 (ԺԸ.) եւ 60 (ԺԸ.) ձեռագիրներու մէջ (տե՛ս Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 619–625 եւ Տաշեան, Ցուցակ. 1136): Ինչպէս յայտնի է, Նաեւ Ասորի սարկաւագապետը այն մեկնութիւնը պատրաստած էր արաբերէն լեզուով՝ Բագարատ Բագրատունիի հրամանով, որ արաբներէն ձերբակալուելէն ետքը Սմբատ Բագրատունին զայն Թարգմանել տուաւ հայերէնի. անոր նահատակուելէն ետքը Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխան այդ գիրքը ընծայեց իր աղջկան՝ Մարիամ Բագրատունիին, որ Սիւնեաց Տիկին էր եւ որ «Վաղվաղակի հրամայեաց երկիցս անգամ փոխաբերել ի հայկական լեզու» (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 622): Ըստ Աւետիք Բաղիշեցիի յիշատակարանին (Թիւ 175) Նաեւայի մեկնութեան Թարգմանիչը եղած է Ստեփաննոս եպս. Սիւնեաց տէր. «Նաեւ ըստ սորին Թարգմանողի մեծի հռետորին ընտրեալ փիլիսոփայ Սիւնեաց տէր Ստեփաննոսի եպիսկոպոսի ուղղադաւանի եւ նահատակի»:

Թիւ 11 եւ 43 ձեռագիրները՝ գրուած ԺԶ. եւ ԺԷ. դարերուն, ունին Եպիփան Կիպրացիի «Պատճառք երգոց Սաղմոսարանի» (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 414.) եւ բազմաթիւ ա՛յլ ճառեր կը յիշուին միւս ձեռագիրներու մէջ (Թ. 11, 12, 49) 4 Աւետարաններու մեկնութիւններէն:

Ինչպէս յայտնի է մեր Ոսկեդարեան գրականութեան մէջ Ս. Գրոց եւ եկեղեցական Հայրերու երկերու Թարգմանիչներուն անունները չեն յիշուիր եւ սակայն անոնցմէ բազմաթիւ քաղուածներ պահուած են մեր ձեռագիրներուն մէջ իբր ճառ, գովեստ, ներբողեան եւ այլն. այսպէս օրինակ.

Գրիգոր Նիւսացիի «Բանք ժողովողին» գործէն 9 ճառեր, եւ «Թուղթ յաղագս Երգ Երգոցի» երկէն 14 ճառեր, երկուքն ալ Թիւ 51-ի մէջ, որ գրուած է 1783-ին, կամ

Բարսեղ Կեսարացիի՝ «Ի Ղուկասու Աւետարանին մեկնութենէն» (Թիւ 12, գրուած ԺԶ. դարուն) եւ կամ

Պրոկղ Դիադոխոսի՝ «Ի մեկնութենէ Մարգարէին Զաքարիայ» (թիւ 12).

Հիպպողիտէս Բոստրացիի՝ «Ի մեկնութենէն Աւետարանին Յովհաննու» եւ կամ Ստեփանոս եպս.ի «Ի Ս. Աւետարանին մեկնութենէ» (Ղուկաս թ. 5) եւ

«Ս. Հաւրն մերոյ Մեթաւտու Պատրոնու եպս.ի» (Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 563. Տաշեան, Յուցակ, 1115. Մեթոտիոս եպս. Ողիմպեայ «Ի մեկնութենէ Դանիէլի Մարգարէին» եւ այլն գործերէն:

2) Հայ հին մեկնիչներ

Գրիգոր Նարեկացին գրած է «Մեկնութիւն երգ երգոցի» գլխաւորապէս հետեւելով Գրիգոր Նիւսացիին 977-ին, Անձեւացեաց արքայի խնդրանքով եւ անոր գործը իբր աղբիւր ծառայած է Վարդանին, Գրիգոր Տաթեւացիին եւ Աբրահամ եպիսկոպոսին: Մեր ժողովածոն ունի օրինակներ (թ. 3 եւ 45 գրուած ԺԷ. ԺԸ. դարերուն ու թ. 662 գրուած 1816-ին, արտագրուած 1304-ին գրուած օրինակէն Նարեկացիի յիշատակարանով):

Անոր հայրը՝ Խոսրով Անձեւացին, գրած է «Մեկնութիւն Պատարագամատոյց աղօթից» (թ.25). որուն համառօտագրութիւնը խմբագրեր էր Յովհաննէս Արճիշեցի Ոսպնակեր:Պատարագի աղօթքներու մեկնութիւն մըն ալ Ներսէս Լամբրոնացին գրած ըլլալով, մեր թիւ 25 ձեռագրին մէջ երկու մեկնութիւնները միացուած են, եւ Յովհաննէս Արճիշեցիի յիշեալ գործն ալ նկատի առնուած է,«ըստ իւրում կարգի եղոյ կ'ըսէ խմբագրողը:

Թիւ 21 ձեռագիրը (գրուած 1787-ին) եւ 111-ը պարունակեն Բարսղ վ. Մաշկեւորցիի կամ Մաշկուորցիի «Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէոսի», որուն միայն 2րդ հատորը պահուած է, ինչպէս Վենետիկ եւ Վիեննա: Բարսեղի այս գործը հետաքրքրական է, որովհետեւ ակնարկութիւններ ունի իր ժամանակի (ԺԴ. դար) դէպքերու մասին (թիւ 21 եւ 11f գրուած ԺԸ. դարուն):

Ներսէս Շնորհալիի մեկնաբանական գործերէն կիսատ մնացած «Մեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանին» պահուած է մեր թիւ 164 ձեռագրին մէջ, գրուած1698-ին:

Յիշեցինք արդէն Ներսէս Լամբրոնացիի «Մեկնութիւն Պատարագամատոյց Աղաւթից» գործը: Ան ունի նաեւ «Մեկնութիւն Տէրունական Աղաւթից» (թիւ 210):

Վարդան Վարդապետի մեկնութիւններէն պահուած են մեր ժողովածոյի մէջ «Մեկնութիւն Դանիէլի» (թիւ 116, գրուած 1762-ին), «Մեկնութիւն Հնգեմատեանի» (թիւ 167, ԺԸ. դար) եւ «Լուծմունք Ս. Գրոց» (թիւ 180, ԺԶ. դար). վերջինս «Ի խնդրոյ բարեպաշտ թագաւորին Հեթմոյ» եւ «Հայր Մերի մեկնութիւն» (թիւ 166): Վերոյիշեալ Ս. Գրոց հինգ գիրքերը, զորս Վարդան մեկնաբանած է Սանահինի Գրիգոր եւ Համազասպ վարդապետներու խնդրանքով, հետեւեալներն են. Գիրք Աբարածոց (Մննդոց), Ելից, Ղեւտացւոց, Թուոց, Բ. Օրինաց: Վարդանի այս գործէն օգտուած են Յովհան Երզնկացի, Գրիգոր Տաթեւացի եւ ուրիշներ: Վարդանին ծանօթ են Ս. Գիրքը յունարէնի վերածողներէն Ակիւղաս, Սիւմմաքոս եւ Թէոդոտիոն:

Յովհաննէս Վարդապետ եւ Վանական Տաւուշեցիին «Մեկնութիւն Յոբայ» գործը պահուած է թիւ 20 ձեռագրին մէջ:

Գրիգոր Տաթեւացիի մեկնաբանական գործերէն մեր ժողովածոյի մէջ պահուած են.«Ի լուծումն Պարապմանց Ս. Կիւրղի, ի խնդրոյ ումեմն բանասիրի Գէորգեա, նորին հարազատի» (տե՛ս, Տաշեան, Յուցակ, էջ 454.) Տաթեւացիի Ոսկեփորիկ ժողովածոյին մէջ (թիւ 7. գրուած 1497-ին) կայ եփոսի վանքին մէջ (Եկեղեաց գաւառ) եւ հրատարակուած Պօլիս ծակոք Պատրիարք Նալեանի յառաջաբանով 1746-ին: Տպագիրը չունի Տաթեւացիի բուն յիշատակարանը: Երկս բաժնուած է 89 ճառերու: Յիշատակարանը հրատարակած է Տաշեան (տե՛ս վերը) նման մերինին: Անոր կը վերագրուի նաեւ «Համառօտ լուծմունք դժուարիմաց բանից ի մեկնութեան Գրոցն Յոբայ եւ ի բանս մեկնչաց» (թիւ 12, տես Պատմութիւն հայ. դպրութեան, Բ. հատոր, տպ. Վենետիկ 1905, էջ 183 տարբեր վերնագրով) եւ «Լուծումն համառօտ Յառաջաբան Աւետարանին Յովհաննու» (թիւ 213), օգտուելով Եփրեմի, Ոսկեբերանի եւ Նանայի գործերէն, հետաքրքրական յիշատակարանով մը, որուն մէջ Նանայի Մեկնութեան պատմութիւնը կ'աւանդէ, յիշելով Բագարատ, Սմբատ, եւ Աշոտ Բագրատունիները եւ վերջնոյն թագաւորելուն մանրամասնութիւնները կուտայ: Կը յիշէ նաեւ Հայոց 7 առաջին ժողովները մինչեւ կարնոյ ժողովը եզրի ժամանակ:

Յովհան Երզնկացի կամ Ծոծորեցի վարդապետը ամբողջացուցած է Շնորհալիի «Մատթէի մեկնութիւնը» (թիւ 164) գրուած 1316-ին Ծործորի վանքը, շատ հետաքրքրական յիշատակարանով մը, զոր չունին ո՛չ Զարբհանելեան եւ ո՛չ Տաշեան: Ունի նաեւ թերի «Մեկնութիւն Տէրունական աղաւթից». ինչպէս Ներսէս Լամբրոնացին (թիւ 220):

Գէորգ Վարդապետ Սկեւռացիի կամ Լամբրոնեցիի մեկնաբանական գործերէն թիւ 27 ձեռագիրը ունի «Եսայեայ մեկնաբանութիւնը» հետեւեալ վերնագրով. «Հրամանաւ քրիստոսապսակ արքային Հայոց Հեթմոյ աստուածասիրի, արարեալ մեկնութիւնս Եսայեայ նրբիմաց վարդապետին, Գէորգեայ, ըստ մտաց եփրեմի Խուրին: Յօհաննու Ոսկեբերանի եւ կիւրեղի Աղեքսանդրացւոյն, ի յընտիր օրինակէ գաղափարեալ» (թիւ 27, գրուած 1803-ին): Այս ձեռագրի հետագայ յիշատակարանին համաձայն՝ գրուած 1296-ին, Սարգիս Շնորհալի, օգնած է Գէորգ Սկեւռացիին այս երկին պատրաստութեան համար, համառօտելով ուրիշ մեկնիչներու գրածները:

Զաքարիա Կաթողիկոս գրած է կարգ մը ճառեր «ի Մատթէոսի Աւետարանին մեկնութենէն» (թիւ 12, գրուած ԺԶ. դարուն), սակայն ուրիշ աղբիւրներէ ծանօթ չէ անոր Մատթէոսի մեկնութիւն մը գրած ըլլալը:

Ստեփաննոս Լեհացին կամ Իլովացին լատիներէնէ թարգմանած է Դիոնիսիոս Արիսպագացիի «Ցաղագս երկնայնոց քահանայապետութեանց» գործը (թիւ 24), յայտնելով թէ Ստեփաննոս Սիւնեցիի թարգմանածը դժուարիմաց էր, Մաքսիմոսի մեկնութիւնն ալ ճոխացնելով, ինչպէս կ'ըսէ իր յիշատակարանին մէջ: Թիւ 176-ին մէջ պահուած է Դիոնիսիոսի վարքը եւ Ստեփաննոս Սիւնեցիի «Համառօտ բանիս լուծումն»ը:

Մատթէոս վրդ. «Պարթեւ», Տաթեւացիին աշակերտը, գրած է «Յովհաննու Աւետարանին» մեկնութիւնը (թ. 180 գրուած ԺԶ. դարուն), իր ազգական Գրիգոր Րաբունիի խնդրանքով եւ ինչպէս իր յարակից յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ. «Արդ սայ է մասն ինչ աշխատութենէդ վարժապետին իմոյ Գրիգորի մեծի եւ մասն ի քրտանց հարցն (Նանա, Ոսկեբերան) յոյժ աշխատութեամբ հաւաքեցի ի մի վայր առ ի դիւրահասութիւն մանկանցդ...»: Մատթէոս գրած է նաեւ «Մեկնութիւն Գործք առաքելոցի», օգտուելով Ոսկեբերանէն եւ Եփրեմէն (Հմտ՛ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 112): Հայ մեկնիչներու եւ անոնց գործերուն ամբողջական ցուցակը մինչեւ 1687 պահուած է մեր Խաչիկ վրդ. Տատեանի ժողովածոյին մէջ (տե՛ս Յ. Թօփճեան, Ցուցակ, էջ 91):

3) Նոր Մեկնութիւններ

Տ. Եփրեմ վ. Սիսեցի, որ եռքը Կիլիկիոյ Կաթողիկոս եղած է (1771–84), յօրինած է «Մեկնութիւն մարգարէութիւն Յօնանու», 1769-ին, Թէոդորոս վ.ին խնդրանքով (թիւ 109, գրուած 1815ին), որուն յիշատակարանին մէջ կը պատմէ իր արկածները (տե՛ս «Արարատ», 1888) եւ իր հօրեղբայր Գաբրիէլ կաթողիկոսի (1758–70) մահը:

Ծամծմեան պարոն Յովհաննէս Արեւելցին ունի «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու»՝ գրուած 1825ին Զմիւռնիա, կիսատ եւ ցայժմ անծանօթ մնացած գործ մը:

Յարութիւն արքեպս. Եղեսացի Ղափանճեան գրած է «Մեկնութիւն երգ երգոցի» 1853ին (թ. 30):

Պետրոս արքեպս. Աղամալեան (Բերթումեանց) Նախիջեւանցին յօրինած է «Մեկնութիւն ծննդոց» (թ. 68) եւ «Մեկնութիւն Առակաց» (թ.87), ժամանակակից Սիմէոն կա թ.ի (1763–80):

Պօղոս դպիր Տիւրիկեցի կամ Զմիւռնացի Թորոսեան գրած է «Մեկնութիւն Քղթոց Պօղոսի» (թ. 104), որ ուսուցիչն էր Զաքարիա պատրիարքի (1773–81 եւ 1782–89) եւ աշակերտ Գրիգոր Փեշտիմալճեանի[9]:

ՃԱՌԵՐ, ՆԵՐԲՈՂԵԱՆՆԵՐ, ԽՐԱՏՆԵՐ, ՏԵՍԻԼՆԵՐ, ՔԱՐՈԶԳԻՐՔԵՐ

Ե. դարէն սկսեալ մեր թարգմանիչները հայերէնի վերածած են նշանաւոր եկեղեցական հայրերու ճառերը, ներբողեանները, տեսիլները, խրատները, մեկնութիւնները եւ այլն: Հետագայ դարերու մէջ ալ նոյն աշխատութիւնը չարունակած են մեր վանական դպրոցները եւ նշանաւոր վարդապետները: Արմաշի ժողովածոյին մէջ ալ, ինչպէս ա՛յլ հայերէն ձեռագիրներուն մէջ, այնքան ճոխ է այս գրական սեռը, որ արժէ մասնաւոր ուսումնասիրութիւն կատարել՝ գիտնալու համար թէ անոնցմէ որոնք հրատարակուած կամ ծանօթ են կամ ոչ: Մենք այս առատ նիւթը կը բաժնենք հետեւեալ մասերու. 1) Հին ճառեր, ներբողեաններ, եւ այլն: 2) Օտար եւ հայ եկեղեցական հայրերու գործեր եւ 3) Նոր քարոզգիրքեր, գրուած վերջին երեք դարերուն: Առ այժմ պիտի գոհանանք՝ ակնարկ մը նետելով անոնց վրայ:

1) Հին ճառեր, ներբողեաններ եւ այլն օտար եկեղեցական հայրերու

Ամենէն աւելի ճառեր, ներբողեաններ, տեսիլներ, խրատներ եւ այլն ունին մեր ձեռագիր գրականութեան մէջ Աթանաս Մեծ Աղեքսանդրացին, Բարսեղ Կեսարացին, Գրիգոր Աստուածաբան, Գրիգոր Նիւսացի, Եպիփան Կիպրացի, Եփրեմ Խուրի Ասորի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Յովհան Ոսկեբերան, որոնց յիշեալ գրական սեռերու գործերը ամփոփուած են գլխաւորապէս մեր ժողովածոյի թ. 5 (գրուած 1391ին) եւ թ. 12

9 Կաթոլիկ մեկնաբաններուն գործերը պիտի յիշենք կաթոլիկ գրականութեան մէջ, որ պիտի հրատարակուի «Էջմիածնի» ժողովածոյին մէջ: [Հեղինակի յիշեալ յօդուածը տես «Հասկ հայագիտական տարեգիրք», Բ. տարի, 1949–1950, էջ 294–309]:

(գրուած ԺԶ. դարուն) եւ թ. 49 (գրուած ԺԸ. դարուն) ճառընտիրներու մէջ: Այս ձեռագիրներուն մէջ ժողովուած են նաեւ Պրոկղ Դիադոխոսի, Յակոբ Սրճոյ եպիսկոպոսին, Թէոդիտոս Անկիւրացիին, Հիպպողիտէս եւ Անթիպատրոս Բոստրացիներու, Թէոդորոս Անկիւրացիի եւ Միայնակեացի, Կիւրեղ Երուսաղէմացիի, Դիոնիսիոսի (Թուղթ առ Տիմոթէոս աշակերտ Պօղոսի), Աղեքսանդր Հայրապետի (տեսիլ), Թէոփիլոսի, Սեւերիանոսի, Ագաղրոնի, Բաբելասի եւ այլն ճառերը:

Յովհան Ոսկեբերանի Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրած ճառը (թ. 12) կը կրէ վերտառութիւնս՝ «Ներբողեան ասացեալ ի վարս եւ ի նահատակութիւն Ս. Գրիգորի Հայոց Մեծաց Հայրապետի եւ Լուսաւորչի ի խնդրոյ հայազին ուրումն եպիսկոպոսի եւ յոգնախումբ բազմութեանն, որք ժողովեալ էին յաւուր յիշատակի մեծահռչակ տօնի եւ Լուսաւորչին Արեւելեան աշխարհի»: Ոսկեբերան խօսած է այս ճառը Կոկիսոն աքսորուած միջոցին, որ կը սկսի «Հրաշալի է մեզ տօնս այսօր...» բառերով (տե՛ս Թարգմանութիւն նախնեաց, էջ 586): Ձայն թարգմանած է Ներսէս Շնորհալի օգնութեամբ Աբրահամ Ղրամատիկոսի:

Գրիգոր Նազիանզացիի թուղթերը եւ ա՛յլ ճառերը ամփոփուած են թ.91 ձեռագրին մէջ՝ գրուած ԺԸ. դարուն, որոնց բնագիրները հրատարակուած են Միխնի, Կայեոյի կողմէն: Այս ձեռագրին վերջը գրուած է սարկաւագները, իշխանները եւ վաճառականները քարոզէն ետքը օրհնելու հետեւեալ խրատը. «զՍարկաւագունս օրհնեսցէ ընդ սբ. նախասարկաւագացն Ս. Ստեփաննոսի եւ Պրօխորոնի գրչին, ընդ Փիլիպպոսի, ընդ Նիկանովրայ, ընդ Դիմանայ, եւ ընդ Պարմենայ... զիշխանն ձեր օրհնեսցէ ընդ սրբոց իշխանացն Սահակայ եւ Համազասպայ... զվաճառականն ձեր օրհնեսցէ ընդ սբ. վաճառականացն Կոսպարայ եւ Մալխայայ եւ ընդ վաճառականին Կոստանդեայ, որ եգիտ զխաչն ի Գանձակ քաղաքի»:

Թիւ 51 ձեռագիրը կը պարունակէ Գրիգոր Նիւսացիի «Խօսք յինն երանութիւն», զոր արտագրած է 1783ին Կ. Պոլիս Բրաբռն Գրագրուհի, թիւ 53ն ունի Գր. Նիւսացիի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» եւ թիւ 91ը Գրիգոր Նազիանզացիի «Առ Եւնոմիացիս» ծանօթ գործը:

2) Հայ եկեղեցական հայրերու ճառերն ու ներբողեանները եւ այլն

Հետեւելով քրիստոնէական եկեղեցւոյ մեծ հայրերուն, հայ վարդապետներն ալ բազմաթիւ ճառեր ու ներբողեաններ գրած են՝ սկսելով Գրիգոր Լուսաւորչէն, Սահակէն ու Մեսրոպէն, այնպէս որ մեր գրականութեան կարեւոր մէկ սեռը կը կազմեն ճառերը, ներբողեանները, տեսիլները, խրատները, եւ այլն:

Մեր ժողովածոյի մէջ (թ. 196) Գրիգոր Լուսաւորչին կը վերագրուին «Տեսիլ եւ հարցումն Ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին ընդ հրեշտակին եւ պատասխանի», տարբեր եւ ամբողջական խմբագրութիւն Տաշեան Յուցակի մէջ յիշուածներէն (տե՛ս էջ 1074), ինչպէս նաեւ «Վարք եւ յիշատակ Ս. Գրիգորի» (թ. 49), որուն առաջին մասը քաղած է Ագաթանգէղոսէն եւ միւս մասերը աւելի ուշ դարերու մատենագիրներէն եւ աւանդութիւններէն: Մեր ա՛յլ եկեղեցական հայրերէն ճառեր ունին Ս. Սահակ, Յովհան Մանդակունի, Եղիշէ, Մովսէս Խորենացի, Պետրոս Սիւնեցի, Անանիա Շիրակացի, Յովհան Օձնեցի, Զաքարիա Կաթողիկոս, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգոր Մագիստրոս (Թուղթք), Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի, Գրիգոր Սկեւռացի, Վարդան եւ Վանական վարդապետներ, Յովհան Երզնկացի, Յովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի, Մատթէոս Պարթեւ եւ այլն:

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Ներսէս Լամբրոնացիի «Ճառ յաղագս ժառանգաւորաց» (թ. 2, գրուած ԺԹ. դարուն), «Ճառ կարգաւորութեան եկեղեցւոյ» (թ. 50 եւ 196, գրուած ԺԸ. դարուն): Թիւ 2 եւ 26 կը պարունակեն նաեւ Գրիգոր Սկիւռացիի՝ «Ներբողեան ճառ պատմագրաբար ի վարս Ս. Ներսէսի», ունի հետաքրքրական յիշատակարաններ Ներսէս Լամբրոնացիի, անոր «քուեր որդի» Ներսէս Կրօնաւոր, որուն մէջ ան կը հաղորդէ Լամբրոն դղեակին առնուիլը Հեթում Լամբրոնացիէն եւ Ներսէսի 24 տարեկանին՝ 1177ին վերոյիշեալ ճառերը գրելը, որուն առաջին ճառը ձեռագրիս մէջ կը կրէ վերնագիրս՝ «Հարցաքննութիւն առ օրէնս Քրիստոսի եւ հաստատութիւն թէ ո՛չ է պարտ զվիճակ եկեղեցական աստիճանի՝ ձգել ընդ մարմնական տոհմութեամբ» երեք ճառեր:

Թիւ 6 ունի բացի Ներսէս Շնորհալիի «Յիսուս որդի», «Մաղթանք առ հրեշտակապետն Գաբրիէլ եւ Միքայէլ», «Դաւանութիւն» եւ «Վիպասանութիւն», «Ողբ Եդեսիոյ» եւ ուրիշ գործերէն, նաեւ Ներսէս Լամբրոնացիի գրած «Գովեստ ներբողականը» Շնորհալիի մասին:

Ներսէս Շնորհալիի գրեթէ ամբողջական գործերը եւ ճառերը ամփոփուած են գլխաւորապէս թիւ 6, 9, 11, 187, 112, 209 եւ 216 ձեռագիրներուն մէջ՝ գրուած ԺԲ.ԺԹ. դարերուն: Յովհան Երզնկացիի, Գէորգ Վարդապետի ճառերը կը գտնուին թիւ 5 (գրուած 1391ին) եւ թ. 9՝ (գրուած ԺԶ. դարուն) եւ 209 (գրուած ԺԷ. դարուն) ձեռագիրներուն մէջ:

Գրիգոր Տաթեւացիին ճառերը եւ ա՛յլ գործերն ամփոփուած են իր Ոսկեփորիկին (թ. 7 գրուած 1497ին) եւ թ. 197ին՝ (գրուած 1545) մէջ: Անոր իր վարդապետին՝ Յովհան Որոտնեցիի թաղման առթիւ գրած «Ներբողեան ողբերգաբար»ին մէջ (թ. 7) Որոտնեցիին համար կ՛ըսուի. «Գոլով նորա ազատ պայազատ, յազնէ սիսական բնիկ հայկազնեա, գաւառաւ Որոտնէի, իշխան ազգաւ, տիրելով բազմաց եւ փարթամ գոյից, բազմահանճար իմաստիւք առլցեալ... եւ յարտաքինսն վարժեալ սոփեստի... ո՛չ միայն ամս հնգետասան ամօք եւ նոյնչափ կիսական թուով ի մէջ թունալից մարմնեղէն վիրապի բերելով: Սա երկակի Յովհան Օձնեան, մաքրելով զխմորեալսն յաղանդոյն քաղկեդոնեան եւ զոչ հաւանելսն հերքեալ եւ բազում վանորայս ի ձեռաց նոցին ազատեալ... Զի սուաւ նորոգեցաւ դաւանութիւնն, որ յԵփեսոս եւ հերքեալ կարկեցաւ ժանտաժանին Նեստորիոս...: Այլ ի սմանէ ընթերցումն ս. Գրոց եւ վարժուման արտաքին կրթութեանց, տեսական իմաստից եւ գործնական արդեանց չարայարութեանց, ի սմանէ յոգնանկար նորագիծ տառք եւ երաժշտական եղանակք»:

Տաթեւացին առաջին անգամ իր քարոզները «Ամարան եւ Ձմերան» հատորներու մէջ ամփոփած է (թ. 7, 9, 180, 210, 211, մանաւանդ 217, որը ունի 124 քարոզներ) եւ մեր մէջ տիպար օրինակ եղած է քարոզգիրքերու կազմութեան, որոնք ցայժմ կը հրատարակուին զանազան եկեղեցականներու կողմէ, մինչեւ Գարեգին Ա.ի նոր հրատարակած «Դէպի լոյս եւ կեանք» վերտառութիւնը կրող քարոզգիրքը[10]: Վանական վարդապետին վերագրուած «Հարցումն եւ պատասխանիք» (թ. 9) գործին մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնները կը հաղորդուին. «Ս. Գրիգոր ինն թիզ երկայն, Տրդատ 10 թիզ եւ չքնաղագեղն Հռիփսիմէ 11 թիզ» հասակ ունէին: Եկեղեցական գիրքերու հեղինակներու մասին խօսելով կ՛ըսէ. «զՏօնականն՝ Մաքենոցին հայրն Սողոմոն, զՏաւնոցոյցն՝ վարագայ հայրն Ատոմ, զՏօնապատճառն վկայասէրն» կարգեալ են: Զաքարիա կաթողիկոսին ճառերը կը գտնուին թ. 12 եւ 49ի մէջ, իսկ Վարդան վարդապետինները թ.49, 180, 209, 212, ինչպէս Յովհան Որոտնեցիինը թ. 209 եւ 210 ձեռագիրներու մէջ:

Նուազ թիւով ճառեր, ներբողեաններ, խրատներ, տեսիլներ ունին եղիչէ (թ. 12), Յովհան Մանդակունի (7 ճառեր, թ. 49, 195, 196), Յովհան Օձնեցի (թ. 195) Ագաթանգեղոս (վ. նեռին. թ. 54), Առաքել

10 [Խօսքը Գարեգին Ա կաթողիկոսի՝ երանելի Յովսէփեանցի մասին է: Գրքի վերջին հրատարակութիւնը կատարուել է Երեւանում, 1994 թ.]:

Սիւնեցի (9 քարոզներ, թ. 12), Յովհաննէս Գառնեցի (ճառ, տեսիլ, խրատ, թ. 5, 11, 50), Գէորգ վ. (թ. 5, 9), Վահրամ վ. Րաբունի կամ Սեւլեռնցի (թ. 7, 210), Գրիգոր Կաթողիկոս (թ. 142), Կարապետ վ. կենսագիր Սարգիս Շնորհալիի (թ. 6, 9), Խաչատուր վ. եւ Առաքել Բաղիշեցի (թ. 12), Տիրատուր վ., Սարկաւագ վարդապետ, Յակոբ Ղրիմեցի (թ. 12) եւ այլն: Հին ճառընտիրներուն հետեւելով, արդէն ժէ. դարուն սկսած են կազմել ընտիր հին ճառերու կամ քարոզներու ժողովածոներ, ինչպէս է մեր 196 թիւը:

3) Նոր քարոզգիրքեր

ԺԷ-ԺԹ դարերուն գրուած են Տաթեւացւոյն օրինակին հետեւելով բազմաթիւ քարոզգիրքեր, որոնցմէ մեր ժողովածոյին մէջ ամենէն համբաւեալներն են. 1) Յակոբ պատրիարք Նալեանի Կիւրակէից քարոզգիրքը (թ. 14, 70, 71, 77, 96, 115, 134, 170, գրուած ԺԸ.ԺԹ. դարերուն): 2) Պետրոս արքեպս. Աղամալեանի կամ Փերթումեան Նախիջեւանցիի «Գիրք քարոզից» կամ «Աղբիւր բացեալը» (թ. 29, 52, 87, 113, 114): 3) Գէորգ եպս. Զմիւռնացիի քարոզագիրքը (թ. 94, 95, 112, 113): 4) Թադէոս եպս. Անդրիանապոլսեցիի (Ղամեթեան) Պարսկահայերու եւ Հնդկահայերու առաջնորդին, քարոզգիրքը (թ. 48, 169, 171): 5) Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցիի «Քարոզգիրքը» (թ. 76, 92, 95): 6) Կարապետ արքեպս. Պոլսեցիի «Քարոզագիրքը»: 7) Իգնատիոս վ. Տակէսեանի «Քարոզագիրքը» (թ. 31, 8): Անծանօթ հեղինակներու քարոզգիրքեր կամ ժողովածոներ (թ. 140, 149, 174), ինչպէս նաեւ այսպէս կոչուած «Ծաղկաւէտ բուրաստանը», (թ. 66 եւ 196):

Ինչպէս յայտնի է, վկայաբանութիւններու ժողովածոները եւ ճառընտիրները սկսած են կազմել եւ տարածել Գրիգոր Վկայասէրի (1066–1105) օրերէն սկսեալ:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ԵՒ ԿԱՆՈՆՔ

1. Մասնաւոր ուշադրութեան եւ ուսումնասիրութեան արժանի է թիւ 38 կանոնագիրքը (գրուած ԺԶ. դարուն), որ կը բովանդակէ ո՛չ միայն բոլոր առաքելական եւ առաքեալներու կանոնները, այլ նաեւ ընդհանուր ու մասնաւոր եկեղեցական ժողովներու եւ մեծ հայրապետներու եւ Հայոց ու Աղուանից եկեղեցական ժողովներու եւ մեծ հայ վարդապետներու կանոնները մինչեւ Ներսէս Շնորհալի, աւելի ընդարձակ քան Ներսէս վ. Մելիք-Թանգեանի հրատարակածները («Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», Շուշի, 1903)՝ հետաքրքրական տարբերութիւն-

ներով Հ. Յ. Տաշեանի հրատարակած «Վարդապետութիւն Առաքելոց»էն (Վիէննա 1896), եւ Աբէլ եպս. Մխիթարեանի՝ «Պատմութիւն ժողովոց»ի մէջ յիշածները (տպ. Էջմիածնի, 1874:)

2. Հետաքրքրական է նաեւ Յակոբ դպիր Ամասիացիի Կանոնագիրքը կամ Կանոններու ժողովածուն՝ գրուած 1870ին (Թ. 48), որ չանցած է այբբենական կարգով դասաւորել կանոնները, եւ Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցիի եւ Կիլիկիոյ Ներսէս Սեբաստացի կաթողիկոսներուն միջեւ գոյացած 13 խնդիրներու չուրջ համաձայնութիւնը իբր յաւելուածական կանոններ կցուած է այս Կանոնագրին:

3. Շատ հետաքրքրական է Թիւ 28ի առաջին մասի մէջ պահուած Կանոնագիրքը, որ աշխարհական օրէնքներ կը պարունակէ մինչեւ Ներսէս Շնորհալիի ժամանակը, տարբեր «Օրէնք կայսերաց»էն եւ Սմբատ Գունդստապլի «Անսիզք Անտիոքայ»էն, որը սակայն դժբախտաբար սկիզբէն Թերի է եւ որուն մէջ կը խօսուի «վասն ժառանգութեան», «վասն կտակաց», «վասն փեսաից Թէ մեռանի եւ Թողու կին եւ որդի», «վասն պատուելոյ զաւր կիւրակէին», ամուսնական օրէնքներու եւ ժառանգութեանց մասին, գողերու, ստրուկներու, աղախիններու եւ վարդապետներու ու գիտնականներու տուրքէ ազատ ըլլալու մասին եւ այլն, օգտուելով Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի, Յուստիանոսի, Լեւոն Ռուբինեանի եւ արաբական օրէնքներէն: Նոյն Թ. 28 ձեռագիրը կը պարունակէ Մխիթար Գոշի «Նախադրութիւն Գրոց դատաստանաց» եւ «Դատաստանագիրք»ը, (հր. Վահան ծ. վ. Բաստամեան, Վաղարշապատ, 1880) ընտիր ընթերցումներով:

Գաղափար մը տալու համար վերոյիշեալ աշխարհական օրէնքներու մասին, յիշենք քանի մը կանոններ. «Յառաջինն կանոն գրեցաք միապէս ժառանգել որդւոցն եւ դստերացն,յորժամ հայրն մեռանի անկտակ, բայց յորժամ ոչ են որդիք եւ դստերք, այլ հեռի ազգականք եւ որդիք նոցա, ո՛չ ժառանգեն (ընդ) հաւրեղբայրսն եւ ընդ որդիս նոցա»: «Հրամանաւ Լեւոնի Թագաւորի եղաւ աւրէնս վասն պռուգաց»: «Որդիք ընդ հօր իւրեանց ո՛չ ունին իշխանութիւն մտանել ի Թէադրոն»: Ծառաները եւ ստրուկները վաճառելի են: Ապօրինի յարաբերութենէ ծնուողը իր մնուցչի կամքին համաձայն ազատ կամ ծառայ (ստրուկ) կը հռչակուի: «...Թէ գնէ մարդ առ իւր ընդերն աղախին, իւր վաստակն լիցի փոխարէն վաշխին եւ Թէ լիցի՝ որդիք աղախնոյն առաջին ստացողին են որդիք...»:

138րդ կանոնը կը տրամադրէ. «Հրամայէ աւրէնս վասն բժշկաց եւ վասն վարդապետաց եւ վասն ամենայն գիտնականաց գրոց, որք են ի

քաղաքս եւ ի գեաւղս, ազատ լինել ամենայն հարկաց եւ չկա իշխանութիւն զնոսին հարկել կամ անպատուել կամ հարկանել եւ իրաւացի է առնել ի նոցանէ հոգեբարձու որբոց...» եւ այլն:

4. Թիւ 9 ունի «կանոնք կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ», Թիւ 71ը՝ «Կանոնք Ոսկեբերանի». «Յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց, որք գան ի խոստովանութիւն», Թ. 195ի մէջ ամփոփուած են Առաքելական, Եփրեմի, Սահակի, Բարսեղի, Աթանասի եւ Վարդան վարդապետի եւ ա՛յլ կանոնները եւ Յովհան Երզնկացիի «Ասացեալ խրատ հասարակաց քրիստոնէից, քահանայից եւ ժողովրդոց ի կանոնական սահմանաց առաքելոց սրբոց եւ հայրապետաց եւ վարդապետաց եւ Ս.Հաւրն մերոյ Վարդան վարդապետին ժողովեալ գրեաց»:

5. Հետաքրքրական է նոյն ձեռագրին մէջ (Թ. 195) «կանոնք Ներսէսի ասացեալ ի դէմ այլազգաց», որուն մէջ ասորիներու յատուկ ծէսերն ու սովորութիւնները կը յիշուին. «կին կնքահայր առնեն նոքա որ է վկայ այս տղային... այլեւ մատաղ չառնեն զատկին, ազգն ասորւոց հերձուածողին... այլ եւ երկու կնունք ունին՝ մին աղջկան եւ մին տղային...:Աստուածազարդ սրբոյ Զատկին, զայն պահքապահեն ազգն ասորւոց, նման աւագ մեծ ուրբաթին, անմիտ յիմար չար ասորին, նոյնպէս առնէ ի շաբաթին... ո՛չ խաչաւրհնէք առնեն նոքին... յաւուր պահոց ձուկն ուտեն եւ զայն մեղանք ոչ համարաեն... մի խառնեսցուք ընդ ասորին, որ այսքանեօք մոլորեցին եւ այլ բազում հերձուած ունին, որ ո՛չ գրեցաւ ի նոյն կարգին...»:

6. Այս կանոնական գիրքերու չարքին մէջ կը տեղաւորենք նաեւ Գրիգոր Տաթեւացիի «Հարցմանց գիրքը», 10 հատորի բաժնուած մեր ձեռագրին մէջ (Թիւ 197), ընտիր ընթերցումներով, տպագրուած Պոլիս 1729ին: Այս գործին 9րդ հատորին մէջ Տաթեւացին կը խօսի 5 տիեզերական եւ Հայոց 7 մասնաւոր եկեղեցական ժողովներու մասին, ինչպէս նաեւ չարականներու հեղինակներու մասին. «Վասն չարականաց Թէ ո՞վ է ասացեալ»: Իր յիշատակարանին մէջ Տաթեւացին կ'ըսէ Թէ իր այս գիրքը գրած է «Ատոմ ուղղափառի» խնդրանքով Սիւնեաց մենաստաններուն մէջ եւ աւարտած 1937ին:

7. Յակոբ վ. Ղրիմեցին, աշակերտ Գէորգ վ. Երզնկացիի, գրած է Թովմաս վ. Մեծոփեցիի խնդրանքով. «Յաղագս ազգականութեանց» (Թ. 11) վեց «տախտակներով»ով կամ ցուցակներով ցոյց տալով զանազան տեսակի ազգակցական կապերը եւ անոնց «խնամենալու եւ պսակութեան» հնարաւորութիւնները:

Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած են բազմաթիւ եկեղեցական հայ եւ օտար հայրերու դաւանական գրութիւնները: Գաղափար մը տալու համար յիշենք անոնցմէ քանի մը հատը.

1. Թիւ 280 ձեռագիրն ունի «Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի տիեզերալոյս եւ իմաստուն վարդապետի ասացեալ ընդդէմ Հերետիկոսաց», զոր չեն յիշեր ո՛չ Զարբհանելեան եւ ո՛չ Տաշեան: Ձեռագրիս լուսանցքին մէջ գրուած է, թէ այս Ստեփաննոսը Պոլսոյ Գերմանոս պատրիարքին «Թուղթին» պատասխանը գրողն է: Այս գործը կը տարբերի Ս. Տարոնցիին սխալմամբ վերագրուած «Թուղթ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպ.ի, պատասխանի Թղթոյն Հոռոմոց, Գերմանոսի պատրիարքի կ. Պոլսի» եւ «Պատասխանի Թղթոյն Անտիոքայ Հայարապետին» եւ «Դաւանութիւն Հաւատոյ» գործերէն: Այս պատճառով իր առանձին կարեւորութիւնն ունի, ուղղուած ըլլալով նոյնպէս երկաբնակներու դէմ:

2. Տարբեր հեղինակի մը կը վերագրուի «Գիրք հաստատութիւն եւ արմատ հաւատոյ եւ պատասխանութիւն ընդդէմ Արիոսացն» (թ. 180), որուն մէջ օտար եկեղեցական հայրերու դաւանական գործերը կը յիշուին, ինչպէս հայ հայրապետներու եւ վարդապետներու, որոնցմէ ոմանք կորած են: Ցիշենք միայն անոր հայ աղբիւրները. «Արդ հաւաքեցաք զաւետարանն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին Հայոց, Սահակայ Պարթեւ... ի հաւատոյ Թղթէ Սահակայ եւ Մաշթոցի որ առ Պրոկղայ... ի հաւատոյ ճառէ Դաւթի Հայոց փիլիսոփայի... ի հաւատոյ ճառէն Մովսէսի քերթողի հաւրն... Անանիա Հայոց վարդապետն ասէ... Պօղոսի Հայոց վարդապետի... ի հաւատոյ Թղթէն Կոմիտաս Հայոց կաթողիկոսի... խոստովանութիւն Մանազկերտի ժողովոյն... ի գրոցն, որ «Կրօնաւոր» կոչի... ի հաւատոյ Թղթէն Սամուէլի Հայոց կաթողիկոսի... ի հաւատոյ Թղթէն Տիրանու Հայոց վարդապետի, որ առ Սենեքարիմ... ի հաւատոյ Թղթէն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի...ի հաւատոյ Թղթէն Հայոց Խոսրովի(կ) հռետորի... Եղիշէի Հայոց վարդապետի... ի հաւատոյ Թղթէն Յեսովայ Խորխորունեաց եպ.ի... ի հաւատոյ Թղթէն Դունայ ժողովոյն... ի հաւատոյ Թղթէն միջնոյ Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի ի խնդրոյն Մուշեղայ Բագրատունւոյ... ի հաւատոյ Թղթէն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի... ի հաւատոյ Թղթէն Ներշապհոյ Մամիկոնեանց եպ.ի եւ Գրիգորի Արծրունեաց եպ.ի... ի հաւատոյ Թուղթէն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպ.ի, որ առ Գերմանոս... ի հաւատոյ Թղթէն Աբրահամու եպ.ի... ի Թղթէն Եղնակ կաթ.ի, որ առ Մաշթոց... ասացուածք Հայոց վարդապետաց... Ներսիսի վերջնոյ իմաստասիրի Հայոց կաթ.ի առ Մանել Թագաւորն եւ նորին յերկրորդ Թղթէն»:

Հաւանականաբար այս թուղթերն ու կանոններն են եղած Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանական գրականութեան գլխաւոր արտադրութիւնները եւ աղբիւրները մինչեւ ԺԲ. դարու վերջերը[11]:

3. Պաւղոս վ. Տարօնեցիի կը վերագրուի (թ. 180) «Ցիչատակ Ս. Հայրապետացն, որք ժողովեցան ի Կ. Պոլիս ընդդէմ հոգեմարտին Մակեդոնի», որուն մէջ առաջին 4 տիեզերական ժողովներու եւ մասնաւորաբար երկաբնակներու դէմ կը խօսի:

4. Գրիգոր Վկայասէրին կը վերագրուի. «Տէր Վահրամ (իր նախկին անունը) վ.ի ասացեալ յաղագս Ս. Երրորդութեան եւ միաստուածութեան եւ փրկական տնօրէնութեան Քրիստոսի» (թ. 210), որուն վերջը գրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Վերջ աստուածաբանութեանն, որ յաղագս Ս. Երրորդութեանն, չարաչարեցեալ ի Վահրամայ վարդապետէ՝ Գրիգոր Վկայասէր կոչեցելոյ»: Գրիգոր Մեծ Վկայասէրին այս աստուածաբանութիւնը չի յիշուիր ո՛չ Զարբհանալեանի եւ ո՛չ Տաշեանի քով եւ եթէ չենք սխալիր՝ ցայսօր չէ հրատարակուած:

5. Ներսէս Շնորհալիի եւ Աթանասի «Դաւանութիւն»ները կը գտնուին թիւ 186 ձեռագրին մէջ, ինչպէս «Հարց ու պատասխանիք տաճկաց թագաւորի եւ Անտիոքի պատրիարք Տիմոթէոսի»: Ներսէս Շնորհալին ունի «Յիսուս Որդի»էն զատ (թ.6), «Վասն դաւանութեան կամ Բան հաւատոյ» յիշատակարանով, «Բան ներբողական հոգւոցն համայնից», «Բանք հաւատոյ վասն անեղին», «Գիրք ընդհանրական» (թ. 209, 187): Թ. 187ի պարունակած «Յաղագս եկեղեցւոյ ընդդէմ Թոնդրակեցւոց» ճառին մէջ կան հետեւեալ տողերը. «Եւ որ ոք ընթերցցեալ է զգիրս երանելւոյ Անանիայ Նարեկացւոյ վարդապետի, որ ընդդէմ անիծելոյն Սմբատայ, անթերի ունի զայսոցիկ զպատասխանիս» եւ Շնորհալւոյն ա՛յլ թուղթերը:

6. (Թիւ 9.) Ներսէս Շնորհալին ունի նաեւ՝ «Ընդդէմ այնոցիկ, որ զաստուածութեանն բնութիւն չարչարեալ եւ մեռեալ ասեն» (թ. 11):

7. Յովհան Որոտնեցի (թ.209) «Այս են հաւատոյ դաւանութիւնք, զոր գրեաց մեծ վարդապետն Յոհաննէս Որոտնեցի հրամանաւ Գ. Խութ-

11 [Խօսքը Վարդան Այգեկցու երկին է վերաբերում, որ իր կեանքի վերջին տարիներին ի յայտ բերեց ու քննութեան առաւ երախտաշատ Յակոբ Անանեանը: Հրատ. տես Վարդան Այգեկցի, Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ, Երեւան, 1998:]

լուչին (առ) Կաթողիկոսն Տէր Կոստանդին», ուր Գրիգոր Անաւարզեցին դէմ կը խօսի, պարզելով Հայ դաւանութիւնը, եւ բոլոր չարեաց եւ երկպառակութեանց աղբիւրը կը համարէ զայն: Եւ ուրիշ բազմաթիւ գրութիւններ՝ հայ եւ օտար եկեղեցական հայրերու:

8. Հետաքրքրական է նաեւ «Աստուածաբանութիւնք իմաստասիրաց» եւ «Հարցմունք գեղեցիկ եւ պիտանիք» (թիւ 54), որոնց մէջ Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը եւ հնութիւնը կը պաշտպանուի:

9. «Գէորգեայ Վարդապետի ասացեալ վասն հաղորդութեան» (թիւ. 5), որուն մէջ նոյնպէս Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը կը պաշտպանուի:

10. Անծանօթ հեղինակի մը կը վերագրուի «Թուխտ յաղագս միաբանութեան եկեղեցւոյ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց», որուն մէջ կը պատմուի երկու եկեղեցիներու միութեան ջանքերը եւ համաձայնութեան խախտումը (թ. 9), եւ որուն կը հետեւի «Բան[ք] ընդդիմադրականք առ մահմետականք»:

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Արմաշի ժողովածոյին մէջ կան հայ եւ օտար պատմագրական գործերէն հետեւեալները.

1. Մովսէս Խորենացի, երկու օրինակ, թիւ 13 եւ 185, զորս նկատի առած են Մ. Աբեղեան եւ Սէթ Յարութիւնեան իրենց Խորենացիի հրատարակութեան միջոցին (Տփխիս. 1913)՝ ծանօթ ձեռագիրները ուսումնասիրելով եւ դասաւորելով (տե՛ս, անդ, էջ ԾԳ–կԲ): Մեր այս ձեռագիրները չեն տեսած, որուած կարճառօտ եւ թերի տեղեկութեանց համաձայն դասաւորած են: Թիւ 185-ը շատ ընտիր ընթերցումներ ունի եւ կը տարբերի տպագիրներէն, նոյնիսկ գլուխներու դասակարգութեամբ եւ «Ողբ»ի վերջաբանն ալ կը պակսի տպագիրներու մէջ: Թիւ 13-ը սխալաշատ է եւ գլխակարգութիւնն ալ չփոթ է: Չեն կրնար երկուքը ձեռագիրներու նոյն ընտանիքին պատկանիլ: Երկու ձեռագիրներն ալ գրուած են ԺԷ. դարուն (տե՛ս. մեր Համապատկերը):

2. Եղիշէ (թիւ 185): Անձրեւացեաց օրինակին հետ բաղդատելով շատ հետաքրքրական տարբերութիւններ ունի, օրինակ՝ 5րդ եւ 6րդ «յեղանակ»ները միացած են, 7րդ յեղանակը կը կրէ վերնագիրս՝ «Եւթներորդ յեղանակ յորում նկարագրի դարձեալ առաքինութիւնն Հայոց եւ չարագոյն եւս երեւելի անօրինութիւնն Վասակայ», մինչդեռ «Անձրեւացեաց» օրինակը (տպ. Թէոդոսիա, 1861) ունի «7րդ յեղանակ, յերկարումն իրացն խռովութեան»: Նոյնպէս տարբեր են բազմաթիւ անուններ:

3. Փաւստոս Բուզանդ. «Բուզանդարան պատմութիւնք» (թ. 37). նման 1889-ի Վենետիկի տպագրութեան (տե՛ս. Համապատկեր):

4. Մովսէս Կաղանկատուացի. մեր ձեռագիր «Աղուանից պատմութիւնը» (թ. 61.) «Օրինակեալ բաղդատմամբ ընդ գաղափարին, որ ի գրանոցի Աթոռոյ Էջմիածնի յամի Տեառն 1838». կ. վ. Շահնազարեանի հրատարակածին հետ բաղդատելով (Փարիզ. 1860) տպագրէն քիչ, սակայն ուշագրաւ տարբերութիւններ ունի բնագրային տեսակէտներով, գլուխներու բաժանումներով եւ նոյնիսկ նիւթերով, թէեւ կաղանկատուացիի բոլոր ձեռագիրները կը պատկանին միեւնոյն ընտանիքին:

5. Թովմաս Արծրունի (թիւ 44. տե՛ս, Համապատկեր) սկիզբէն թերի: Քերոբէ Պատկանեանի հրատարակութեան (Պետերսբուրգ, 1887) հետ բաղդատելով շատ տարբերութիւններ ունի ի վնաս ձեռագրին, մանաւանդ առաջին երեք Դպրութեանց մէջ: Ձեռագրիս երկու յիշատակարանները ալ հրատարակուած են թէ՛ Պոլսոյ (1852) եւ թէ՛ Պետերբուրգի տպագրութեանց մէջ:

Թովմայի Պատմութենէն հատուած մը ունի թիւ 185 ձեռագիրը աւելի ընտիր ընթերցումներով:

6. Յովհաննէս Կաթողիկոսի «Պատմութիւն Հայոց» գործէն ժողովածոս ունի երեք օրինակ (թ. 72, 73, 74), ամէնքն ալ ԺԹ. դարուն գրուած: Ամէնքն ալ ունին նոյն վերտառութիւնը. «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Տ. Յովհաննէս գերիմաստ եւ երջանիկ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, աշակերտի եւ ազգականի երանելւոյն Մաշտոցի Ս. Հայրապետի Հայոց ազգի, որ եւ ըստ իւրում իսկ յորինողի անուանն կոչի Յովհաննէս Պատմագիր»: Թ. 72-ը կը վերջանայ հեղինակին վերջին գլուխ յիշատակարանով, որ կը գտնուի հրատարակութեանց մէջ: Էմինեան հրատարակութեան (1851, Մոսկվա) հետ բաղդատելով ձեռագիրներս կրնան ծառայել բնագրի սրբագրութեան:

7. Միքայէլ Ասորիի Պատմութիւնը պահուած է մեր թ. 37 ձեռագրին մէջ հետեւեալ վերնագրով. «Տեառն Միխայէլ Պատրիարքի Ասորոց Համառօտ ժամանակաց զրոյցք, քաղուած արարեալ ի հոլովից պատմագրաց ի վարժս բանասիրաց սղամանակ տեղեկութեամբ, յԱդամայ հետէ մինչեւ յետին ժամանակս թեւացեալք»: Ինչպէս յայտնի է, Միքայէլ Ասորիի «Ժամանակագրութիւնը» հասած է 2 խմբագրութեամբ՝ ընդարձակ եւ համառօտ, որոնք հրատարակուած են Երուսաղէմ (1871 եւ 1870-ին):

Մեր ձեռագիրը կ'սկսի. «Ես, եղբարք իմ ի Քրիստոս, ուսումնասէրք եւ աստուածասէրք...» բառերով եւ ունի չատ մը յաւելուածական հատուածներ, որոնք տպագրի մէջ կը պակսին: Շաբօ հրատարակած է աստրերէն ընդարձակ բնագիրը: Ըստ Զարբհանելեանի Միքայէլի ժամանակագրութեան 11 օրինակները կը գտնուին Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ եւ 12 օրինակ էջմիածին (Մատենադարան թարգմ. նախնեաց, էջ 570, ուր կը գտնուին նաեւ հետաքրքրական յիշատակարանները, էջ 565 չ.): Մեր ձեռագիրը կը վերջանայ հեղինակին յայտարարութեամբ թէ իր պատմութիւնը կը վերջացնէ. «Թուղեալ ի վերայ ծովացեալ պատմութեանց... երկրորդ անգամ ծովամուխ լիցուք յանհասական խորս քահանայապետական կարգաց եւ զարդուց եւ թէ ուստի՞ սկսաւ եւ ո՞ւր լցաւ յո՞ կատարի...»: Իրաւ ալ պատմութեան կը կցուի Միքայէլին ընծայուած «Ցաղագս քահանայական կարգաց» երկը, որ մեծապէս կը տարբերի Երուսաղէմի հրատարակութենէն (1871) եւ վերջաւորութեան կը կցուի հետեւեալ նախադասութիւնը. «Միխայէլ մինչեւ ցայս վայր: Աստի ՎԱՐԴԱՆ սկսանի ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ», որ կը չարունակէ Միքայէլի պատմութիւնը մինչեւ Կոստանդին Բարձորբերդցիի ժամանակը, որ աստրերէնէն հայերէնի թարգմանել տուաւ Միքայէլի ժամանակագրութիւնը, եւ ապա Հեթումի եւ իր չորս զաւակներուն օրերը: Այս պատմութիւնն ալ կը վերջանայ հետեւեալ բառերով. «Այլ եւ մեք իսկ տառապեալ ոգի Վարդան Վարդապետ, որ ըստ մերում կարի սատարեցաք ի գիրքս այս...»:

8. Ներսէս Շնորհալի, բացի այս պատմագիրներու գործերէն ժողովածոյիս մէջ կան Ներսէս Շնորհալիի գրեթէ բոլոր պատմական գործերը չատ մը օրինակներով: Այսպէս՝ «Ողբ Եդեսիոյ» 10 օրինակ, «Վիպասանութիւն սակս Հայկազեան սեռի եւ Արշակունեացն» 2 օրինակ (Թ. 6, 9):

9. Վահրամ վ. Րաբունի (Թ. 6 եւ 75): Շնորհալիի «Վիպասանութիւնը չարունակած է Վահրամ վ. Րաբունի Սեւլեռնցի, Լեւոն արքայի հրամանով, «Մատենագրութեան» մէջ կ'անուանուի «Եդեսիացի», իսկ Կ. վ. Շահնազարեան «Սեցի» կը կոչէ զայն: Ասոր պատմութիւնը կը կրէ վերնագիրս. «Պատմութիւն ազգիս Հայոց՝ գրեալ բանիւ ոտին չափոյ». (Հրատ. Մադրաս 1810 եւ Փարիզ Կ.վ. Շահնազարեանի 1859-ին):

10. Նոյն Թիւ 6 ձեռագրին մէջ ամփոփուած է Ներսէս Լամբրոնացիի «Գովեստ ներբողական պատմագրական բանիւ յաղագս վարուց Մեծի Հայրապետին Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոսի եւ տիեզերալոյս վարդապետի, ասացեալ Տ. Ներսէսի Ս. վարդապետին եւ սորա հարազատի, որդւոյ դստեր եղբօր»:

11. Թիւ 12 կը պարունակէ չորս հատորի բաժնուած «Ազգաբանութիւն Հայոց» (Արմանեանց), կամ «Գաւազանագիրք» (Հայկազեանց) Արշակունեաց, Բագրատունեաց եւ Ռուբինեաց, որուն հիմնադիրը կը համարուի Ռուբէն եւ ուր Լեւոնի մասին խօսելով կ'ըսէ. «Եւ կայսերացն ըստ անուան իւրոյ ԱՌԻՄ արմայ առաքեցին սմա, զորը բարձրեալ ի վերայ դրօշի իւրոյ առաջի իւր ընթանայր եւ այս նշան դրօշի սեփհականեալ մնաց ի Հայս մինչ ի սպառել թագաւորութեանս Կիւլիկեցւոց. իսկ առաջին թագաւորք Հայոց որք ի հիւսիս զԱՐՄԻԻ նշան կրէին»: Այս Գաւազանագիրքը բոլորովին տարբեր է Տաշեանի յիշածներէն (Ծուցակ, էջ 1071):

12. Թովմա Մեծոփեցի (Թ. 190, գրուած 1597-ին) ունի. («Պատմութիւն համառօտաբար վասն արեւելեան թագաւորացն պղծոյն եւ չար գազանին Լանկթամուրայ եւ այլոցն, զոր արարեալ է քաջ վարժապետն Թումա Վարդապետն» (Հր. Կ. վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860): Ասոր կը հետեւի Յիշատակարան-պատմութիւնը Ս. Էջմիածնի վերահաստատման (Հր. Կ. Կոստանեան, Տփխիս 1892), որուն կը յաջորդէ Գրիգոր բանասէր վարդապետի գրած Թովմա Մեծոփեցիի կենսագրութիւնը, զոր ուրիշներ կը վերագրեն Կիրակոսի (տես Տաշեան, Ցուցակ, էջ 417, 478): Թովմայի պատմութիւնը, գրուած տգէտ գրիչի կողմէ, կրնայ ծառայել բնագրի սրբագրութեան:

13. Թիւ 191-ի մէջ (գրուած 1768-ին, ամփոփուած է «Պատմութիւն մեծի աշխարհակալի Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ կտակք վարուց քաջութեան եւ գործոց արիականաց նորին». Սուտ Կալիսթենէսի գրութիւնը, գրուած Խաչատուր Կեչառեցիի կողմէ, որուն կը յաջորդեն «մեռելայք, զոր նոքայն ի հնումն կաճա ասեն, հաւաքեալ զամէնն ի մի տեղ»: Մեր ձեռագիրը տպագրէն (Վենետիկ, 1842) տարբեր խմբագրութիւն մըն է եւ չունի տպագրին ձգձգ հատուածները:

14. Կապոյտիկ վ. Հռովմայեցի (Թ. 88, գրուած 1744-ին), այս վարդապետի Ֆլորենցայի կամ Փլորենդիոյ ժողովին պատմութեան թարգմանութեան եւ անձի մասին ո՛չ մէկ յիշատակութիւն ունին Զարբհանեանն եւ Տաշեան: Ֆլորենցիայի ժողովը գումարուեցաւ 1438–9-ին, որուն լատիներէն գրուած երկհատոր պատմութիւնը թարգմանած է Կապոյտիկ վ. Հռովմայեցի 1735-ին եւ որուն համար յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի, թէ Աստուած չնորհած է Հայոց. «զԿապոյտիկն զտիեզերական

վարդապետն, զծնեալն ի տունս Հոռոմոց, այս է՝ կ. Պոլիս, յայնկոյս ի թաղն Պէկօղլու եւ զանուանեալն Հռոմայեցի, զաշակերտեալն ամենամեծար տանն Գիտութեանց տէ փրօփականտա Ֆիտէ յորջորջելոյն», ապա կը յիշէ անոր շատ մը գրութիւններ յօրինելն ու լատիներէն թարգմանելը եւ կը յաւելու. «Որպէս եւ այժմ զայս մատեան մեծի եւ ընդհանրականի Ս. Սիւնհոդոսի Ճլօրէնցիայու թարգմանեաց ի լաթինականէն առ հայս, ըստ խնդրոյ չնորհածաւալամիտ ուսումնասէր մանկահայեակ վարդապետին Անդրիանացւոյ. հոգեւոր զաւակին մերոյ եւ Տ.Տ. Ամենայն Հայոց Պատրիարգ եւ Արհիեպիսկոպոս Բաղիշեցի րաբունի Յովհաննէս վարդապետին...»: Կ'երեւի կ'ուզէ ակնարկել Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցիին (1715–41): Կապոյտիկ վ. առիթը չի փախցներ հայը իբր հերձուածող ներկայացնելու եւ իբր այդ «զգեցաւ զկերպարան անբանից» ըսելու եւ կամ «որպիսում Հայք ասեն, որք միանգամ ուրացան զտէրն ի Քաղկեդոնի, բարձան տառէք կանոնականք համանգամայն ազանց, չրացան դաշինք...»: Անշուշտ կ'ապահովէ թէ կաֆայի կիսահայ պատուիրակութիւնը իբր լիազօր ներկայացուցչութիւնը կաթողիկոսի (Կոստանդին Վահկացի) եւ հայութեան, ընդունած է Եւգենիոս Պապին առաջարկած Հաւատոյ դաւանութիւնը:

15. Աբրահամ Անկիւրացի եւ Առաքել Բաղիշեցի կամ Պոռեցի, աշակերտ Գրիգոր Խլաթեցիի: Աբրահամին կը վերագրուի. «Ոտանաւոր վասն Առմանն Ստամպօլայ», որուն վերջաբանութեան մէջ կ'ըսէ. «Ես Աբրահամ մեղօք լցեալ, բազում ցաւօք յօրինեալ... երեք ամիս անդ (Պոլիս) եմ կացեալ, ի որբութիւնս ուխտ արարեալ, զպատմուճանն Քրիստոսի բազում անգամ աչօք տեսեալ».

16. Առաքել Բաղիշեցիի նոյնանման գործ կը կրէ վերնագիրս. «Վասն գալոյ բոլոր ֆրանկ ազգին յաշխարհ ամենայն» եւ կը սկսի. «Քանզի ֆրանկաց ազգն չարժին...». վերջաբանին մէջ կ'ըսէ. «Ես Առաքել մեղօք ի լի..., յարմարեցի զողբս բանին, Բիւզանդեայ մեծ քաղաքին... եւ ասացեն տէր ողորմի, իսկ մեղապարտ Առաքելի..., եւ Րաբունւոյն իմ Գրիգորի, որ մականուն Մերենց կոչի...»:

Երկու ողբերն ալ ամփոփուած են թիւ 156 ձեռագրին մէջ: Գրիգոր Խլաթեցի Մերենցի պատմութիւնը պահուած է թիւ 71 ձեռագրին մէջ:

Ջենք ծանրանար ա՛յլ երկրորդական պատմական արժէք ներկայացնող գործերու վրայ, ինչպէս Լուսաւորչի եւ Սահակի տեսիլներուն եւ անոնց մեկնութեան (Թ. 13), Անանիա Շիրակացիի ինքնակենսագրութեան (Թ. 40, հրատարակուած Ք. Պատկանեանէ Պետերսբուրգ 1877),

Լուսաւորչի Պատմութեան եւ Նշխարաց Գիւտի (Թ. 11), Մաշտոցի վարքի, գրուած իր աշակերտ Ստեփաննոսէն 893ին (Թ. 204), Վասիլի՝ վրաց Ըռոտն եւ Զոյատն զօրավարներու դէմ մղած պատերազմի եւ Պետրոս Գետադարձի ըրօրհնէքի եւ ա՛յլ նման պատմութեանց վրայ:

Մատենագրական տեսակէտով կարեւոր ժողովածոյ մը կը կազմեն Գրիգոր Մագիստրոսի թուղթերը (Թ. 41, 42. տե՛ս Համապատկեր): Ըստ Զարբհանելեանի ծանօթ են 80ի չափ թուղթեր (Հայկ. դպրութեան պատմութիւն, էջ 557), ըստ Տաշեանի 83 (Յուցակ. էջ 1074): Մեր ձեռագիրներն ունին ըստ վերնագրի 82, բայց ըստ բաժանումներու 89, գուցէ նիւթերու բաժանման հետեւանքով, եւ շատ ընտիր ընթերցումներով:

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Դասական իմաստասիրական գործերէն ամենէն աւելի պահուած են մեր ժողովածոյին մէջ Արիստոտէլի գործերը, թարգմանութեամբ Դաւթի Անյաղթի, որը թէ՛ իր վերծանութիւններով եւ թէ՛ իր ինքնուրոյն գործերով կը հանդիսանայ հին դարերու ամենամեծ հայ իմաստասէրը: Միջին դարերուն իմաստասիրութեամբ ամենէն աւելի զբաղած են Յովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի եւ անոր աշակերտ Առաքել վարդապետ:

1. Դաւիթ Անյաղթ. մեր 184 թիւ ձեռագիրն ունի Դաւիթ Անյաղթի թարգմանութեամբ «Արիստոտէլի իմաստասէրի Յաղագս առաքինութեան առ Ալեքսանտրոս Թագաւորն», (տե՛ս Տաշեան, Յուցակ. էջ 1065):

2. Գրիգոր Տաթեւացիին կը վերագրուին հետեւեալ իմաստասիրական գործերը.

ա) «Գրիգորի եռամեծի քաջ հռետորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի իմաստասէր բանին, աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցւոյն, Համառօտ տեսութիւն դժուարիմաց բանից Պորփիւրի»: բ) «Նորին եռամեծին Գրիգորի արարեալ Լուծումն համառօտ ի տեսութիւն Դաւթի»: գ) Եռամեծի Յովհաննու Հայոց փիլիսոփայի եւ վարդապետի ի հաւաքումն Համառօտ վերլուծութեան եւ Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, ի Գրիգորէ աշակերտէ»: դ) «Եռամէծի Յովհաննու Հայոց փիլիսոփայի եւ վարդապետի ի հաւաքումն համառօտ եւ լուծումն Պէրի արմենեաս գրոց ի Գրիգորէ աշակերտէ»:

Բոլոր այս գործերը կը գտնուին մեր թիւ 213 ձեռագրին մէջ, որոնցմէ ոմանք չեն յիշուիլ Տաշեանի Յուցակին մէջ (տե՛ս էջ 1065, եւ այլն):

3. Առաքել վարդապետ Սիւնեցիին, աշակերտին Գրիգոր Տաթեւացիի, կը վերագրուին հետեւեալ երկերը. 1) «Տէր Առաքելի, եռամեծի եւ քաջ հռետորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի, աշակերտի երիցս երանելւոյն Գրիգորի տիեզերալոյս վարդապետի, արարեալ բանս խրատականս ոգեշահս եւ հանճար իմաստայեղս ի Մեկնութիւն Սահմանաց գրոց», որուն սկզբնաւորութեան մէջ հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնները կը հաղորդուին. «Դաւիթ... վասն ժ պատճառի հարկեցաւ գրել զայս Գիրքս սահմանաց: Նախ՝ ընդդէմ աթենացւոցն, զի յորժամ մեծն Դաւիթ եւ եզնակ կողբացին գնացին յԱթէնս ի յուսուցումն եւ տեսան զբիծ վարս վարդապետացն եւ զայրացեալ մեղադրեցին նոցա, եւ նոքա լուեալ զայրացան եւ ասեն զհայս կարճոգիս եւ չարաճճիկ եւ հակառակողս եւ փորձօղս եւ ասացին չթողուլ զոքի հայոց ուսանիլ յԱթէնս եւ ոչ գոյր այլ պատճառս, բայց առաւել իմանալն քան զայլազգիս եւ յայս պատճառս անարգ տեսանէին զնոսա, վասն այսորիկ արար Դաւիթ զգիրքս զայս յանդիմանութիւն նոցա, թէ տեսէք որ այսպիսի իմաստութիւն գոյ ի Հայս, այլ ո՛չ եմք կարօտ գալ զԱթէնս...: Զի ե (5) գիրք արարեալ է Դաւիթ, այսինքն՝ ա) Սահմանքս, բ) զԲարձրացուցէքն, գ) Զպիտոյիցն, դ) Մեկնութիւն քերականին, ե) Մեկնութիւն Պորփիւրի եւ Արիստոտէլի... Դաւիթ Ներգինացի կոչի, Ներգինեայ կոչի գեօղն այն, ուր Անանիայ Շիրակացին զառաւօտու երգերն է ասացեալ եւ Դաւիթ յայս գիւղս էր, որ է Տարօնոյ գաւառին... ազգաւ հայկազնի էր, բայց զմարմնաւոր ազգատոհմն նորա ի գիրքն Յոբայ (մեր թ. 189 ունի «ի գիրսն Յակոբայ») ցուցանէ»:

Ապա կը յիշէ այս թարգմանիչները իրենց անուններով մինչեւ «Ղազար Գատմագիրն» եւ կ'աւելցնէ Ս. գրոց թարգմանութենէն ետքը Սահակ ու Մեսրոպ 60 աշակերտներ ալ ղրկեցին Աթէնք: Դաւթի եւ Մովսէսի վերադառնալու ժամանակ. «եղեալ էր ժողովն Քաղկեդոնի հերձուածոյն, զոր եկեալ մեծն Դաւիթ եւ Մովսէս քերթողն յանդիմանեցին զգէխաւորս Քաղկեդոնի ժողովոյն եւ ափ ի բերան արարին զնոսա»: (Համմտ՛. Մալխասեանի նոր տեսութեան հետ, որ Խորենացին քաղկեդոնական կը համարէ, տե՛ս Խորենացու առեղծվածի չուրջը, Երեւան, 1940, էջ 130): Դաւիթ Անյաղթի մասին չարունակելով խօսիլ կը յաւելու. «զի անզգամք են յանդիմանեալ ի նմանէ, անարգեցին զնա եւ զբանս նորա եւ հարեալ վիրաւորեցին զնա եւ նա գնացեալ ի Վիրս, անդ կացեալ վախճանեցաւ»:

4. Առաքել Սիւնեցիի «Մեկնութիւն Սահմանաց գրոց» կամ «Վասն Սահմանացն Դաւթի» պրակը 20, գործը կը գտնուի մեր ժողովածոյի թ. 55 եւ 189 ձեռագիրներուն մէջ, վերջինը աւելի ընտիր ընթերցումներով:

5. Ժթ. դարուն Յովհաննէս պատուելի Տ. Կարապետեան Զամուրճեան, որ Արմաշի մէջ ուսումնապետ եղած է, հայերէնի վերածած է ո՛չ թէ ֆրանսերէն բնագրէն, այլ իտալերէն թարգմանութիւններէ, 1) Ֆրանկիսկոս Սուարէսի հետեւեալ իմաստասիրական գործերը.

ա) Հոգեբանութիւն 1827ին (թ. 84),

բ) Օրինակք հրահանգաց բարուց (թ.85 եւ 122, 1830ին),

գ) Քննութիւնք ի վերայ վիճակի ընկերութեան եւ լեզուի (թ. 80 եւ 123),

դ) Ուսումն բարուց (թ: 139):

Նոյն անձը թարգմանած է 2) «Քոնտիյլաք աբբայի» «Տրամաբանութիւնը» (թ. 143) եւ գրած «Լուծմունք տրամաբանութեան կովղնոյ» (թ. 101):

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ

Տոմարական գրութեանց մէջ, որոնք պահուած են մեր ժողովածոյին մէջ, ամենէն աւելի հետաքրքրական են.

1) Անանիա Շիրակացիին վերագրուած «Լուսնացոյցը» (թ. 8), որուն մէջ Անանիա իր այս աշխատանքի մասին հետեւեալ յայտարարութիւնը կ'ընէ. «Արդ ես Անանիա Շիրակացի ստուգիւ քննեցի զամենայն աւուրս ընթացից եւ եղանակաց լուսնի, ըստ որում չրջագայէ եւ խորանօք փակեալ արձանացուցի, զի անաչխատ զխնդրողն պահեսցէ եւ եդի յառաջ զընծայումն լուսնին եւ զկնի լրումն թէ ի քանիս ամսոյն լինի եւ թէ ի տուրընջեան թէ ի գիշերի եւ թէ յորում ժամու...»:

Այս ըսածները կ'արդարացնէ տախտակով մը եւ բոլորաձեւ պատկերով մը լուսինի եւ արեւի կենդանակերպերու մէջ չրջանառութիւնը ցոյց տալով: Անանիայի այս գործը իբր աղբիւր ծառայած է հետագայ հայ տոմարագէտներուն: Անոր մէջ յիշուած են նաեւ օտար ազգերու տոմարագէտները: Անդրէասեան, Էսասեան, Իրիոնեան տոմարական հաշիւները մեծ կարեւորութիւն կը ստանան քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ, Զատկի տօնը եւ ա՛յլ տօներ ուղիղ օրին տօնելու համար: Անունը անծանօթ հեղինակ մը հետեւեալ չափական տողերով Անանիա Շիրակացիին կը վերագրէ Մովսէս Բ. Եղիվարդեցիին օրով (574–604) հայ թուա-

կանին հաստատումը, թէեւ ժամանակակցութիւնը չատ չի յարմարիր. «Անանիա Շիրակացին, հրամանաւ Տ. Մովսէսի հայ թուական գրեալ լինի, ապրիլ չորիս սկզբնաւորի, որով ուղիղ տումար կազմի, ի ծննդենէ Քրիստոսի մինչեւ ի գիր Հայոց թուի, հինգ հարիւր ամօք կու չափի, յիսուն եւ երեք թիւ յաւելի..., զի ուղղեն զտօնք տէրունեաց...» (թ. 221):

Շիրակացիէն սկսեալ կ'երեւի մեր տումարագէտները սովորութիւն ըրած են լուսինի եւ արեւի կենդանակերպերու մէջ չրջանառութեան բազմատեսակ աղիւսակները չինել (տե՛ս մեր թ. 117, 118):

2) Յակոբ Ղրիմեցի. մեր ժողովածոյին մէջ ամենէն աւելի տումարական երկեր ունի Յակոբ Ղրիմեցին, ժամանակակից Թովմաս Մեծոփեցիին: Անոր կը վերագրուին.

ա) Մեկնութիւն տումարի, զոր խնդրեաց Թումայ վարդապետն Մեծոփայ վանացն աստուածասուրբ ուխտին եւ սիրով զհայցուածս սորա կատարեալ Յակոբ վ.ի Ղրիմեցւոյ», չատ հետաքրքրական ծանօթութիւններով, հայ երաժշտութեան, հայ ամիսներու ծագման, եւ հայ թուականի սկզբնաւորութեան մասին (553ին) (թ. 7):

բ) «Նորին Յակոբ վարդապետի Ղրիմեցւոյ յաղագս տումարական մակացութեան, թէ ի յորոց մարդկանէ արհեստաւորեցաւ» (թ. 7), որուն մէջ հին օտար եւ հայ տումարագէտներու մասին կը խօսի եւ Շիրակացիին համար կ'ըսէ. «Անանիա չիրակացին արար զլրումն Հայոց Մեծաց» եւ հայ թուականին համար կը գրէ. «...սկիզբն թվականիս մեր Յիսուսէ ի 553... բայց ոչ ըստ դրութեան, այլ ըստ թուելութեանն...: Յորժամ զատկաց լրումն առնիցեմք ի թվականէն պարտիմք 9 թիւ ի բաց գնալ եւ զայլն երթալ 19, 19 եւ զմնացեալն յապրիլի 4-իցն սկսանել եւ գտանել զլրումն Զատկին...»:

գ.) Ղրիմեցիին կը վերագրուի նաեւ «Պատճառ Հայոց տումարին» (թ. 8), որուն մէջ զանազան ազգերու «եւթներեակը» եւ «վերադիրը» գտնելու իբր աղբիւր կը յիշէ «Սարակաւագի» եւ «Ստեփաննոսի» գործերը:

Այս տեղեկութիւնները մեծ մասամբ կը պակսին Զարբհանելեանի քով եւ Տաշեան Յուցակին մէջ:

ԲԺՇԿԱԿԱՆ

Հին եւ նոր հայ բժիշկներու գործերէն մեր ժողովածոյի մէջ պահուած են հետեւեալները.

1. Ամիրտովլաթ Ամասիացի.

ա) Բժշկարան (Ախրապատին) (թ. 182, տե՛ս Տաշեան, Յուցակ, էջ 1056) բաժնուած 25 «դուռերու» (գլուխներու), որուն մէջ կը խօսի զանազան դեղերու պատրաստութեան, պահպանութեան եւ գործածութեան մասին: Դեղերուն անունները կը յիշուին հինգ լեզուներով (պարսկերէն, արաբերէն, լատիներէն, յունարէն եւ հայերէն): Ամիրտովլաթ կ'օգտուի հայ եւ օտար բժիշկներէն: Հայ բժիշկներէն կը յիշէ 23-րդ գլուխին (դուռն) մէջ. «Յեսու բժիշկ, Բագարատ, Սահակ» եւ իր տողաչափեալ յիշատակարանին մէջ կը յայտարարէ. «...Զորս տարի տիւ եւ գիշեր աշխատեցայ, եւ ի բազում օրինակաց աւարտի սա, գրեցի կատարեցի բան զինչ որ կայ, ի բառից բժշկութեան զինչ որ գտայ, աւարտիմ հինգ լեզուաւ զինչ որ ուսայ... ի հայոցն եմ արարեր զսկիզբն զորա, ի վերայ այբուբենի զինչ դեղեր որ կայ..., ես բժիշկ Ամիր Տովլաթ հայրս եղիայ, որ ծնեալ եմ ի քաղաքն յԱմասիայ, ես հիմայ բնակեալ եմ ի Բիւզանդիայ... Հայոց թիւն... ՋԼԱ (1482), թիւ կու լենենայ, յորում չինվի եւ գրելով աւարտ եղեւ սայ»:

Այս բժշկարանը Վիեննայի Մխիթարեաններու ունեցած «Ախրապատին»էն տարբեր է խմբագրութեամբ (տե՛ս Տաշեան, Յուցակ, թ.75): Հ. Ղ. վ. Յովհաննեան ուսումնասիրած է զայն (Հետազօտութիւնք նախնեաց ամկօրէնին վրայ, Վիեննա, 1895, էջ 364–75) ինչպէս դր. Վ. Թորգոմեան (Արեւելք, 1889):

բ) Անգիտաց Անպետ (Մինհաճ) (թ. 184), որուն յիշատակարանին մէջ Ամիրտովլաթ կը յայտարարէ թէ իր այս գիրքը գրած է 1478ին. «Առ դրան Ս. Նիկաւլայոսի աքանչելագործ հայրապետին թարգմանեցաւ այս գիրքս: Մէկ մէկ դեղերուն զաւրութիւնն ի բազում գրեանց այլազգեաց, ճեռամբ մեղաւոր, անպիտան եւ անիմաստ բժշկին Ամիր Տովլաթայ... եւ անգէտն չի աւգտել ի սմանէ իրք եւ անուանեցաք զայս գրոցս անուն Անգիտաց անպետ...: Այս բժշկութեան արհեստս ի գիտնականութենէն եւ յուսմանէն մաս մըն է եւ հանապազ զմարդկային կենդանութիւնն առօղջ կ'ուզէ եւ որ չէ առողջ մարմնով ոչ կարէ ծառայել Աստուծոյ հոգով եւ յայս բանիցս առին յառաջին բժշկապետքն մեր, մեծն Մխիթար բժիշկն եւ Ահարոն բժիշկն եւ որդին նորա Ստեփաննոս բժիշկն եւ տոհմն նոցա Ճաւշլին բժիշկն եւ Սարգիս բժիշկն եւ Յակոբ բժիշկն եւ Դեղին բժիշկն եւ Սիմաւոն բժիշկն եւ Վահրամ բժիշկն, որ չատ գրեանք չինեալ էին, վասն դեղերուն զաւրութեանն եւ օգտութեանն կարճառօտ էին արարեալ...»:

Ինքը ծովէ ծով, քաղաքէ քաղաք, Մակեդոնացւոց երկիրը շրջելով Պոլիս հասած է եւ շատ գիրքեր հաւաքելով հինգ լեզուով դեղերու անուններն գրած եւ անոնց պատրաստութիւնը եւ գործածութիւնը աշխարհաբար լեզուով խմբագրելով ամէնուն ըմբռնելի դարձուցած է եւ ասով կը պարծենայ «ամենայն բժշկապետքն զայս ծածկել էին եւ չէին գրել ի բժշկարանին եւ ծառանիդ յայտնեցի կամօքն Աստուծոյ...» (Համառօտ՝ Տաշեան, Յուցակ, էջ 1056, եւ մեր թ. 182 ձեռագիրը եւ յիշատակարանը):

Դեղագործականն բառարանը բաժնուած է երկու մասերու, որոնց մէջ այբբենական կարգով կը յիշէ բոլոր դեղերը հինգ լեզուներով:

2. ԱպուՍայիտի Մարդակազմութիւն (թ. 54): «Այս ինչ կայ ի գիրս մարդակազմութեան» 17 գլուխներու ցանկը յիշելէն ետքը կ'աւելցնէ. «Բուսայիդայ իմաստնոյ քաղուածու յաղագս կազմութեան մարդոյ»: Ինչպէս յայտնի է հին գրականութեան մէջ, այս նիւթի մասին առաջին գործը գրած է Նեմեսիոս փիլիսոփայ Եմեսացին «Յաղագս բնութեան մարդոյ» վերտառութեամբ եւ ապա Գրիգոր Նիւսացին նոյն վերնագրով (տե՛ս մեր թ. 53). Ստեփաննոս Սիւնեցին թարգմանած է զայն հայերէնի, եւ Գէորգ Սկիւռացին յօրինած է անոր «լուծմունքը», նման մարդակազմութիւններ ունին Ամիրտովլաթ, Գալուստ Ամասիացի (Տաշեան, Յուցակ, էջ 1061, 1075, 1133, Ուսումնասիրութիւնք՝ Տաշեան, Մատենագրական մանր Ուսումնասիրութիւնք, Վիեննա, 1895):

Մերինը Ապուսայիտի քաղուածն է, նման խմբագրութիւն մը Վիէննացիներու թ. 294 ձեռագրին:

3. Թիւ 9ին մէջ կը խօսի «Յաղագս ջլաց եւ երակաց», իսկ թ. 131 ժողովրդական բժշկարան մըն է ռամկական աշխարհաբարով, նոյն իսկ տաճկերէն բացատրութիւններով:

Ժթ. դարու բժիշկներու գործերէն պահուած են մեր ժողովածոյին մէջ հետեւեալները.

1) Րէստեն պարոն Միքայէլ ՏէրՊետրոսեանի եռահատոր Բժշկարանը եւ Անդամազննութիւնը (թ. 102), գրուած աշխարհաբար լեզուով 1841ին եւ օգտուելով բացառապէս իտալական աղբիւրներէ, զոր ուսումնասիրած է նաեւ դր. Թորգոմեան, ինչպէս Շէհրիմանեանի գործը:

2) Ստեփաննոս Շեհրիմանեան Տփխիսեցի (թիւ 183) գրած է «Անգեղայ ժանտախտի» 1796ին, կ. Պոլիս, 2 մասերով, 7 գլուխներու բաժնուած, որուն մէջ կը խօսի ժանտախտի մասին՝ օգտուելով հայ եւ օտար բժիշկներու գործերէն:

ԱՌԱԿՆԵՐ

1. Մեր ժողովածոյին մէջ Վարդան վարդապետին կը վերագրուին 164 առակներ (թ. 10, գրուած 1619ին)եւ տարբեր առակներ, հանելուկներ, պատմուածքներ ալ, որոնք Վարդանին կը վերագրուին, պահուած են ա՛յլ ձեռագիրներու մէջ (թ. 9, 6): 163 առակներ ալ կը գտնուին «Աղուեսագիրքի» մէջ (թ. 168) թրքերէնի թարգմանուած 1793ին, որ կը սկսի հետեւեալ բառերով. «Աղուէսագիրք տէրլէր պու քիթապա, մասալ մեսալի չէյլէր թարիֆ օլունուր, պու քիթապ էսկիտէն վար ըտը, հայճասը պասմա, վէ պէն թարգմանել էթտիմ թիւրքճէ»:

2. Շնորհալիի առակները, հանելուկները պահուած են թ. 6, 75, 142 ձեռագիրներու մէջ:

Առակներու մասին լայագոյն ուսումնասիրութիւնները գրած են Ն. Մառ ռուսերէն, որ հրատարակած է 380 առակներ, Հ. Յ. Տաշեան եւ Հ. Յովնանեան, յիշելով բոլոր աղբիւրները: Մեր առակները մասնաւոր ուսումնասիրութեան կը կարօտին՝ որոշելու համար թէ որո՞նք անոնցմէ արդէն հրատարակուած են:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆՔ

Աշխարհագրական երկերէն մեր ժողովածոյի մէջ մասնաւորապէս յիշատակելի են:

1. «Աշխարհագիր Մովսէսի Խորենացւոյ» (թ. 13), նման տպագրին (Վենետիկ, 1853): Ձեռագրիս մէջ աշխարհագրութեան կը հետեւի «Մղոնաչափ» մը. «Ահա կամիմ զչափ աշխարհիս համառօտել մղոնախաղաց ոտնաչափութեամբ ուղղիկաբար ասպարաճեմ դրութեամբ», որ թ.13ի մէջ լիակատար է եւ թ. 11ի մէջ թերի եւ կը սկսի բառերով «ի Դրնայ մղոն 200ի կարնոյ քաղաք» եւ կը շարունակուի Դուին իբր կեդրոն ունենալով. «ի Դրնոյ մղոն 170ի Խլաթ, անտի մղոն 80ի Քղիմար...», «ի Դունայ մղոն 60ի Բերդկունան, անտի մղոն 160ի Պարտաւ...» եւ այլն (տե՛ս Մանանդեանի ուսումնասիրութիւնը «Մղոնաչափի» մասին. Հին Հայաստանի գլխաւոր ճանապարհները, ըստ Պեւտինգերյան Քարտէզի, Երեւան, 1946, էջ 176, եւ Խորենացու առեղծուածի լուծումը, Երեւան, 1834, էջ 84–89):

2. Նոյն ձեռագրին մէջ կը գտնուի «Անուանք քաղաքացն Հնդկաց եւ Պարսից»: Արտագրողը՝ Գրիգոր Երեւանեցին կը նօթագրէ. «Գրեցաւ Աշխահացոյցս թուին Ռձիէ (1678): Հեղինակը կը թուէ ո՛չ միայն Հնդ-

կաստանի եւ Պարսկաստանի քաղաքները այլ եւ «Ջին եւ Մաչինի» եւ «Թուրքեստանի»:

3. Շատ հետաքրքրական գործ մըն է Թ. 11ի մէջ պահուած «Աչխարհացոյցը», որ անկախաբար Մ. Խորենացիէն եւ ա՛յլ աշխարհացոյցներէ կը թուէ նաեւ Հայաստանի գաւառները եւ նշանաւոր անձերու գերեզմաններ կամ մասունքներ կան. այսպէս օրինակ. «Գարդման գաւառն Գարդմանիկ է, ուր կայ գերեզմանն Յովհաննէս վարդապետին Մայրագումեցւոյն, Մեծ Սիւնիս եւ Փոքր Սիւնիս, ուր կայ աթոռն Ստեփէի առաքելոյն, որ կոչի Տաթեւ եւ Տիծեռնայ վանք: Գեղամ Գեղարքունի է, ուր կայ ս. ուխտն Մաքենէս եւ Սեւան կղզին... Զակամ (?) ուր կայ ս. ուխտն Խորայնաչատ, Հաղարծին եւ Գետկայ վանքն, ուր աթոռն է Գաւշ վարդապետին... Արագածոտն Նգայ տուն, ուր կան ս. ուխտքն Սաղմոսայ վանք եւ կայ անդ Արագածոյ Ս. Նշանն եւ աւաճհալած Ս. Նշանն եւ Յովհանավանքը, ուր կայ վարշամակն Քրիստոսի... ի կողմանն Գառնոյ Տարունից եկեղեցին որ է Հաւուցքառ, անդ կայ կենդանագիր պատկերն փրկչական եւ Այրեւանքն, ուր կայ Գեղարքն աստուածամուխ եւ նայ է տուն հաւատոյ Հայաստանեայց, հաստատեալ ի Լուսաւորչէն եւ Աղլկոց վանք...: Վայոց ձոր եղեգէ ձորն է, ուր կայ կենսայբեր Ս. Նշանն եւ Հերմոնի վանքն եւ Գայլաձոր, որ աթոռն է եւ վարժարան ս. վարդապետացն մերոց... Կարնոյ քաղաքն Արզրում է որ կոչի Թէոյդուպոլիս... եւ էին վերակացու գործոյն (չինութեան պարսպաց) Մովսէս Քերթողն եւ Դաւիթ Անյաղթն...: Ռչտունիք ոստան է Դոսպ Անձեւացե(ա)ց... ուր կայ ս. ուխտն Հոգոց վանք, ուր կենդանագիր պատկերն է Ս. Աստուածածնին զոր եբեր Բարթողիմէոս առաքեալն, անդ է եւ Տրդատ Թագաւորն եւ Աչխէն տիկին եւ Խոսրովիթուխտն եւ Ըռչտունեաց գաւառին կան տուրբ ուխտքն Նարեկ, Նկարչն, Անծղնայպատ, Ս. Յակոբ, Ս. Վարդան, անդ է եւ նչխարքս Թումայի ս. առաքելոյն, եւ աստուածաբնակ լեառն Սեպուհոյ, ուր հանգեաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն եւ անդ կայ հաւհալանի Թուրն Տրդատայ, զոր եւ նմա Կոստանդինոս Թագաւորն... Բալու, ուր գիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն...»:

Եւ այսպէս Վանի, Սեբաստիոյ մասին խօսելէն ետքը կ'աւելցնէ. «ի գալն Թաթէոսի առաքելոյն զԹէոյփիլոս աշակերտն իւր եպիսկոպոս ձեռնադրեաց ա. Հայոց եւ վասն այդ պատճառիդ անդ գնաց եւ էառ զձեռնադրութիւն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն իբր յիւրմէ առաքելոյ», եւ ապա կը խօսի եւրոպական երկիրներու մասին: Զի յիշուիր Թէ ո՞վ է հեղինակը այս Աչխարհացոյցին, որ չի նմանիր Տաշեանի յիշած աշխարհացոյցներուն (Տաշեան, Յուցակ, էջ 1060 եւ 1155) եւ ո՛չ ալ Վարդան վ.ին վերագրուած Աչխարհագրութեան (Պատմ. Հ. Դպրութեան, էջ 724): Նման, բայց տարբեր խմբագրութեամբ եւ աւելի ընդարձակ «Աչխարհացոյց» մը կայ Խաչիկ Վ. Տատեանի ժողովածոյին մէջ (տե՛ս Յ. Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Տատեան Խ. վ.ի, Վաղարչապատ, 1898, էջ 77)[12]:

4. Թ. 11 Ձեռագրին մէջ կայ նաեւ Երկրաչափութիւն Աղեքսանդրի եւ նչանք գաւառաց եւ տիեզերաց որ ասաց ումն իմաստուն», որ տգէտ գրիչէ մը գրուած է եւ հին ատենուան ծանօթ երկիրներու եւ Հայաստանի աչխարհագրութեան մասին կը խօսի (տպ. Վենետիկ, 1843), որ Թէեւ Խորենացիին կը վերագրուի, սակայն ապահովաբար Ե. դարու գործ չէ:

5. Հետաքրքրական է նաեւ 18-րդ դարու համար Թէոդորոս սարկաւագ Երզնկացիի «Աչխարհագրութիւն յերկուս գիրս բովանդակեալ, համահաւաքեալ յեգիպտական գրեանց... յամի տեառն 1791», որուն մէջ աչխարհագրական տէրմիններն արաբերէնով կուտայ եւ ինքզինքը կ'անուանէ «Թէոդորոս սարկաւագ Երզնկացի եւ յետնագոյն աշակերտ Պաղտասարեան Մեսրոպայ», յայտնելով որ իր գիրքը գրած է «Ռչտունի Պօղոս վարդապետին» խնդրանքով, օգտուելով իր ժամանակի արաբ աչխարհագիրներէն:

6. Տնաւրինականք (թ. 186).

Անվերնագիր տեղագրութիւն մը Երուսաղէմի սբ. վայրերու եւ Հայոց վանքերու մասին.

«Յերկիրն Հրէաստան քաղաքն Դաւթի Բեթղեհեմ... ի մէջ տաճարին... յաջակողմ խորանին տեղի է Թլպատութեան Փրկչին, որ է սեղան Հայոց ազգին... Եւ կայ ի մէջ տաճարին ծննդեան յիսուն սիւն մարմարեայ հաւասարաչափ եւ մի սիւնն խաչանկարեալ ձեռամբ Ս. Լուսաւորիչին, զոր Լուսաւորչի Սիւն կոչեն... եւ... Վանքն Հայոց ուր կայ Վէմն պատառեալ... յագարակ բերդին գերեզման աւտարաց, որ էջ առնէր (ինչեւանն էր) Հայոց... եւ տեղի աղաւթից Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին (ի Սիոն) եւ մերձ Ս. Սիոնի Վանք Հայոց Ս. Փրկիչն եւ անդ կափարիճ Վէմն Ս. գերեզմանին... եւ բանտն... եւ անտի յառաջ Հրեչտակապետ վանքն Հայոց. որ է տուն կայեսփայ քահանայի...: Եւ մերձ ի քաղաքն Մեծ վանք Հայոց Ս. Յակոբ եւ անդ գլուխ Ս. Յակոբայ, որդւոյն Զեբե-

12 [Անվերապահօրէն Վարդան վարդապետի Աչխարհացոյցի մէկ ընդօրինակութիւնն է: Տես Հ. Պէրպէրեանի հրատ., Բարիզ, 1960, էջ 12–13:]

թեայ… գլխատունս էր Աթոռ Յակոբայ Տեառն եղբաւրն եւ այժմ է Աթոռ Հայոց Ազգիս…» (հմմտէ Տաշեան, Ցուցակ, էջ, 485, 840):

ԳԻՏԱԿԱՆ

1) Յովհաննէս վ. Երզնկացիին (Ծործորեցի) կը վերագրուի «Յաղագս երկնային շարժմանն, նուաստ Յոհանիսի Երզնկացւոյ շարադրեալ յիմաստնոց բանից, ի խնդրոյ բարէպաշտ եւ երկի(ւ)ղազարդ պատանոյն պարոն Վախթանկա» (թ.186): Յառաջաբանին մէջ կը պատմէ թէ ինքը 1284ին «Տփղիս, Փայտակարան կոչեցեալ ի գիրս պատմողաց», եկած է հոն, հանդիպած է «Մեծ իշխանին Հայոց պարոն Քարիմատինին», որուն հայրը պարոն Ումեկ շինած էր եկեղեցին, ուր ան քարոզած է «Յաղագս երկնային շարժման» եւ «պատանի» Վախթանկ՝ «որդի կրտսեր պարոն Ումեկին եւ մայրենի ազգաւ, թոռն մեծ իշխանին Ջալըլ տեառն Խաչենոյ», խնդրած է գրել նոյն նիւթի մասին եւ քաղաքի եպ. Յովհաննէսն ալ յորդորած է զինքը կատարելու այս խնդրանքը (տպ. 1792, Նախիջեւան): Այս գրութիւնը կը սկսի «Ամենայն ոք զբան…» բառերով եւ խմբագրութեամբ տարբեր է նոյն հեղինակին վերագրուած «Յաղագս երկնի» գրութենէն (թ. 11), որ կը սկսի «Այն որ յառաջ քեզ ճառեցան…» բառերով (տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, 1126 եւ Զարբհանալեան Պատմ. հ. դպրութեան, էջ 739 շ.:)

Տարբեր խմբագրութիւն մըն է նաեւ «Սուրբ եւ իմաստուն վարդապետին Յովհաննիսի Երզնկացւոյն արարեալ այլաչափ տաղս ի խնդրոյ բարեպաշտ իշխանին Ապլոցի», տաղաչափեալ գրութիւն մը, որուն տուներուն սկզբնատառերը կը կազմեն. «Յովանիսի բան յաղագս երկնի ի խնդրո իշխանի հայոց Ապլոց անուն» (թ. 11): Նման վերնագրով, «Յաղագս երկնի եւ զարդուց նորա», ինչպէս ծանօթ է, գրութիւն մը ունի Ներսէս Շնորհալի, որ գրած է Մխիթար Բժշկապետի խնդրանքով (թ. 6):

2) Երկրագործական պարունակութիւն մը ունի «Գիրք վաստակոց» եւ «Բառարան վաստակոց գիրքը» (թ. 165), որ հաւանականաբար Պէյրութցի Պոնիոս Անատոլիոսի (Դ. դար) գործին համառօտագրութիւնն է Ֆլորենտիոսէ խմբագրուած եւ արաբերէնի թարգմանուած է. (Զարբհանալեան, Թարգմ. նախնեաց եւ Տաշեան, Ցուցակ,. էջ 608–704) եւ բառարանի հեղինակն ալ ենթադրաբար Գէորգ Պալատեցին է (Տաշեան, Ցուցակ, էջ 1071):

3) Թրքերէն լեզուով գիւղատնտեսական խրատներ կը պարունակէ թ. 159, որ հայերէն «Արտօրէից գիր» կը կոչուի:

4) «Համառօտ սկզբունքն երկրաչափան աստղաբաշխութեան» (թ. 124) վերտառութիւնը կրող եւ 2 գիրքերէ բաղկացեալ գործը լատիներէնէ թարգմանութիւն մըն է, որուն ո՛չ հեղինակը եւ ո՛չ թարգմանիչը կը յիշուին:

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ

1) «Քերականութիւն որ կոչի Եւթնաւրեանք, զուգեալ ի Դաւթայ փիլիսոփայէ եւ Հռոմայ վարդապետէ, կոչեցեալ անուն Փիւնիկ» եւ ապա թուելէն ետքը ձայնաւորները, կը շարունակէ «Այս է արուեստ վեց հազարեկի զոր գովէ Անանիայ Շիրակացին եւ ասէ գանձ ծածկեալ էր յերկիրս Հայոց եւ ակն թաքուցեալ ի տան Թորգոմայ» (թ. 40):

2) Երկու թերի բառարաններ. Պարսկերէնէ Հայերէն (թ. 106) եւ Թուրքերէնէ Արաբերէն, Պարսկերէն, Հայերէն եւ Ֆրանսերէն, որոնց հեղինակները եւ յօրինման ժամանակները չեն յիշատակուիր, բայց վերջին դարերու գործ ըլլալու են:

3) Յիշենք նաեւ «Ճարտասանութիւն Մխիթար Աբբայի» գրուած 1753ին «ի Վենետիկ, մեծաւորաց ակնարկութեամբ» (թ.179): «Համառօտ ճարտասանութիւն շարադրեցեալ աշխատասիրութեամբ Տ. Մխիթարայ վ.ի Սեբաստացւոյ, Աբբահայր կոչեցելոյ…յամի տեառն 1753,ի Վենետիկ, մեծաւորաց ակնարկութեամբ»:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

1) թ. 186 ունի հետեւեալ երաժշտական ծանօթութիւնները. «Քանի՞ ձայնք են գոյիցս… Ստեփանոս երաժիշտ ԻԶ (26) բաժանեաց բառաչե՛լ, պոռե՛լ, պոպչե՛լ, բչե՛լ, կառչե՛լ, մռնչե՛լ… (եւ 26 ձայները այսպէս թուելէն ետքը) եւ շինեաց գործիք ԻԶ (26) առանձին աղ(ր)եաւք եւ Թիմգիանոս Թեզբացի ա. շինեաց եւ ԻԶ (26) աղի: Յետ սորա Թէովնաս այլակերպ յօրինէր գործի, որ զամենայն կենդանեաց ձայն նովաւ երգէին, յետ սորա Սինեոգէս արար զառաջին ձայն ի հիւսնականէ զտեալ եւ Փոկիդդէս եղբայրն նորին, զերկրորդ ձայնն ի դարբնականէ, Սոփեկղիտէս զերրորդ ձայնն ի հոսանաց գետոց, Փիպիանոս քեռորդի սոցա զչորրորդ ձայն ի ծփանաց ծովու, Քիւնոփենէս հմուտ ձայնից գազանաց եւ թռչնոց զատուցանէ զկողմն առաջին ձայնին: Աքիլեւս զկողմ երկրորդ, Եւնիմիոս զդձ (4-րդ ձայն), Արքեղաոս մաքրեաց զամենայն, որ ուսաւ ի ծովային կենդանեաց, եւ Թէոփիլեանք ոմանք արարին ստեղունս (չորս) եւ եղեւ ԲԺ (12) ձայն ի փառս Աստուածոյ»:

2) Յակոբ վ. Ղրիմեցին (ԺԴԺԵ. դար) խօսելով իր վերոյիշեալ տոմարական աշխատութեան մէջ իր ժամանակին գործածուած երաժշտական գործիքներու մասին, կ'ըսէ. «Քնարն որ ունի զտասն աղին ի լարս մետաքսեայ եւ թէ Սալթերն, որ է քառասուն աղի ի թելս պղնձի եւ թէ Ղանոնս որ է հօթանասուն լարի եւ թէ արղանոնն որ է հարիւր աղի ի թելս պղնձի...»: Այս նուագարաններուն ձայները կրնան ըլլալ «սուր, բուռթ, զիլ, բամբ» եւ անոնց տեւողութիւնը՝ «սուղ, երկար» եւ եղանակը՝ «թոյլ, պինդ»: Ձայները կրնան ըլլալ «կէս ձայն, երկպատիկ, կիսաբոլոր, մակեսակ, մակքառեակ»:

3) Արդէն վերը յիշեցինք Գրիգոր Տաթեւացիի՝ Յովհան Որոտնեցիին վերագրած «ի սմանէ յոգնանկար նորագիծ տառք եւ երաժշտական եղանակք» վկայութիւնը:

Ջենք փափաքեր մեր այս յօդուածը աւելի երկարել եւ մատնանիշ ընել առանձին հեղինակներու բոլոր այն գործերը որոնք դեռ չեն հրատարակուած եւ կամ անծանօթ կը մնան: Արմաշի ձեռագիրներուն մէջ պահուած «կաթոլիկ գրականութեան» պիտի անդրադառնանք մասնաւոր յօդուածով:

Ով որ կ'ուզէ ամբողջական գաղափար մը կազմել Արմաշի ձեռագիրներու մասին, պարտի նկատի ունենալ վերոյիշեալ յօդուածը եւ համապատկեր տախտակը այս ձեռագիրներուն:[13]

«Հասկ»
Հայագիտական տարեգիրք,
Ա տարի, 1948, Անթիլիասէ-Լիբանան, էջ 63–88:

13 Մանօթութիւն.զանազան ձեռագիրներէ քաղուած մեջբերումները գրուած են բնագիրներու ուղղագրութեամբ:

ԱՐՄԱՇՈՒ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՍԱՐԱՆԸ

Տարագրութեան ու եղեռնի տարին, 1915, Արմաշու Դպրեվանքի մէջ կ'ուսանէինք: Ընդամենը 39 ուսանողներ, մէկ մասը Պոլսոյ եւ Բիւթանիոյ չրջակայ գիւղերէն, իսկ միւսը՝ Արեւմտահայաստանի ներքին գաւառներէն:

Դպրեվանքը, քառորդ դարու մը չրջանին, 1890–1915, կրօնաեկեղեցական եւ ազգայինդաստիարակչական աչքառու հաստատութեան մը համբաւը կերտած էր իր համար: Պոլսահայ թաղերու քարոզիչներն ու գաւառի առաջնորդները նկատելի թիւով մը Արմաշականներ էին, ազգին ու հայրենիքին նուիրուած հմուտ, լուսամիտ եւ ժրաջան հոգիներ: Արմաշական մըն էր նաեւ Թրքահայոց նորընտիր պատրիարքը՝ յանձին Զաւէն Արքեպս. Եղիայեանի:

Դպրեվանքը, արդարեւ, բազմակողմանի առաւելութիւններով օժտուած կրթական բարձր հաստատութիւն մըն էր, բացառապէս օժտուած ուսուցչական հեղինակաւոր դէմքերու կազմով մը:

Մեսրոպ Եպս. Նարոյեան*, վերատեսուչը, գրաբար եւ Հայ եկեղեցական պատմութիւն կը դասաւանդէր:

Մինաս Ծալեան՝ հայերէն եւ հայ գրականութիւն:

Մինաս Սէմէրճեան՝ թուրքերէն եւ հայոց ու ընդհանուր ազգերու պատմութիւն:

Երուանդ Գարթալեան՝ ուսողական գիտութիւններ:

Րիչըրտ Հարտի՝ ֆրանսերէն:

Յակոբոս Այազեան՝ Ձայնագրութիւն եւ երաժշտութիւն:

Ի դէպ այդ չքեղ իրականութեան, եւ դիւրաւ ընտելացած Դպրեվանքի միջավայրին, կարգապահական կանոններուն, ուսմանց ծրագրին ու դասաւանդութեանց, յամառօրէն փարած էինք մեր դասերուն, ապագայական երազներով օրօրուած:

Դպրեվանքի չրջափակէն ներս՝ արտաքին աշխարհի քաղաքական իրադարձութեանց չուրջ համառօտ եւ սահմանափակ տեղեկութիւններ մը կը ստանայինք միայն:

Սարաճէվոյի մէջ գահաժառանգի մը սպանութիւնը համաշխարհային պատերազմի մը մղած էր ազգերը, պատերազմ մը, որուն մէջ մխրճուած էր նաեւ Թուրքիան:

* Դպրեվանքէն շրջանաւարտ 1905-ին: Ծետագային Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց:

Ռազմական ճակատներու չփոթ, հակասական ու չունդալից լուրերու հետ հետզհետէ չարագուշակ տեղեկութիւնները կը ստանայինք մեր ազգայինհամայնական կեանքի շուրջ: Պոլսոյ մէջ հայ մտաւորականներու ձերբակալութիւնն ու աքսորը, Ապրիլի 24-ին, Քասաններու կախաղանը Պայազիտի հրապարակին վրայ, Յունիս 15-ին, եւ զանգուածային բռնագաղթի ու ջարդի պատմութիւնները սարսուռով կը համակէին մեր հոգիները:

Կացութիւնը զգալիօրէն կը վատթարանար, ու մենք գիրկն ու գիրքէն խռոված՝ դէպքերու գահավիժումը կը դիտէինք վախով ու երկիւղով:

Դասարանի այն ուսանողները, որոնք Պոլսոյ եւ Բիւթանիոյ շրջակայ գիւղերէն էին, տուն վերադարձան, իրենց ծնողներու մօտ, իսկ Կարնեցի, Մշեցի, Երզնկացի, Բաբերդցի, Քղեցի, Խարդբերցի, Բաղէշցի, Խնուսցի, Տիգրանակերտցի, Սեբաստացի, Եւդոկիացի, Ամասիացի, եւ Արաբկիրցի ուսանողներս մնացինք Դպրեվանքի մէջ, տրտմօրէն սպասելով մեր ճակատագրին:

Այդ օրերուն, Յունիս-Յուլիս, 1915, Պոլսոյ կեդրոնական բանտի տնօրէնն վատահամբաւ Իպրահիմի հրամանով ու հսկողութեամբ Իզմիտի, Պարտիզակի, Օվաճըգի ու Արսլանպէկի մէջ ծեծի ու չարչարանքի սպառնալիքով հայերը խմբովին կը տեղահանէին դէպի հեռաւոր ու անծանօթ վայրեր: Միայն խումբ մը քաջարի հայորդիներ, մերժելով զօրակոչի ու գաղթի ամէն հրաման, լեռ բարձրացած էին, միշտ պատրաստ զէնքի ու կռուի: Փառք հերոսներուն:

Յուլիսեան կէսօր մը, 1915, չրջանի թուրք չէթէն խարազանը ձեռքը՝ Դպրեվանք խուժեց իր արբանեակներով: Վանատան իր խուցին մէջ Յովհաննէս վարդապետը մահացու կերպով չարչարելէ եւ խոշտանգելէ յետոյ, մոլեգնած թուրքը բռտօրէն հրամայեց մեզ մեկնելու պատրաստուիլ. «Հրաման կայ Իսթանպոլ ղրկելու ձեզ, Պատրիարքարանը» գոռաց թուրք չէթէն, չնական քրքիջ մը աչքերուն մէջ:

Լուռ էինք, անխօս էակներ, կասկածին ու յոյսին խորհուրդովը պարուրուած:

Հրամանը հրաման էր:

Յաջորդ առաւօտ, անձնական գոյքերու բեռ մը չալակած, խմբովին ճամբայ կ'ելլենք դէպի Իզմիտ: Կը քալենք երեք ոստիկաններու հսկողութեամբ, կը քալենք դանդաղ ու մտածկոտ, կը քալենք ու եւ կը նայինք, անգամ մըն ալ, եւ անգամ մըն ալ դիտելու Դպրեվանքի լուսաւոր պատկերը, որ ալ կը հեռանար, կը փաթթուէր հորիզոնին եւ կ'անհետանար:

Իրիկունը Իզմիտ կը հասնինք, Իզմիտի բանտը, ուր հարիւրաւոր հայ կալանաւորներ խուճապի մատնուած՝ պատերուն կը զարնուին, խաւար ճակատագրի մը սեւ փոթորիկը հոգիներուն մէջ:

Գիշերը բանտին մէջ մնացինք, բացօթեայ, յոգնած, անհանգիստ, քնատ ու մտահոգ:

«Հրաման կայ Իսթանպոլ ղրկելու ձեզ, Պատրիարքարանը», այդպէս ըսին մեզի երէկ, ու այդ յոյսին կառչած հրամանի կը սպասեինք:

Կէսօրին ոստիկանները մեզ կ'առաջնորդեն չոգեկառքի կայարանը, ուր արեւին տակ փռուած մարդկային թշուառ էակներու բազմութիւն մը կը սպասէ, օրերով կը սպասէ ճամբայ ելլելու, ո՛վ գիտէ դէպի որ անծանօթ գողգոթաները չարչարանքի ու մեռելութեան:

Յանկարծ «եալլա՛յ, եալլա՛յ» կը պոռչտայ մէկ ոստիկանը, դէպի մօտակայ չոգեկառքը ուղղելով մեզ, եւ «Հայտար Փաշա» ու «Իստանպոլ» բառերը կը ծամծմէ ակռաներուն տակ, մի գուցէ խաբէական դիտաւորութեան մը բնոյթով: Բայց իրիկունը Պոլսոյ բանտին մէջ ենք: Ամէն վայրկեան նոր բանտարկեալներ կ'աւելնան, բոլորն ալ հայ, չուաբած, խռով ու անհանգիստ, եւ թուրք ոստիկանները՝ դաժան ու հրամայողական:

Պատրիարքարանը տեղեակ է մեր կացութեան: Համաճայն կառավարական հրամանագրի, Պատրիարքարան պիտի փոխադրուինք: Դպրեվանքը Պոլսոյ Պատրիարքարանի հովանաւորութեան ներքեւ կրօնական հաստատութիւն մըն էր:

Վտանգաւոր ժամանակներ էին: Մինչեւ Սեպտ. 1915 մնացինք Պատրիարքարանի հսկողութեան ներքեւ, եւ միշտ Պատրիարքարանի շրջափակէն ներս: Արդէն Պատրիարքարանն ալ խիստ հսկողութեան տակ կը գտնուէր թուրք իշխանութեանց կողմէ:

Երբ դպրոցական տարեշրջանն սկսաւ, Սեպտ. 1915, Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ մեկնեցանք Մաքրի Գիւղ, Գէզազեան Երկրորդական վարժարանի մէջ շարունակելու մեր ուսումը:

Բարձրագոյն դասարանի աշակերտներ ենք, դիշերօթիկ: Շատ գոհ ենք, բախտաւոր եւ զբաղած մեր դասերով: Պատկառելի դասախօսներ կ'այցելեն վարժարան՝ Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Դաւիթ Խաչկոնց, Հայր եւ որդի Գարեգին եւ Գեղամ Գավաֆեաններ, Գէորգ Սիմքէշեան, Կէլիպոլեան եւ ուրիշ մեծութիւններ: Վարժարանի տնօրէնն ալ, Գօղոս Գէ-

զազեան, կարեւոր դէմք մը, մեծ վստահութիւն կը վայելէր կառավարական եւ ոստիկանական շրջանակներու մօտ:

Համեմատաբար ազատ էինք վարժարանէն դուրս ելլելու, պտտելու եւ զբօսնելու: Բայց դեռ անստոյգ եւ խաբուսիկ օրեր էին: Տարեշրջանի դպրոցական դասաքննութեանց ատեն, Յունիս 1916, ոստիկանները թակեցին վարժարանի դուռը, եւ առանց քանի մը վայրկեանի թոյլտուութեան, Արմաշական աշակերտներս առաջնորդեցի դէպի Մաքրի Գիւղի ոստիկանատունը:

Այդ օրերուն թուրք կառավարութիւնը կը վճռէր ջնջել Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հետ՝ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան միացնել: Միաժամանակ, Զաւէն Պատրիարքն ալ Պաղտատ կ'աքսորուէր, իր ծննդավայրը, եւ մեզ ալ, որպէս կրօնական վարժարանի ուսանողներ, Երուսաղէմի Հայոց վանքը կը ղրկէին:

Մաքրի Գիւղի ոստիկանատան մէջ մեզ հետ էին նաեւ արմաշական Մամբրէ եւ Կարապետ աբեղաները: Նոյնպէս Պէզազեան վարժարանէն երկու ուսանողներ, Կարնեցի Գարեգին Փաստերմաճեանի հօրեղբորորդւոյն երկու զաւակները, Գեղամ եւ Վահէ, նախկին աշակերտներ Պոլսոյ Մխիթարեան դպրոցի:

Պոլսոյ կայսրանը Փաստերմաճեան տղաները անջատեցին մեզմէ: Յետագային տեղեկացանք թէ՝ Պրուսայի մօտերը անբացատրելի չարչարանքներով սպաննած են զանոնք:

Պոլսէն մինչեւ Երուսաղէմ բռնադատ ճամբորդութիւն մը կը մտահոգէր մեզ: Անապահով կը զգայինք, ենթակայ թուրք չէթեներու յարձակումներուն ու վայրագութեանց: Ուր երկաթուղու գիծ կար, կը ճամբորդէինք չոգեկառքով, այլապէս՝ հետիոտն, չարչարանքի ուղիներով:

Հայտար Փաշայէն երկաթուղային դանդաղ, երկար, ճանճրալի եւ յոգնեցուցիչ գնացքէ մը յետոյ՝ մեր առաջին հանգրուանը եղաւ Գոնիայի խաւար, խոնաւ եւ գարշահոտ բանտը:

Դուրսը՝ բանտին մօտ հետաքրքիր դէմքեր մեզ կը դիտեն կարեկցութեան մը նայուածքներով: Անոնցմէ մէկը վարանոտ քայլերով կը մօտենայ եւ հազիւ լսելի չունչով մը կը հարցնէ թէ ո՞վ ենք մենք:

«Արմաշական ուսանողներ», կը պատասխանենք եւ այդքան միայն:

«Ես Հոճա Գրիգորն եմ», ըսաւ մարդը եւ անհետացաւ:

Բանտին անկիւնը ծուարած, վաղուան պատահականութիւններու մասին կը մտմտանք, վաղը որ անորոշ է եւ աւելի մտալկիչ:

Գրեթէ երկու ժամ վերջ՝ Հոճա Գրիգոր եւ քանի մը Գոնիացի հայեր, որոնք գործի կապակցութեամբ տեղահանուած չէին, բանտի տնօրէնութեան կը դիմեն, եւ մեծ երաշխաւորութեամբ արտօնութիւնը կը ստանան բանտէն հանել մեզ օրուան մը համար, տուն տանիլ, հիւրասիրել, պատսպարել գիշերը եւ յաջորդ օրը պաշար տալ մեզ եւ բանտ վերադարձնել, ապահով ճամբորդութեան մը հազար ու մէկ բարեմաղթութիւններով:

Ա՛խ, Հայուն բարեխունկ սիրտը, Հայուն ասպնջական ոգին:

Դեռ սկիզբն էր այդ մեր երկարաձիգ ու անստոյգ ճամբորդութեան մինչեւ Պաղեստին, Երուսաղէմի Հայոց վանքը, եթէ այդպէս էր կառավարական հրամանը, որուն նուազագոյն վստահութիւնն անգամ չունէինք, բացի ստոյիկեան տկարութեամբ բախտին յանձնելով գալիքը:

Ոստիկանական հսկողութեամբ՝ չոգեկառքը Օզանթին կը փոխադրէ մեզ: Ոստիկանները կը լքեն մեզ բանտին առջեւ, եւ կը սկսին ազահօրէն ճաշել ու մեր բախտին վրայ ծիծաղիլ:

Շատ խիստ հսկողութիւն մը չկայ: Սահմանափակ չրջանակի մը մէջ քայլեր կ'առնենք, չրջապատը դիտելու հետաքրքրութեամբ: Օդը խիստ տաք է, եւ արեւը բորբ:

Աղեխարշ տեսարան մը: Բազմաթիւ Հայ կալանաւորներ, նիհար, դալուկ ու հեւասպառ, եւ քրտինքի մէջ ողողուած ճամբուն վրայ անընդհատ քար կը կոտրեն ծանր մուրճերով, չրջապատող թուրք ժանտարմաներու մտրակներուն ու լուտանքներուն ենթակայ:

Իրիկունը մեզ կը չպրտեն մութ յարդանոցի մը մէջ: Կը փորձենք քնանալ: Ապարդիւն: Մտահոգութիւնը այն է, որ չոգեկառքի գիծը կը վերջանայ Օզանթիի մէջ, ու մենք լեռնային ճանապարհով պիտի քալենք դէպի Տարսոն:

Առաւօտը կը բացուի, պահակներէն մէկը կը բանայ յարդանոցի դուռը, բաներ մը կը մրթմրթայ, բայց խստութեան ու սպառնալիքի փորձեր մը չըներ:

Անհամբեր ու անհանդարտ՝ կը սպասենք ճամբայ ելլելու, բայց ճամպարանքի նշաններ մը չկան, ու մենք, ոստիկանական հսկողութենէ ոչ շատ հեռու, արեւին տակ կը չրջագայինք:

Անսովոր եռուզեռ մը կը տիրէ Օզանթիի մէջ: Բազմաթիւ բեռնակառքերու խճողում մը: Գերման զինուորներ ռազմամթերք կը փոխադրեն Պաղտատի ճակատը եւ բազմակի կը վերադառնան: Զինուորական տարազով երկու անձեր ալ դէպի մեզ կ'առաջնանան: Նախազգացում մը

կ՛արթննայ մեր մէջ: Հայու կը նմանին, Հայու դիմագիծ, Հայու աչքեր:

Բախտաւորութի՛ւնը...: Գերմանացիներու մօտ զինուորական Հայ թարգմաններ են, որոնց բարեխօսութեամբ ու միջնորդութեամբ Գերմանական բեռնատար ինքնաշարժ կառքերով ճամբայ կ՛ելլենք դէպի Տարսոն, Տաւրոսեան լեռներու քարքարոտ ու ամայի ուղիներով:

Տարսոնի ոստիկանատունը պարսպապատ ընդարձակ չէնքի մը մէջ ենք: Թշնամական սպառնալիքներ չեն ըներ: Տեղւոյն անուանի հայերէն՝ Շալվարճեան եղբայրները, որոնց վստահուած էր շրջանի թուրք բանակին համար ցորենի ու ալիւրի մատակարարումը, ոստիկանատուն կ՛այցելեն, կը քաջալերեն մեզ, նաեւ դրամական օգնութիւն, հարկ եղած ժամանակ ոստիկանները կաշառելու նպատակով, ի հաշիւ ապահով ճամբորդութեան:

Տարսոնի կը յաջորդէ Ատանայի բանտը, հազիւ կծկտելու չափ խցիկ մը, ուր խոժոռ ու խստադէմ պահակներ, ո՛չ միայն կաթիլ մը ջուր խմելու արտօնութիւն չեն տար, այլ եւ անդադար կը հայհոյեն, թուրք հայհոյաբանական չատ ճոխ հոլովոյթներով:

Արդեօք ճնշումի ու բռնութեան նախափո՞ր մը:

Արդեօք չարագուշակ ազդարարութի՞ւն մը գալիք վատ օրերու:

Մամբրէ աբեղան*, միշտ լաւատես, կը չանայ փարատել վախի ու վտանգի ամէն զգացում, եւ քրիստոնէական բարեմտութեամբ կը փորձէ խաղաղ ու պայծառ օրերու յոյսը ներշնչել մեզ:

Մինչ այդ՝ ճամբայ կ՛ելլենք դէպի Ճիհուն, դէպի Օսմանիյէ, եւ Ամանոսի լեռնային կիրճերով դէպի Իսլահիյէ, ենթակայ հետիոտն ճամբորդութեան մը բազմապիսի դժուարութեանց:

Իսլահիյէի բանտը եւ ոստիկանատան մէջ՝ ժէօն թուրք սպաներ «կեսվուր»ներու արիւնոտ սպանդին դէպքերը կը հաշուեն լրբօրէն, միաժամանակ զարմանք յայտնելով թէ ինչպէ՛ս թոյլատրուած չէր ոստիկաններուն Արմաշական ուսանողներուս հաշուեյարդարն ալ կատարելու Ամանոսի ամայի ձորերուն մէջ:

Գիշերը մղձաւանջ մ՛եղաւ: Անքուն աչքերով պահակներու չարժումներուն կը հետեւինք: Ժամերը որքա՛ն դանդաղ կը յառաջանան: Ողջո՛յն, բարի առաւօտ: Խաւարին հետ վախը կը փարատի: Ոստիկանները կայարան կ՛առաջնորդեն մեզ: Շոգեկառքը դէպի Հալէպ կը սուրայ:

* *Մամբրէ արք. Սիրունեան, առաջնորդ Եգիպտահայոց, վախճանած 1996-ին:*

Հալէպի բանտին մէջ մեզմէ չատերը կը հիւանդանան: Գլուխի ցաւ, պաղառութիւն, հազ, ջերմութիւն: Զինուորական բժիշկ մը կը քննէ մեզ: Հայ է, լրջախոհ ու բարեմոյն հոգի մը: «Մի մտահոգուիք», կ՛ըսէ հայ բժիշկը գուրգուրանքով, «չաբաթի մը չափ կը պահենք ձեզ Հալէպի մէջ, կը լաւանաք ու ապահով կը չարունակէք ձեր ճամբորդութիւնը»:

Որքան երախտապարտ ենք Հայ բժիշկի հոգածութեան ու դարմանումին:

Շաբաթ մը վերջ՝ դէպի Դամասկոս: Հնադարեան այս քաղաքի բանտին մէջ թուրք ոստիկանութիւնը համեմատաբար մեղմ վերաբերմունք ցոյց կու տայ մեզ հանդէպ: Արտօնութինը կը ստանանք Դամասկոսի հայոց եկեղեցին ու առաջնորդարանը այցելելու, ու տեղւոյն հովիւը՝ Արիստակէս վրդ. Խաչատուրեան չատ բարեացակամօրէն կ՛ընդունի մեզ, կը հիւրասիրէ եւ ուրախութիւն կը յայտնէ, որ Դպրեվանքի ուսանողներուս թոյլ տրուած է քաղաքական այս վտանգաւոր օրերուն երուսաղէմ փոխադրուիլ:

Յուլիսի վերջերը, 1916, ապահով երուսաղէմ կը ժամանենք, եւ կ՛ամփոփուինք Հայոց վանքին մէջ, որպէս կրօնական վարժարանի աշակերտներ:

Պատերազմական խիստ պայմաններու ենթակայ՝ տնտեսական անճոռնութեան մէջ կը գտնուէր Վանքը այդ օրերուն, եւ խճողուած՝ հազարաւոր Հայ գաղթականներով: Երուսաղէմ տարագրուած էին նաեւ թրքահայ չատ մը բարձրաստիճան եկեղեցականներ: Ժամանակաւորապէս փակ էր Ժառանգաւորաց վարժարանը, բայց պատեհութիւն տրուեցաւ մեզ հետեւելու Օրմանեան Սրբազանի եւ Գարեգին վրդ. Խաչատուրեանի* կարգ մը դասախօսութեանց:

Պաղեստինի պատերազմական ճակատը հետզհետէ կը տկարանար, հակառակ թուրք եւ գերման ուժերու դիմադրական յամառ ճիգերուն:

Թուրք կառավարութեան կողմէ երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնն ալ իր Սինոդով կը փոխադրուէր Դամասկոս: Լուր կը տարածուէր թէ պատերազմական կացութեան հետեւանքով՝ քաղաքի ընդհանուր բնակչութիւնն ալ փոխադրուելու էր աւելի ապահով վայրեր, երբ Անգլիական բանակը ռազմական ճարտար հարուածով մը գրաւեց երուսաղէմը 1917-ին Դեկտեմբերին:

* *Դպրեվանքէն շրջանաւարտ 1905-ին եւ յետագային Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց 1951–1962:*

Քաղաքը փրկուած էր: Անգլիական բանակի յառաջացումով Հայ գաղթականներու նոր կարաւաններ կը հասնէին Երուսաղէմ:

Թրքական բանակի պարտութեան եւ Հայ Լեգէոնականներու յաղթանակի լուրերը անչափօրէն կ'ոգեւորէին ու կը խանդավառէին մեզ:

Նոյեմբեր 11, 1918, գինադադար, եւ վերջ համաշխարհային առաջին պատերազմի:

Այսօր, երկար տարիներ յետոյ, Արմաշու Դպրեվանքի վերջին դասարանի ապրող քիչերս, տարտղնուած Հայրենի աշխարհէն մինչեւ հեռաւոր երկիրները, ցաւով ու սրսուռով կը վերյիշենք ողբերգական երէկը, աւելի քան համոզուած՝ Հայ ժողովուրդի վերապրումի չքեղ ոգիին, ստեղծագործ հզօր ճիգին եւ լուսագեղ ապագային:

«ՍԻՈՆ», 1978, էջ 139–144:

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՍՏՂԻԿ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ

ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՒԱՆԴՈՅԹՆԵՐԸ

Երկու խօսք

XIX դարի սկզբում Համբարձում Լիմոնճեանը ստեղծում է նոտագրութեան մի համակարգ, որ յետագայում ստանում է «Հայկական նոր ձայնագրութիւն» անունը: Այդ առթիվ Կոմիտասը գրել է. «Երկար փորձառութիւնը նրա մէջ յղացնում է այն միտքը, թէ անհրաժեշտ է ձայնանիշ ունենալ շարականի երգեցողութիւնը դիւրացնելու եւ հոգեւոր երգերը անկորուստ պահպանելու համար»[1]: Այն ժամանակ, երբ հայկական խազային նոտագրութիւնն անկում էր ապրում, եւ դարից դար բանաւոր հաղորդուող հոգեւոր երգարուեստը կանգնած էր անհետացման վտանգի առջեւ, Լիմոնճեանի նոտագրութիւնն անգնահատելի դեր ունեցաւ մշակութային արժէքները պահպանելու եւ գալիք սերունդներին ժառանգելու տեսակէտից: Ստեղծման ժամանակից սկսած՝ լիմոնճեանական նոտաներով էին կատարւում թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ աշխարհիկ երգարուեստի նմուշների ձայնագրութիւնները ընդհուպ մինչեւ Կոմիտաս: Հայկական նոր նոտագրութեամբ էլ ձայնագրուել ու մինչեւ մեր ժամանակներն են հասել ձեռագիր ու տպագիր բազմաթիւ ժողովածուներ:

XIX դարի 70-ական թուականներին ազգային եկեղեցական երաժշտութեան համար մի նոր շրջան սկսուեց, երբ Գեւորգ Դ կաթողիկոսի հրամանով Նիկողոս Թաշճեանը հայկական նոտագրութեամբ ձայնագրեց Շարակնոցը, Պատարագը եւ Ժամագիրքը, որ եւ յետոյ եկեղեցին վավերացրեց: Այնուհետեւ Լիմոնճեանի նոտագրութեամբ լոյս տեսան մի քանի աշխատութիւն եւս: Պօլսահայ եղիա Տնտեսեանը 1869–71 թուականներին ձայնագրեց իր Շարակնոցը, որը, սակայն, հրատարակուեց միայն 1934 թ. Ստամբուլում՝ նրա որդու ջանքերով: Միւս տպագիրները կապուած են Հնդկահայ դպրոցի հետ: 1896 թ. Կալկաթայում Էմի Աբգարը հրատարակում է «Պատարագամատոյց» (1920 թ. այն լոյս է տեսել Բեռ-

1 Կոմիտաս, Ժողուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ (հաւաքեց Ռ. Թերլեմեզեան), Երեւան, 1941, էջ 127:

լինում առանձին մասերով) եւ «Ջայնագրութիւն հինգ ժամերգութեանց Աւագ շաբաթու» (Լայպցիգ, 1902) հատորները: Անշուշտ, բացառիկ է հայկական նոր ձայնագրութեամբ մինչ այժմ լոյս տեսած այս ժողովածուների դերն ու նշանակութիւնը թէ՛ հայ հոգեւոր երգարուեստի գանձերը աղաւաղումից ու կորստից փրկելու եւ թէ՛ հոգեւոր երգեցողութեան տարբեր դպրոցները ուսումնասիրելու եւ արժէքաւորելու իմաստով: Սակայն փաստ է նաեւ, որ վերոյիշեալ տպագրերը աննշան են այն բազմահազար ձեռագրերի համեմատութեամբ, որ սփռուած են Վիեննայի ու Վենետիկի, Երուսաղէմի ու Փարիզի, այլեւայլ վայրերի հարուստ հաւաքածուներում:

Վերջին մի քանի տասնամեակում նմանատիպ ձեռագրերով զգալիօրէն հարստացան Երեւանի Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան ու արուեստի թանգարանի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ֆոնդերը: Ցարդ դրանք լրջօրէն ուսումնասիրուած չեն: Սոյն աշխատութիւնը գալիս է դոյդն չափով լրացնելու այդ թերին, այն է՝ ի ցոյց դնել, արժէքաւորել ու գնահատել վերոյիշեալ երկու հաստատութիւններում պահպանուող այն ձեռագրերը, որ առնչվում են հայ եկեղեցական երգարուեստի մի հետաքրքիր եւ ուրոյն ճիւղին, որի անունն է Արմաշ:

ԱՐՄԱՇԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Արմաշի Դպրեվանքը եղել է Արեւմտեան Հայաստանի կրթական խոշոր կենտրոններից մէկը: Իր բազմազեղ գործունէութեամբ այն ձեռք է բերել համազգային նշանակութիւն եւ համբաւ՝ կրթելով ու գործնական կեանքի ասպարէզ կոչելով հայ եկեղեցու նուիրեալների՝ հայոց պատմութեան, գրականութեան ու երաժշտութեան անխոնջ մշակների: Բազում անգամներ իրենց յուշագրութեանց մէջ կամ այլ առիթներով, Դպրեվանքի սաները անհուն երախտիքով ու ջերմութեամբ են յիշել հոգեւոր հաստատութիւնը, իրենց ուսուցիչներին: «Համեստ էր նիւթական անունը, բայց ճոխ ու հացալից էր իմացական ու հոգեւոր սեղանը զոր գառնացի անպատրաստ պատանիներուն համար Ազգը պատրաստած էր: ...Մարդկեղէն Բանը, իմացական զարգացումը եւ հայ ազգային մշակոյթը՝ բարձր ու յարգի պահուած էին հոն, Աստուածային Բանին, հոգեւոր ազդմանց, կրօնական ուսմանց եւ վարժից համահաւասար»[2], այսպէս է գրել Շահէ ծ. վրդ. Գասպարեանը Դպրեվանքի մասին:

2 Շահէ ծ. վ. Գասպարեան, Ի՞նչպէ՞ս կը ճանչնամ Դուրեան սրբազանը («Մշակն ու վարձքը, հոգեւոր հրատարակութիւն ի յիշատակ ամէն Դուրեան Տ. Եղիշէ Ս. Պատրիարքին Երուսաղէմի յիսնամեայ քահանայապետութեան հոբելեանին. 1879–1929», Երուսաղէմ, 1931, էջ 72):

3 Աբրահամ Այվազեան, Շար հայ կենսագրութեանց, հ. 3, կ. Պոլիս, 1893, էջ 172:

4 Թէեւ բաւականաչափ հարուստ գրականութիւն եւ ժամանակի պարբերական մամուլն էլ ըստ հնարաւորին աչքի ենք անցկացրել:

5 «Հայաստան», կ. Պոլիս, 1848, N 16:

6 Աստուր Նաւարեանը յայտնի փրանսագիր բանաստեղծ է, դպրեվանքի շրջանաւարտ: 1912–13 թուականներին փրանսերէն է դասաւանդել դպրեվանքում: Ծետագայում աւարտել է Սորբոնի համալսարանը, լոյս է ընծայել բանաստեղծութիւնների մի քանի ժողովածու:

Դեռեւս ժառանգաւորաց ուսումնարանի հիմնադրումից սկսած՝ կրօնական, լեզուական, պատմական ու այլ առարկաների հետ մեկտեղ, դասաւանդուող առարկաների շարքում գլխաւոր տեղերից մէկը գրաւում էր երաժշտութիւնը: Աշակերտները պարապում էին եկեղեցական երաժշտութիւն (երգեցողութիւն), հայկական նոր ձայնագրութիւն եւ ուսումնասիրում եւրոպական երաժշտական մշակոյթը: Նախադպրեվանքեան, եւ, ինչու չէ, նաեւ դպրեվանքեան շրջանի պատմութիւնը ժլատ է մեզ այս ասպարէզում տեղեկութիւններ հասցնելու մէջ: Յայտնի է, որ Մուրատ Պոյաճեանցը, որ 1830-ական թուականներին ուսուցչապետ էր վանքի ուսումնարանում, եղել է քաջ հայկաբան եւ նոյնիսկ եկեղեցական երաժշտութիւն մշակել[3]: Թէ յետագայ տարիներին ովքեր են եղել ժառանգաւորացի երաժշտութեան ուսուցիչները, եւ կամ եղել են արդեօ՞ք երաժշտութեան մէջ առաջադիմած շրջանաւարտներ, մեզ անյայտ է մնում[4]: Սակայն ունենք ուսանողների երաժշտական կեանքին վերաբերող մի քանի յիշատակութիւններ: Ահաւասիկ դրանցից մէկը. Կ. Պոլսում լոյս տեսնող «Հայաստան» լրագիրը, անդրադառնալով ուսումնարանի՝ 1848 թուականի սեպտեմբերի 29-ին կայացած տարեկան պարգեւաբաշխութեանը, նշում է, թէ «Հանդէսը տեղի է ունեցել ժամերգութիւնից յետոյ վեհարանի մեծ սենեակում: Ուսանողները երգեցին Նարեկացու հետեւեալ աղօթքը՝ «Կաղաչեմք զանփոփոխելի տէրութիւն ամէնակալ հոգւոյդ հզօրի» [...] մէջընդմէջ՝ տրուած հարցերին պատասխանելուց յետոյ ուսանողները երգեր էլ էին երգում»[5]: 1889 թ. սեպտեմբերի 18-ին (նոր տոմարով 30-ին) տեղի ունեցաւ Դպրեվանքի բացման հանդիսաւոր արարողութիւնը: Ահա ինչ է գրում այդ մասին ականատեսը՝ Աստուր Նաւարեանը[6]. «Արմաշ, 1889, Դպրեվանքի բացումը, պաշտօնական անձեր, Օրմանեանի հոյակապ, պատկառելի ու խոժոռ դէմքը, ասոր մօտ՝ Դուրեան երիտասարդ վարդապետը [...] յետոյ, վանքին միաբանները, հոչակաւոր Համբարձում Պապան,

լուսարար Աղջիկ Մինասը, Արմաշցիներ եւ Խաչկալցիներ՝ խուռներամ, խանդավառութիւն եւ փայլուն յոյսեր ներկաներու եւ նորընտիր աշակերտներու մօտ[7]»: Մէկ այլ ականատես գրում է, թէ բազմահազար հանդիսականներ ու պաշտօնական անձինք ներկայ եղան առաւօտեան պատարագին, այնուհետեւ տասնմէկ աշակերտների ընծայման արարողութեանը, որ անձամբ կատարեց գերապատիւ Մաղաքիա Օրմանեանը, որից յետոյ Հոգեհանգստեան պաշտօն կատարուեց վախճանուած միաբանից յիշատակին: Հոգեւոր մասի աւարտին յաջորդեց կրթականը: Վանքի մեծ սրահում «աշակերտք ի միջավայ[ր]ին շարուած էին յոտնկայս եւ գլխաւորութեամբ Ջերչեան Համբարձում էֆենտի երաժշտապետի, որ է ծանօթ Պապա Համբարձումը, երգեցին Աստուածածնայ «Այսօր ցնծան» շարականը», որից յետոյ Սրբազան Պատրիարքը եւ Վանահայրը պաշտօնապէս ազդարարեց եկեղեցական վարժարանի բացումը[8]:

Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքում ծառայած հետաքրքիր ու իւրօրինակ դէմքերից մէկն է վերոյիշեալ Աղջիկ Մինասը[9] լուսարար Մինասը, որ 1861 թուականից ի վեր իրեն անմնացորդ նուիրել էր եկեղեցուն: Նրա բազմամեայ պաշտօնավարութիւնը ըստ արժանւոյն է գնահատել ժամանակակից վանահայրերի եւ պատրիարքների կողմից, որի համար նրան առանձնաշնորհել են «համարձակ կրել զնշանն տէրունական գեղազարդ, ի մխիթարութիւն վշտացեալ սրտին եւ ի պսակ բազմամեայ հաւատարիմ ծառայութեան տաճարին, Զարխափան Ս. Աստուածածնի Դպրեվանուց Արմաշու»[10]: Աղջիկ Մինասը այլ բարեմասնութիւնների հետ մէկտեղ օժտուած էր երաժշտական շնորհով՝ շարականների քաջ գիտակ էր, ունէր բարձր ու գեղեցիկ ձայն, այնպէս, որ երգելիս գրաւում էր բոլոր հանդիսականների ուշադրութիւնը:

Անկասկած է, որ Դպրեվանքի ուսանողները գործուն մասնակցութիւն են ունեցել վանքում կատարուող ժամերգութեանը եւ իրապէս հարստացրել իրենց տեսական գիտելիքները: Այդ է վկայում Դպրեվանքում հաստատուած օրինակելի կանոնակարգը, որով առաւօտուա դասաժամից յետոյ ուսանողները իջնում էին եկեղեցի՝ կատարելու ժամերգութիւնը: Այնուհետեւ երեկոյեան ժամերգութիւն՝ «աւուր պատշաճի» աղօթքներով: Ընթրիքի ժամանակ, որին, ինչպէս եւ ճաշերին, մասնակցում էին փոխվանահայրը եւ ամբողջ միաբանութիւնը, աշակերտներից մէկն ընթերցում էր հատուածներ Աստուածաշնչից, ապա եւ նախնեաց մատենագրութիւնից: Զբոսանքից յետոյ գիշերային աղօթքն էր, «խաղաղական»-ի աղօթքը եւ գիշերադարը: Այս խիստ ընթացակարգի մէջ էին մտնում եւ պահքերը՝ Մեծ Պահքից զատ բոլոր չաբաթապահքերը, նաեւ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը: Սրա հետ մեկտեղ ուսանողներն անցնում էին ընդհանուր եւ եկեղեցական պատմութիւն, կրօնների պատմութիւն, աստուածաբանութիւն, հայոց պատմութիւն ու հայ մատենագրութիւն, եկեղեցական երաժշտութիւն, եւ այս բոլորը՝ կատարեալ մակարդակով, քննական ոգով, որովհետեւ նրանց դասախօսներն էին Մաղաքիա Օրմանեանը, Եղիշէ Դուրեանը, Համբարձում Ջերչեանը՝ հայ մտքի ու մշակոյթի ականաւոր դէմքերը: Դժուար է գտնել Դպրեվանք այցելած մի ժամանակակից, որ հիացմունքով չխօսէր այնտեղ տիրող խիստ կարգուկանոնի, ուսման բարձր մակարդակի, ոգու մաքրութեան մասին. «Վստահաբար կրնանք ըսել թէ մեր ոչ մէկ վարժարանին մէջ աշակերտն իր տոհմային կեանքին վրայ այնքան ընդարձակ ու այնքան կատարեալ ուսում կառնէ, որքան Դպրեվանքին մէջ[11]»: Եւ օրինաչափ է, որ Արմաշի Դպրեվանքի շրջանաւարտներն այդքան փնտրուած էին ամենատարբեր ասպարէզներում. 1906 թուականին Արեւմտահայոց 41 թեմերի առաջնորդներից 14-ը Արմաշի միաբանութեան ներկայացուցիչներն էին:

1884 թուականից մի նոր եւ նշանակալի էջ է սկսւում ժառանգաւորաց ուսումնարանի երաժշտական կեանքում, երբ երաժշտապետ է նշանակւում պօլսահայ անուանի երաժիշտ եւ ձայնագրագետ Համբարձում Ջերչեանը: Դժուար է գերագնահատել այն դերը, որ նա ունեցել է Արմաշի վանքում նոր տիպի երաժշտական աւանդոյթներ հաստատելու եւ եկեղեցական երաժշտութեան ուսուցումն առաւել պրոֆեսիոնալ հիմքերի վրայ դնելու մէջ: Այսօր, բարեբախտաբար, իրեղէն ապացոյցներ ունենք համոզուելու դրանում, քանզի մեզ են հասել Ժառանգաւորացի աշակերտների կազմած հոգեւոր երգերի ժողովածուները, որ պահւում են Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի նորագոյն հաւաքածոյում: Վերջինս ստեղծուել է 1960-ական թուականներին եւ ընդգրկում է տարբեր բնոյթի ու բովանդակութեան (որոնց թւում են պատմութեանը, աշխարհագրութեանը, բժշկութեանը եւ գիտութեան ու արուեստի այլ բնագաւառներին վերաբերող) գրչագիր մատեաններ: Հաւաքածուի մի մասը կազմում են երաժշտական ձեռագրերը, որ առաւելապէս հայկական նոտագրութեամբ XIX–XX դարերում ձայնագրուած

7 Ա. Նաւարեան, Դուրեան Սրբազանի հոգեկեանը («Մշակն ու վարձքը», էջ 178):
8 «Արեւելք», Կ. Պոլիս, 1889, N1706:
9 Նրան այդպէս եմ կոչել իր կանացի դիմագծերի համար:
10 Ա. Այվազեան, Արմաշական տպաւորութիւններս, «Բիւրակն», Կ. Պոլիս, 1898, N 34–35:
11 Լ. Բաշալեան, Դպրեվանքը, «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1892, N 262:

Շարակնոց, Պատարագ, Ժամագիրք ժողովածուներ են, տաղարաններ ու երգարաններ:

Արմաշից մեզ հասած ձեռագրերը Թուով տասնհինգն են եւ կրում են N5, 6, 29, 95–105 եւ 109 Թուահամարները[12]: Աւելորդ խառնաշփոթից խուսափելու համար դրանք ներկայացնում ենք ըստ այս հերթականութեան, թէեւ ժամանակագրական առումով առաջին երեքըետադաս են:

1. NN5 եւ 6 ձեռագրերը իրար շարունակութիւն կազմող երկու ստուար հատորներ են: Ըստ բովանդակութեան դրանք ժողովածու տիպի ձեռագրեր են, որոնցում ընդգրկուած են մասեր ե՛ւ Շարականից, ե՛ւ Ժամագրքից, ե՛ւ Պատարագից: Երկուսի 1ա թերթում էլ կայ մատիտով արուած հետեւեալ մակագրութիւնը. «Անուշաւան 1907–1908 թթ. Արմաշ»: Այս ձեռագրերը պատկանել են ոմն Անուշաւան Սահակեանին, որի անձնական երեքլեզուեան կնիքը (արաբերէն, հայերէն ու անգլերէն) եւ մի թուական՝ «1910», դրոշմուած են դրանց սկզբի էջերին: Ձեռագրերը Մատենադարանին է նուիրել յայտնի հասարակական գործիչ Հայկ Ժամկոչեանը 1962 թուականին[13]: Դրանք լաւ են պահպանուել եւ նորագոյն հաւաքածուի ընտիր նմուշներից են: Այսօր դժուար է ասել՝ Անուշաւան Սահակեանը եղել է ձեռագրի ստացողը, թէ՞ մի այլ ճանապարհով է ձեռք բերել այն: Մեզ համար պարզ է մի բան. Մատենադարանում եւ Գրականութեան ու արուեստի թանգարանում պահուող գրչագրերի զուտ ձեռագրագիտական քննութիւնն ու բաղդատումը բերեց այն հաստատ համոզման, որ այս ձեռագրի գրիչը Յակոբոս Այվազեանն է, որ այդ տարիներին երաժշտապետ էր Արմաշի Դպրեվանքում: Հիացմունք է պատճառում այն ջանադրութիւնը, որով Յ. Այվազեանը իր մարգարտաշար ձեռագրով կերտել է այս, ինչպէս նաեւ միւս բազմաթիւ գրչագրերը, որոնք, յիրաւի, վայելչագրութեան դասական օրինակներ են: Յետագայում, անշուշտ, աւելի մանրամասն կխօսուի բազմաբուեստ արմաշականի այլեւայլ չնորհների մասին: Սակայն տեղին ենք համարում առանձնակի ընդգծել Յ. Այվազեանի՝ իսկապէս առաջնակարգ երաժիշտ լինելու փաստը, որի համար ժամանակին կ. Պօլսի եւ

12 Բացի N 29 ձեռագրից, որը գնուած է, միւս բոլորը նուիրատուութիւն են: Չնայած մեր գործադրած ջանքերին, չհաջողուեց պարզել, թէ ինչպէս են նուիրատուները իրենք ձեռք բերել այդ ձեռագրերը:

13 Հայկ Ժամկոչեանը յայտնի գրող է, խմբագիր ու մանկավարժ: 1923 թուականից ապրել եւ ստեղծագործել է Եգիպտոսում (քնիկ կեսարացի): Մատենադարանի նորագոյն հաւաքածոյում է պահւում նրա նուիրած մի գանձը եւս՝ 1891 թ. Երուսաղէմում գրուած «Ջայնագրեալ շարականը»:

բաժշտական քննիչ յանձնաժողովը նրան վկայական է չնորհել: Այսօր վստահաբար կարող ենք եզրակացնել, որ NN5 եւ 6 ձեռագրերի կազմողն էլ նոյն ինքը Յ. Այվազեանն է: Ինչպէս նշեցինք արդէն, սրանք ժողովածու տիպի ձեռագրեր են, որոնցում ըստ տօնացոյցի դասակարգուած են Շարականի, Ժամագրքի եւ Պատարագի համապատասխան մասերը: Մօտ 1400 ընդհանուր էջաքանակ ունեցող այս ձեռագրերը կազմուել են պրոֆեսոնիալ եւ գործին նախանձախնդիր երաժշտի կողմից:

2. N29 ձեռագիրը միակն է, որ ունի տիտղոսաթերթ.

«Եկեղեցական ձայնագրութիւն Շարական, Ժամագիրք, Տաղարան
բազմագրեալք ի պէտս աշակերտաց դպրեվանուց
Հրամանաւ վերատեսչի իւրեանց Տ. Եղիշէ եպիսկ. Դուրեան
ըստ ձայնագրութեան Համբարձումայ Չերչեան երաժշտապետի
1901–ՌՅՄ
Արմաշ»

Սա նոյնպէս բաւական ծաւալուն մի ձեռագիր է (մօտ 700 էջ): Ընդհանրացած տիտղոսաթերթում նշուած չէ, սակայն ձեռագրում կայ առանձին մաս Պատարագից՝ վերնագրուած «Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի»: Քիչ անբաւարար են ձեռագրի արտաքին տուեալները. չատ դէպքերում այն դժուարընթեռնելի է, որոշ տեղերում էլ թանաքն ամբողջովին տարածուել է էջի վրայ եւ ոչինչ չի երեւում: Լրիւ պարզ էջերը չատ քիչ են: Արդէն ենթավերնագրից հասկացւում է, որ այս ձեռագիրը պէտք է բազմացուած լինի «ի պէտս աշակերտաց», որ եւ հաստատւում է կրկնուող էջերի մի կապուկով: Ձեռագրում նշուած են մեղեդիների ընդօրինակողների մի շարք անուններ՝ Անուշաւան Տէր-Խորէնեան[14], Այնթապցի Համայեակ[15], Բիւզանդ Խըտըչեան, Խաչիկ Գաւալճեան, Յակոբոս Տէր-Զաքարեան, որոնք 1899 թուականից եղել են Դպրեվանքի ուսանողներ: Առաջին երկուսը յետագայում (1905–1906 թթ.) դասաւանդել են Դպրեվանքում:

3. NN95–105 եւ 109 ձեռագրերը 1972 թ. Մատենադարանին է նուիրել Տիրան արք. Ներսոյեանը՝ փոխանօրէն Բ. Ջուգասզեանի միջոցով: Ձեռագրերում կան գրութեան ժամանակի մասին նշումներ. այսպէս՝ N95

14 Յետագայում՝ Պսակ ծ. վրդ. Տէր-Խորէնեան, առաջնորդ Քղիի եւ Խարբերդի: Ինչպէս գրում է Մ. Օրմանեանը, «ակնկալութիւնները արդարացուց» («Խոհք եւ խօսք», Երուսաղէմ, 1929, էջ 453): Սպանուել է տարագրութեան ժամանակ՝ տակաւին երիտասարդ:

15 Մեր կողմից արդէն յիշատակուած Շահէ ծ. վրդ. Գասպարեան: Վարել է Հալէպի եւ Ադանայի առաջնորդութիւնները:

ձեռագրում կայ «1885 յուն 1» (թ. 40ա), N96-ում՝ «1885 մայիս 31» (թ. 196ա), N98-ում՝ «մարտ 29 1884» (թ. 36ա). ի դէպ, վերջինս ձեռագրում հանդիպող ամենավաղ թուականն է: N103 ձեռագրում կայ հետեւեալ գրառումը՝ «86) Սեպ. 9» (թ. 26բ), իսկ N109-ում՝ «1889 մարտ 15» (թ. 1բ): Այսպիսով պարզ է դառնում, որ այս ձեռագրերը գրուել են 1884–1889 թուականներին Արմաշի վանքում: Դրանք ստացուել են միանուագ եւ, հաւանաբար, ոչ կազմուած վիճակում: Այս է պատճառը, որ մի քանիսում ստեղծուել է էջերի յաջորդական դասաւորութեան խառնաշփոթ ինչպէս մի ձեռագրի ներսում, այնպէս էլ մէկ, երկու, նոյնիսկ երեք ձեռագրերի միջեւ[16]:

Այս գրչագրերը ուսումնարանի, ապա եւ Դպրեվանքի սաների համար ծառայել են իբրեւ անձնական օգտագործման տետրեր, այսպէս ասած, «վարժատետրեր». այդ են վկայում, մասնաւորապէս, ուսուցիչ Համբարձում Զերչեանի՝ ձեռագրերում արած նշումներն ու դիտողութիւնները: Բազմաթիւ ընդօրինակումների միջոցով աշակերտները ե՛ւ հմտացել են հայկական նոր ձայնագրութեան մէջ, ե՛ւ իւրացրել եկեղեցական ձայնեղանակների ու հոգեւոր երգարուեստի անհամար նմուշներ: Գրչագրերի այս խմբի հպանցիկ զննումից անգամ աչքի է զարնում դրանց ձեռագրական ընդհանրութիւնը: Սրանց մեծ մասի ընդօրինակողը Գրիգոր Պապաեանն է, որի անունը գտնում ենք մի քանի ձեռագրում (N95-թ, 39ա, N96- թ. 153ա), իսկ մի քանի այլ տեղերում այս ազգանունը հանդիպում է «Մագսուտ Սմբատ. Գ. Պապաեան» համադրութեան մէջ (N96- թ. 196ա, N98- թ. 167ա եւ այլն): Մեր կարծիքով, Գրիգոր Պապաեանն այն նոյն անձն է, որ նշուած է N96 ձեռագրի առաջին էջում՝ մէկ այլ անձի կողմից արուած յետագայ յաւելման մէջ, որն իբրեւ իւրատեսակ «տիտղոսաթերթ» կարող է ծառայել.

«Տ. Խորէն ք.Հնյ. Պապաեանի
Ձեռագիրը
ընդօրինակուած Արմաշի Դպրեվանքի աշակերտութեան ընթացքին
1885
Երաժշտութեան ուսուցիչ Համբարձում Զերչեան»

Ձեռագրերի մէկ այլ ստուար մասի ընդօրինակողն է եղիա ք.Հ. Դաւթեանը՝ NN96, 98 եւ 100 մասամբ, իսկ 104 եւ 109 լրիւ: Ունենք նաեւ ուրիշ ընդօրինակողներ՝ Վարդան Ե. պ., Յով. Վաղարշ Մարտիրոսեան

16 Ուշադիր զննումից յետոյ մեզ յաջողուեց դասակարգել եւ պարզել իւրաքանչիւր էջի տեղն իր ձեռագրում:

կարնեցի, Միհրդատ Մ. Տ. Ստեփաննեան արմաշացի (ձեռ. N97): Պարզ է, որ այս բոլոր անձինք եղել են Ժառանգաւորաց ուսումնարանի աշակերտները, սակայն աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ չկարողացանք հայթայթել:

Այս խմբի ձեռագրերի մէջ, բացի հիմնական՝ թանաքով արուած ընդօրինակութիւններից, սկզբնապէս աչքի էին զարնում մատիտով արուած տողամիջեան ուղղումները կամ աւելի ճիշտ՝ խմբագրական տիպի նշումները: Համեմատական բաւական խրթին աշխատանքը մեզ հանգեցրեց հետեւեալ եզրահանգման. դրանց հեղինակը Յակոբոս Այվազեանն է, որն իր ձեռքի տակ ունենալով գրչագրերը, յետագայում յաւելումներ է կատարել եւ ինքն էլ ամբողջական մեղեդիներ գրանցել: Դրանցից մէկն ունի ճշգրիտ թուական՝ «10 սեպտ. 1893. Արմաշ» (N103, թ. 35ա): Մեր կարծիքն իրապէս հաստատւում է NN102 եւ 103 ձեռագրերում բազմիցս դրոշմուած մի ստորագրութեան վերծանութեամբ՝ «Հ» եւ «Ա» տառերի զուգորդմամբ, որ երաժշտապետի անուան սկզբնատառերն են:

Երրորդ խմբի ձեռագրերի մեծ մասն ըստ բովանդակութեան չի դասւում ժողովածուի որեւէ տեսակի, միայն NN103 (պատարագ՝ տաղեր եւ մեղեդիներ), 104 (ժամագիրք՝ Արեւագալի երգեր) եւ 105 (Շարական) ձեռագրերը կարելի է առանձնացնել իբրեւ ժողովածուների առանձին տեսակներ: Մնացած ձեռագրերում առկայ են՝ NN97 եւ 99 Պատարագ եւ Շարական, N100 եւ 102 ժողովածու, N101 Հատուածներ Պատարագից եւ հոգեւոր երգեր: N96 ձեռագիրը հիմնականում Շարական է, բայց նրա հետ կազմուած է բոլորովին կապ չունեցող եւ այլ՝ վերոյիշեալ եղիայի ձեռագրով գրուած Պատարագի մի ընդօրինակութիւն: Աւելի բարդ է այս առումով NN98 ձեռագիրը, որի մէջ միաւորուած են նոյնպէս հիմնականում իրարից անկախ, տարբեր բովանդակութեան, նոյնիսկ ձեւի ու չափսի թղթեր, որ իրականում պէտք է տեղ գտնեն՝ տեղաբաշխուեն արմաշական ձեռագրերի երրորդ խմբի մի քանի այլ ձեռագրերում[17]: Ձեռագրերի կազմման ընթացքում թիւրիմացաբար առաջացած խառնաշփոթը ամենադոյզն չափով իսկ չի ստուերում այս ժողովածուների նշանակութիւնն ու արժէքը. հանձինս դրանց մեր առջեւ ունենք հոգեւոր երգեցողութեան մի ուրոյն ուղղութիւն ներկայացնող բազմաքանակ հատորներ:

17 NN97, 99, 102 ձեռագրերի պակասող թերթերն իսկապէս գտնւում են N98 «հաւաքածոյ» ձեռագրում:

Այսպիսով, Արմաշի ձեռագրական սոյն հաւաքածուն ուսումնասիրութեան համար չափազանց հարուստ նիւթ է ընդգրկում: Այստեղ ե՛ւ ամբողջութեամբ, ե՛ւ մասամբ ձայնագրուած են Շարականը, հատուածաբար՝ Պատարագն ու ժամագիրքը: Շարակնոցի օրինակելի նմուշ են NN96 եւ 97 ձեռագրերը, որ, ըստ էութեան, իրար չարունակութիւն են կազմում[18]: Այստեղ խստօրէն դասակարգուած են եկեղեցական բոլոր տօներին եւ սրբերին՝ Աստուածածնի Մննդեան ճրագալոյցից մինչեւ սրբոց Ոսկեանց ու Ատովմեանց նուիրուած կանոնները: Շատ արժէքաւոր է N103 ձեռագիրը, որտեղ առանձնացուած են պատարագի տաղերն ու մեղեդիները (այն ունի «Առաճեռն տաղարան» խորագիրը): Առանձին հետազօտման նիւթ կարող են լինել Արեւագալի երգերը, որ հաւաքուած են N104 ձեռագրում:

Սակայն այսօր մեզ առաւելագոյնս հետաքրքրում է այն հարցը, թէ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում Արմաշի հոգեւոր երգեցողութիւնը եւ ի՞նչ տեղ է գրաւում այն հայ հոգեւոր երգեցողութեան համընդհանուր համակարգում: Ձեռագրերում տեղ գտած մեղեդիների համեմատութիւնը Ն. Թաչճեանի ձայնագրած եւ հայ եկեղեցու կողմից վավերացուած երեք ժողովածուների՝ Շարակնոցի, Պատարագի եւ Ժամագրքի[19] հետ ցոյց տուեց, որ դրանք գլխաւորապէս տպագրերի տարբերակներն են: Մեղեդիների մէջ կան եւ այնպիսիները, որ տառացիօրէն կրկնում են Թաչճեանական ձայնագրութիւնները: Իբրեւ նմուշ բերենք մի քանիսը՝ Ներսէս Շնորհալու «Նորաստեղծեալ բանն յանէից», այլեւ՝ «Արի Տէր» եւ «Սուրբ Աստուած» մեղեդիները Ժամագրքից, «Հայրապետաց Հանուրց» սրբասացութիւնը եւ «Յայն առաւօտին» տաղը Պատարագից եւ այլն:

Համեմատութեան ընթացքում ի յայտ եկան հետեւեալ ընդհանուր գծերը՝

ա) ձայնեղանակների մակարդակի վրայ հիմնականում պահպանուած է ընդհանրութիւնը,

բ) մետրական հիմքին վերաբերող ակնառու փոփոխութիւններ չեն նկատւում,

18 Արդէն նշել ենք, որ ձեռագրերը կազմելու ընթացքում թոյլ են տրուել անճշտութիւններ. NN 96-ը եւ 97-ը (մի որոշակի մասը) մի ամբողջութիւն են: Բացի այս, N 97 ձեռագրի մի քանի էջ գտնւում են NN98 եւ 99 ձեռագրերում:

19 «Զայնագրեալ Շարական հոգեւոր երգոց, յօրինեալ ի Սրբոց Թարգմանչացն մերոց, եւ ի Սրբոց Հայրապետաց եւ ի Վարդապետաց», Վաղարշապատ, 1875. «Զայնագրեալ երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի», Վաղարշապատ, 1878. «Երգք ձայնագրեալք ի Ժամագրոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ», Վաղարշապատ, 1877:

գ) ռիթմի մէջ եւ ելեւէջային կողմում նկատւում են տարբերակային հարաբերութիւններ:

Մանրամասն վերլուծութիւնների ընթացքում պարզուեց այն, որ տարբերակային հարաբերութիւնները

ա) դոյզն չափով չեն խախտում հայկական ձայնային երաժշտութեան օրէնքները, եւ բոլոր ձայնեղանակներն ընթանում են ըստ վաղուց անտի սահմանուած օրինաչափութիւնների,

բ) մետրա-ռիթմիկ չարժման մէջ ընդգրկուած են չափաւոր եւ միջակ ընթացքով մեղեդիներում քառորդներ եւ ութերորդականներ, աւելի հազուադէպ՝ կէս եւ 16-ական նոտաներ, իսկ ծանր ընթացքով մեղեդիներում՝ աւելի մանր տեւողութիւններ՝ ընդհուպ մինչեւ 64-ականները: Այս դէպքում երկու ձայնագրութիւններում մէկի քառորդ չարժմանը հակադրւում են միւսի 8-ականները, ծանր չարականներում տեւողութիւններն աւելի մանրացւում են եւ այլն,

գ) մեղեդիական գծի մէջ տարբերակումները կատարւում են մի քանի հնարքների միջոցով. այս դէպքում, երբ ընդհանուր են՝ լայն մասշտաբով մեղեդու չարժումները հիմնաձայնից դէպի դիմող ձայնը կամ հակառակը կամ էլ ձայնաշարի բարձրակետից դէպի հիմնաձայնը, կանգառները կիսահանգերի վրայ, դիմող ձայնի չրջազարդումները,

տարբերակումը կատարւում է՝

ա) օժանդակ կամ անցողիկ հնչիւնների միջոցով,

բ) մէկի վարընթաց չարժմանը հակադրւում է միւսի վերընթացը,

գ) մէկի սահուն վարընթացին՝ միւսի ալիքաձեւ չարժումը,

դ) երբ տուեալ հնչիւնը մի դէպքում չրջազարդւում է մի քանի անգամ, իսկ միւս դէպքում՝ ուղղակի պարզ ձեւով կրկնւում է,

ե) մէկ նոտայի վրայ կանգառով՝ ի հակակչիռ միւսի չարունակութեան,

զ) երբեմն դէպի ձայնաշարի բարձրակետը յանկարծակի թռիչքի միջոցով:

Իբրեւ օրինակ քննենք «Երանելի սուրբ առաքեալք» օրհնութիւնը (կանոն համօրէն առաքելոցն), որի ձայնագրութեան հեղինակը Հ. Զերչեանն է՝ այն համեմատութեան մէջ դնելով ե՛ւ Ն. Թաչճեանի, ե՛ւ Կ. Պոլսի դպրոցի միւս յայտնի ներկայացուցչի՝ Եղիա Տնտեսեանի ձայնագրած համանուն չարականի հետ[20].

20 Ակնառու լինելու համար մեղեդիները բաժանել ենք առանձին համապատասխան հատուածների:

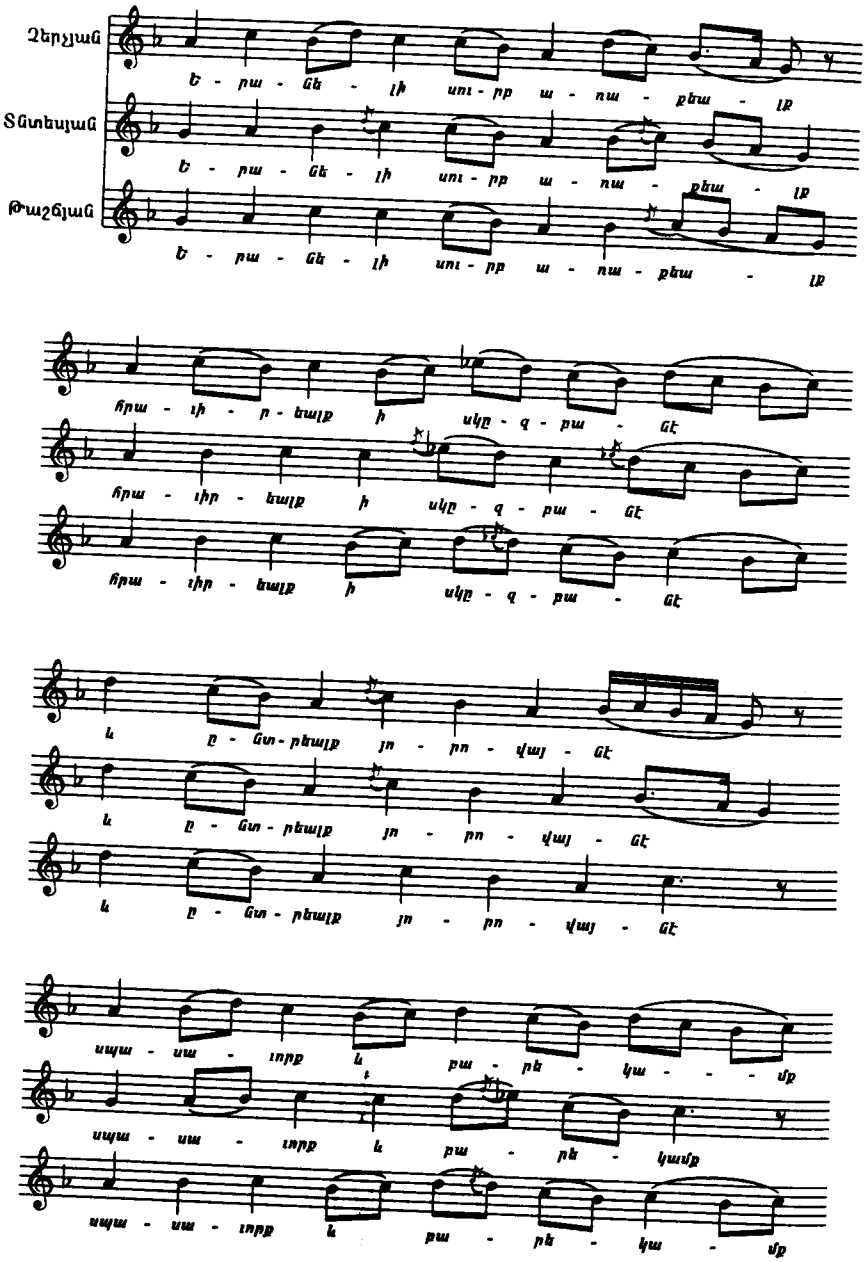

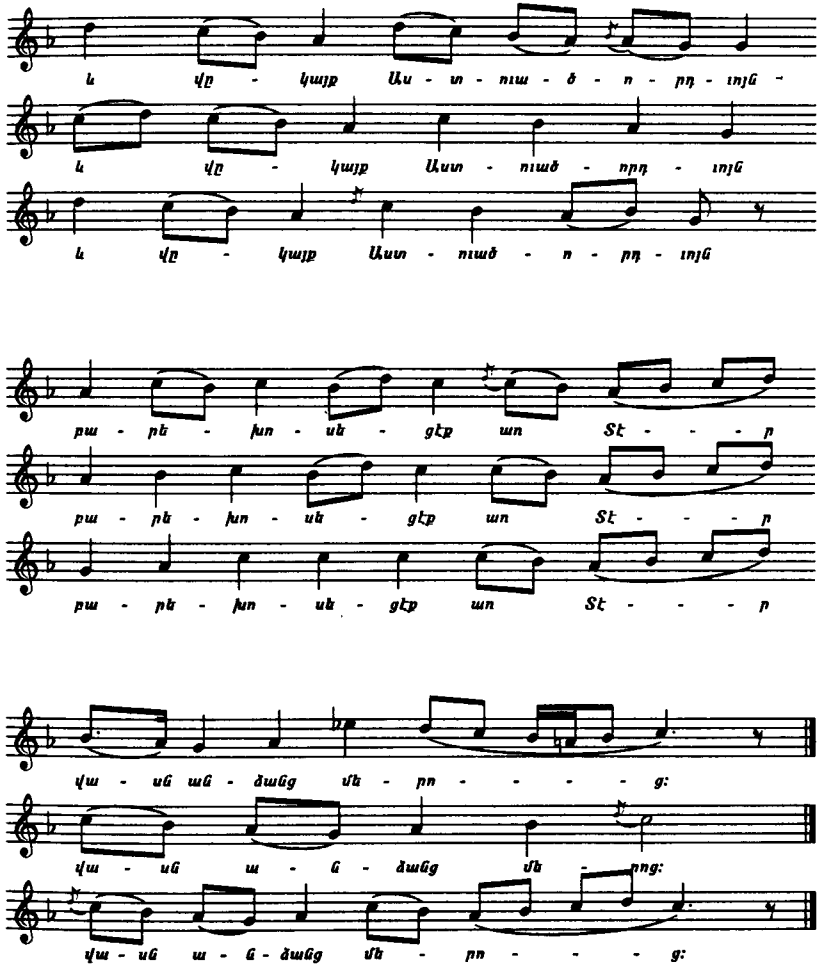

Գձ ձայնեղանակում չափաւոր (Տնտեսեանի մօտ նշուած է միջակ) ընթացքով այս շարականի առաջին հատուածում մօտ են Թաշճեանի եւ Տնտեսեանի ձայնագրութիւնները, որ սկսւում են գրեթէ նոյն դարձուածքով, իսկ Չերչեանի մօտ ակներեւօրէն այլ սկիզբ է. նա միանգամից ցուցադրում է դիմող ձայնի՝ c^2-ի ոլորտը՝ չրջազարդելով այն: Երեքում էլ նոյն դարձուածքային կիսաւարտն է առաքելք բառի վրայ: Երկրորդ հատուածում բոլոր ձայնագրութիւններում նոյնն են սկզբի

եւ աւարտի հնչիւնները, շարժումը դէպի ձայնաշարի es^2 բարձրակէտը եւ դիմող ձայնի չրջազարդումը: Երրորդ հատուածում մօտ են Չերչեանն ու Տնտեսեանը՝ վարընթաց շարժում դիմող ձայնի ոլորտից դէպի կիսահանգաւեալը՝ g^1: Այս ընթացքում թաչճեանական մեղեդին սպասուող g^1-ի փոխարէն անսպասելի չրջուում եւ կանգ է առնում c^2-ի վրայ, որը դառնում է կիսահանգաւեալ: Զորրորդ հատուածում երեքի մօտ էլ նոյնն է մեղեդիական շարժման ընդհանուր գիծը՝ դիմող ձայնի ոլորտ եւ վարընթաց դէպի g^1. սակայն կան տարբերակումներ՝ օժանդակ հնչիւնների աւելացման, հատուածի աւարտին մեղեդիական հակադարձ շարժման, հնչիւնի տեւողութեան կրճատման (ֆորշլագ) չնորհիւ: Կրկնակում («բարեխօսեցէք առ Տէր» եւ այլն) Չերչեանն ու Տնտեսեանը չրջազարդում են սպասուող վերջին վերջաւորութիւնները, իսկ Թաչճեանը ուղղակի կրկնում է այն երեք անգամ. «առ Տէր» մասում նոյնն է երեքի գրառումն էլ: Բացի «վասն անձանց»-ի չերչեանական գրառումից, որ մի փոքր այլ է, երաժշտական տեքստը միւսների մօտ կրկնւում է: Լրիւ տարբեր է վերջին՝ «մերոյ» բառի եղանակաւորումը.

ա) Չերչեանի օրինակում անսպասելի թռիչք է կատարում ձգտող հնչիւնից դէպի ձայնաշարի բարձրակէտը՝ es^2՝ յետագայ վարընթաց շարժումով կանգնելով վերջին վերջաւորութեան՝ փուչի վրայ:

բ) Թաչճեանն աւարտում է սովորական վերջնաձայնային չրջազարդումով:

գ) Տնտեսեանի ձայնագրութեան մէջ աւարտը չատ պարզ է՝ ընդամենը երկու նոտա՝ ձգտող հնչիւն եւ վերջին վերջաւորութիւն:

Այսպիսով, Հ. Չերչեանի կատարած ձայնագրութիւնը, որն էլ հիմնաւորուել է Արմաշում, երկու տեղում՝ սկզբում եւ վերջում, ունի երկու ակնբախ տարբերութիւն միւս երկու ձայնագրութիւնների նկատմամբ, իսկ մնացած մասերում առկայ են տարբերակային հարաբերութիւնները: Այն նկատելիօրէն առանձնանում է գէ՛ իւրատեսակ գեղեցիկ ձայնեղանակում ընթացող ոչ միայն այս, այլեւ միւս ձայնագրութիւնների մէջ իր բնորոշ սկզբնական չրջազարդող դարձուածքով, որ մի առանձնայատուկ հմայք է հաղորդում նրան:

Ձայնագրման մէկ այլ մակաբդակ են ներկայացնում ծանր ընթացքով չարականները, որտեղ տարբերակման վերոյիշեալ սկզբունքները աւելի ազատ զարգացում ունեն: Այս պատճառով է, որ մեղեդիների կառուցուածքի մէջ առաւել ակնյայտօրէն են զատւում տարրափոխուած

առանձին դարձուածքները կամ նոյնիսկ ամբողջական ֆրազները, որ երբեմն էլ ուղղակի տարբերւում են աւանդական նմուշների նմանատիպ մասերից: Այսպիսի օրինակներից է Մննդեան Ը օրուայ կանոնի «Լոյս ի լուսոյ» օրհնութիւնը եւ համբարձին, որ հէնց սկզբում առանձնանում է տեղական տարբերակի՝ հիմնաձայնի ոլորտն ընդգծող ալիքաձեւ չարժումով.

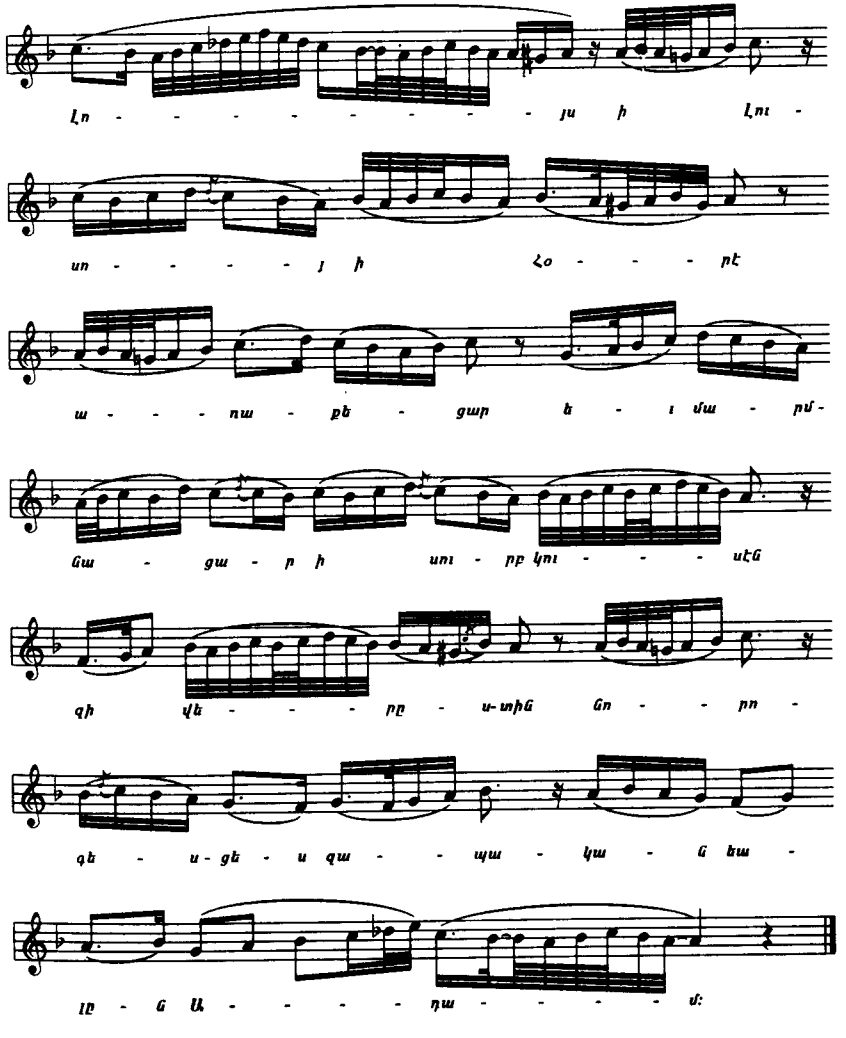

Ձեռագրերում առկայ մեղեդիական տարբերակումները մեզ հանգեցրին այն համոզման, որ Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքում կատարուած հոգեւոր երգեցողութիւնը Կոստանդնուպոլսի հոգեւոր երգեցողութեան դպրոցի մի ճիւղն է. սակայն մի առանձին, ուրոյն եւ հետաքրքիր ճիւղը, որովհետեւ եթէ գրի առնուած մեղեդիների մեծ մասը տարբերակներ են, ապա մի այլ՝ զգալի մասն էլ՝ բոլորովին տարբեր նմուշներ. դրանցից են՝ տաղեր ու մեղեդիներ Պատարագից (որոնց մասին աւելի հանգամանալից կխօսուի յետագայում), մի ամբողջ փունջ Շարականից՝ կանոն Աստուածայայտնութեան Ճրագալոյցի օրհնութիւն եւ հարց, Մննդեան Գ օրուայ մեծացուսցէն, ողորմեան, տէրյերկնիցը, ճաշուն, Դ օրուայ մեծացուսցէն, ողորմեան, տէրյերկնիցը, ճաշուն, կանոն Յովնանու մարգարէին՝ մեծացուսցէն, Սրբոց Ղեւոնդեանց կանոնի համբարձին, Վահան Գողթնացու կանոնի օրհնութիւնը եւ այլն: Ժամագրքից տարբեր են՝ Մննդեան ճրագալոյցի եւ Ծաղկազարդի ալէլուիաները, Արեւագալի երգերի շարքից մի քանի նմուշ, Բուն Բարեկենդանի եւ Նոր Կիրակիի կանոնագլուխը («Օրհնեցից զքեզ») եւ այլն:

Մեղեդիների այս խումբը ներկայացնող տիպական օրինակ է Յովհան Ոսկեբերանի կանոնի մանկունքը, որում թէեւ պահպանուած են որոշ դարձուածքային ընդհանրութիւններ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութեան թաշճեանական ճայնագրութեան հետ, սակայն ամբողջութեամբ վերցրած այն շատ ինքնուրոյն բնոյթ է կրում՝ չհաշարելով հանդերձ շարականիս ոճական-կառուցուածքային առանձնայատկութիւնները (տե՛ս էջ 169):

Քննելով այս, ինչպէս նաեւ աւանդական նմուշներից տարբերուող բազմաթիւ այլ եղանակներ, մենք եկանք հետեւեալ եզրակացութեան. գրութեան բաւականաչափ մեծ ժամանակաշրջանն ընդգրկող արմաշական մի շարք ձեռագրերում եղած մեղեդիների գրառման բացառիկ նոյնութիւնը եւ դրանց տարբերութիւնը թաշճեանական ճայնագրութիւնից մեզ թոյլ է տալիս խօսել տեղական, այն է՝ տուեալ վանքում արդէն հաստատուած երաժշտական որոշակի աւանդոյթների մասին: Սա հիմք է տալիս Արմաշը համարել հայ հոգեւոր երգեցողութեան դպրոցի կարեւորագոյն ճիւղաւորումներից մէկը, որի կառուցողական դերը գիտական, կրթական ու գրական ասպարէզների հետ մէկտեղ, չափազանց ակնառու է հայոց բազմադարեան պատմա-մշակութային զարգացման մէջ:

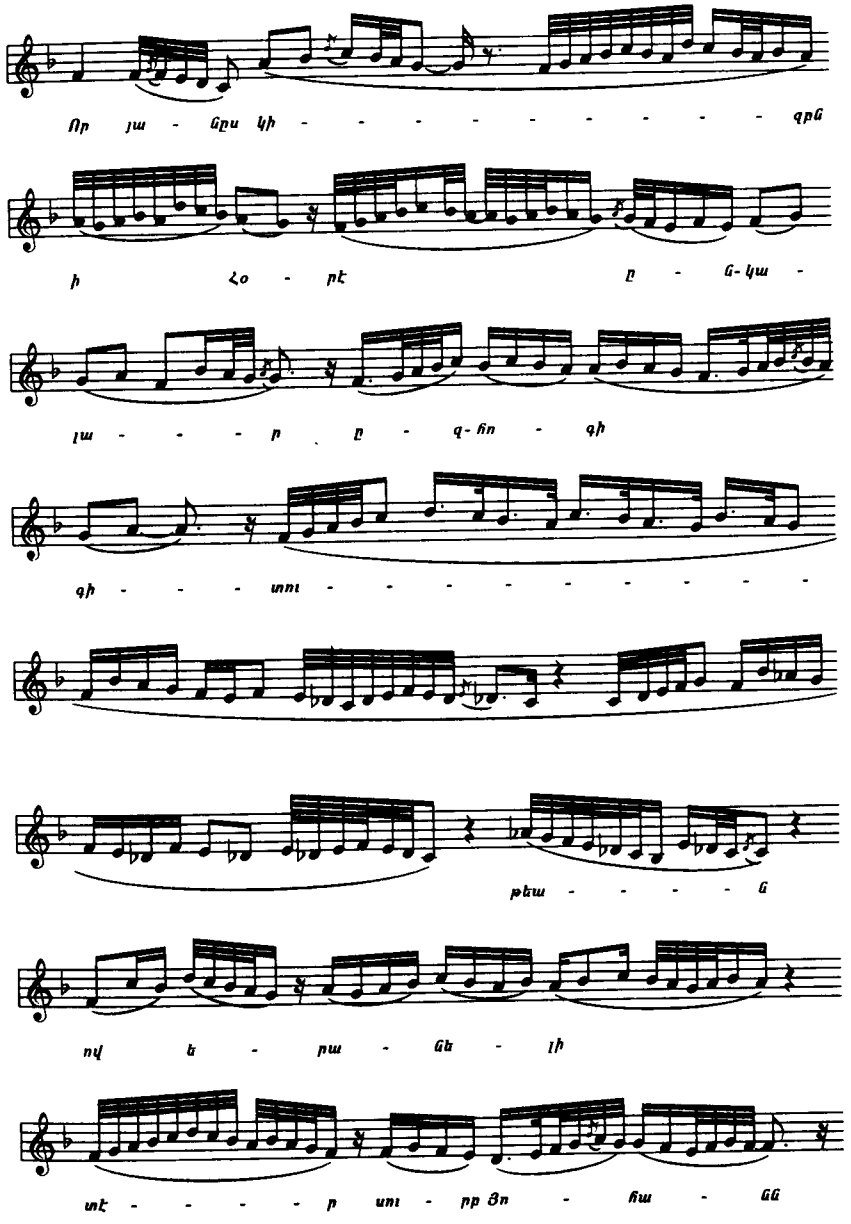

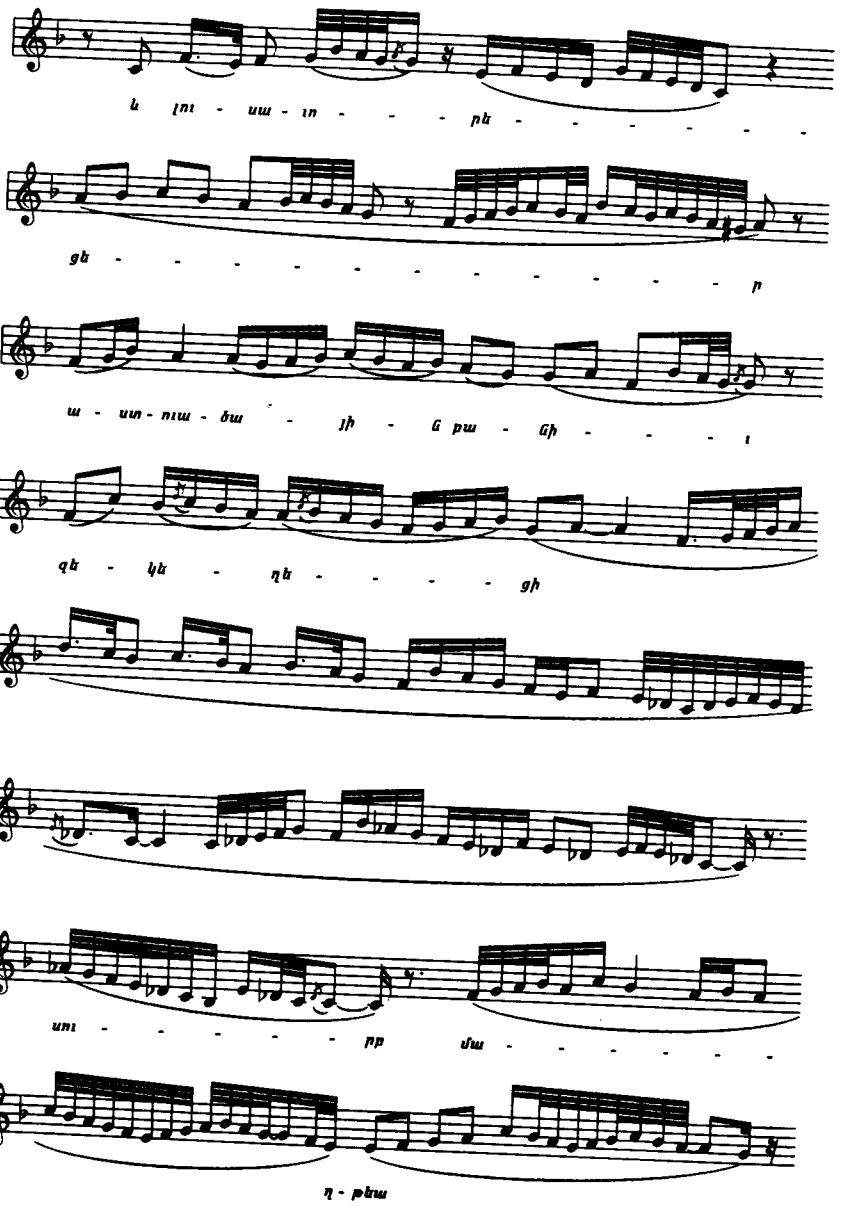

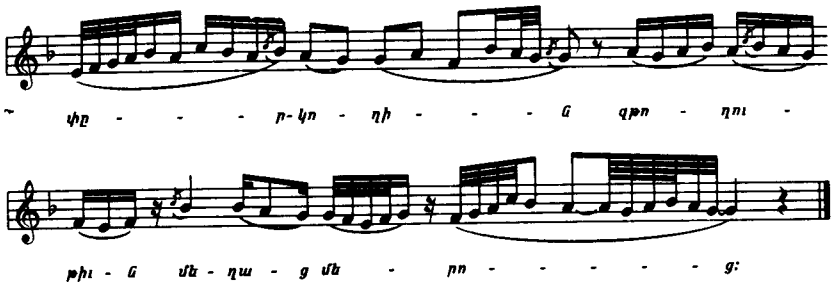

Բացի աւանդաբար երգուող եղանակներից, Արմաշի վանքի ձեռագրերում հանդիպում ենք յայտնի երաժիշտների ստեղծագործութիւններ, ինչպէս են Հ. Լիմոնճեանի «Տիրածին կոյս» յայտնի մեղեդին (ձեռ. N.95), Յակոբոս Այվազեանի «Առաւօտ լուսոյ» հանդիսաւոր օրերի միաձայն եւ երկձայն մեղեդիները եւ Աւագ Ուրբաթի «Կանայք ամենայն» երգը (ձեռ. N5): N29 ձեռագրի «Ամէն հայր սուրբ» մեղեդին (Պատարագից) ներկայացուած է մի քանի տարբերակով, որոնց հեղինակներն են Լ. Զիլինկիրեանը, Լ. Խանճեանը, Գ. Մեհտերեանը, Գ.Անտառիկեանը, Ն. Թաշճեանը եւ այլք: Հեղինակների այսպիսի բազմազանութիւնը մէկ անգամ եւս վկայում է այն լայն մտահորիզոնի եւ կրթական բարձր մակարդակի մասին, որ ունէին Արմաշի դպրեվանքցիները, որոնք պարտաւոր էին բերանացի իմանալ նաեւ հայ հոգեւոր երգեցողութեան ոչ աւանդաբար երգուող ու նաեւ նորանոր յօրինուող եղանակները:

Առհասարակ հնի ու նորի համադրումը Արմաշի ձեռագրերում յատկանշական դրսեւորում է, որի չնորհիւ դրանք առանձնակի արժէքաւորում եւ գնահատելի են դառնում հէնց մեր օրերի ուսումնասիրողի համար: Բազմաթիւ եղանակներ տեղ են գտել թ՛ւ աւանդաբար երգուող նմուշի, թ՛ւ տեղական տարբերակի, թ՛ւ, ինչպէս արդէն նշեցինք, նոր յօրինուած մեղեդիների տեսքով: Այս առումով օրինակելի են, մասնաւորաբար, Յ. Այվազեանի կազմած ժողովածուները, որտեղ նմուշների բազմառատութեամբ յատկապէս աչքի է ընկնում «Առաւօտ լուսոյ» յայտնի մեղեդին.այն ներկայացուած է 12 օրինակով (տասնմէկը՝ N5 եւ մէկը՝ N6 ձեռագրերում):

«Առաւօտ լուսոյ»-ն հայկական միջնադարի խոշորագոյն գործիչներից մէկի՝ կաթողիկոս, բանաստեղծ եւ երաժիշտ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւնն է, նրա գլուխգործոցներից մէկը, որ առինքնում է իր բանաստեղծական կատարելութեամբ, խօսքի եւ կերպարների գունեղ

բազմութեամբ: Թէ՛ բանաստեղծութեանը եւ թէ՛ երաժշտութեանը (անկախ տարբերակից) բնորոշ են եւ խոր արտայայտչականութիւնը եւ միաժամանակ արտայայտման պարզութիւնը: «Առաւօտ լուսոյ»-ն պատկանում է հայ հոգեւոր երաժշտութեան մի տեսակի, որ կոչւում է երգայն հեղինակել եւ չրջանառութեան մէջ է մտցրել ինքը՝ Շնորհալին: Սա իւրայատուկ տաղաչափական կանոններ ունեցող բանաստեղծութիւն է՝ գրուած այբբենական կարգով (Ա-Ք), երեք տողանի եւ հինգվանկանի (ամէն տողում) տներով: Բուն երգի մէկ տան համար իբրեւ հիմք է ծառայում գրական երկու տունը: Ներսէս Շնորհալին ժամագրքի արարողութեան համար յօրինել է «Առաւօտ լուսոյ» եւ «Աչխարհ ամենայն»[21] «երկու այբուբենական կարճ տողիւք եւ երկար իմաստիւք չքնաղ երգերն», ինչպէս գրում է Ղ. Ալիշանը[22]: Իրենց տեսակի մէջ իրօք բացառիկ գեղեցիկ ու բարձրարուեստ ստեղծագործութիւններ են սրանք, յատկապէս «Առաւօտ լուսոյ»-ն, որ հնուց անտի տարածուած է եղել ժողովրդի մէջ եւ երգուել ամենուր: Այսօր էլ այն շատ յաճախ է կատարւում մանաւանդ Մեծ պահոց կիրակիների երգուող յայտնի տարբերակը:

Ժամագրքի արարողակարգում «Առաւօտ լուսոյ» երգը նախադասւում է «Ողորմեաց մեզ Տէր Աստուած մեր ըստ մեծի ողորմութեան քում, ասացուք ամենեքեան միաբանութեամբ» եւ «Տէր ողորմեա, տէր ողորմեա» հատուածներով, իսկ բուն երգին յաջորդում են «Սրբուհւոյ Աստուածածնին բարեխօսութեամբն» եւ «Ձիչեա Տէր եւ ողորմեա» մասերը: Այդպէս է ներկայացուած այն եւ N5 ձեռագրում՝ իւրաքանչիւրն իր տեղին ու կարգին համապատասխան: Բոլոր նմուշները տրուած են մէկ երգային տնով (Ա եւ Բ գրական տներով), այսինքն՝ մնացած 17 տունը երգւում են բացառապէս նոյն եղանակով, ինչ որ առաջինը, ինչպէս է եւ Ձայնագրեալ ժամագրքի բոլոր նմուշներում:

Ահա N5 ձեռագրում տեղ գտած «Առաւօտ լուսոյ» երգի նմուշների ցանկը.

1. Եղանակ ամէն բուսեալիք — էջ 16
2. Այլ օրինակ — էջ 18
3. Այլ օրինակ — էջ 19
4. Էջմիածնական — էջ 20
5. Հանդիսաւոր օրերու — էջ 21
6. Այլ տեսակ — էջ 22
7. Մեծ պահոց Գկ — էջ 23
8. Խաչի եւ Աւազ Ուրբաթու Գկ — էջ 23
9. Մննդեան եւ Աստուածածնի Բկ — էջ 23
10. Այլ օրինակ — էջ 24
11. Հանդիսաւոր օրերու (Յ. Այվազեանի եղանակին երկձայնը) — էջ 25

Այս նմուշներից առաջինը եւ երկրորդը չափաւոր ծանր ընթացք ունեն, տասներորդը՝ ծանր, իսկ մնացեալը՝ չափաւոր կամ միջակ չափաւոր: Ինչպէս յայտնի է, Ն. Թաշճեանի ժամագրքում զետեղուած է «Առաւօտ լուսոյ»-ի չորս օրինակ.

1. Վասն հասարակ կիւրակէից յարութեան (միջակ չափաւոր – գկ):
2. Վասն հանդիսաւոր կիւրակէից (ծանր – գկ):
3. Վասն կիւրակէից Մեծի պահոց (չափաւոր ծանր – գկ):
4. Վասն Աւազ Ուրբաթու եւ Խաչի (չափաւոր ծանր – գձ):

Արդ, ձեռագրի եւ տպագրի նմուշներից իրար ըստ տօնակարգի համապատասխանում են՝

Ա. Էջմիածնական գկ (Ձեռ. էջ 20) – Վասն կիւրակէից Մեծի պահոց գկ (Տպ. Ժամ. էջ 45)

Բացի մէկ-երկու ոչ էական տարբերութիւնից (ձեռագրում երեք տեղ ֆորչլագների բացակայութիւն եւ մէկ տեղ ♩ նոտա՝ ♫ -ի փոխարէն), մեղեդին երկուսում էլ նոյնն է:

Բ. Այլ տեսակ՝ գկ (Ձեռ. էջ 22) – Վասն հասարակ կիւրակէից Յարութեան գկ (Տպ. Ժամ. էջ 41)

Գ. Խաչի եւ Աւազ Ուրբաթու գձ (Ձեռ. էջ 23) – Վասն Աւազ Ուրբաթու եւ Խաչի գձ (Տպ. Ժամ. էջ 49)

Դ. Այլ օրինակ՝ գկ (Ձեռ. էջ 24) – Վասն հանդիսաւոր կիւրակէից գկ (Տպ. Ժամ. էջ 28)

Երկուսն էլ լրիւ նոյնն են, բացի վերջնահանգաձեւի մէկ փոփոխութիւնից.

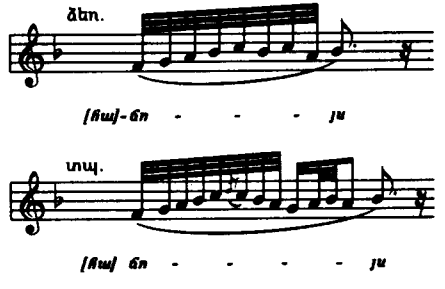

21 Սա եւս կատուցուած է տաղաչափական ընդհատիպ սկզբունքներով, ինչպէս «Առաւօտ լուսոյ»-ն:

22 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 444:

Ն. Թահմիզեանը մանրամասն քննութեան ենթարկելով «Առաւօտ լուսոյ»-ի Զայնագրեալ Ժամագրքում տեղ գտած վերոյիշեալ չորս նմուշը, հանգել է այն եզրակացութեան, թէ դրանք բոլորն էլ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւններն են[23]: Ուրեմն, N5 ձեռագրում ձայնագրուած Մեծ պահքի կիրակիներին եւ Հանդիսաւոր կիրակիներին երգուող նմուշները Ն. Շնորհալու յօրինած բնօրինակներն են:

Հասարակ կիրակիների՝ համեմատուող երկու նմուշն էլ իրար տարբերակ են. ձեռագրի օրինակը երկու տեղ ունի «չեղում» տպագրից, բայց եւ այնպէս այդ տեղերում էլ մնում է վերջինիս ինտոնացիոն ոլորտի չրջանակներում.

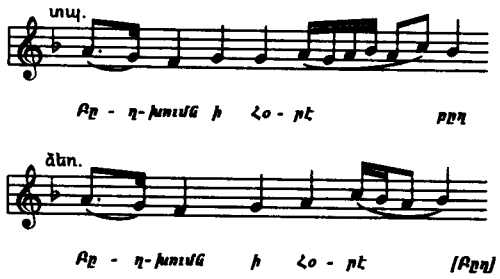

Քիչ աւելի ցայտուն է վերջնահանգաձեւերի տարբերութիւնը՝

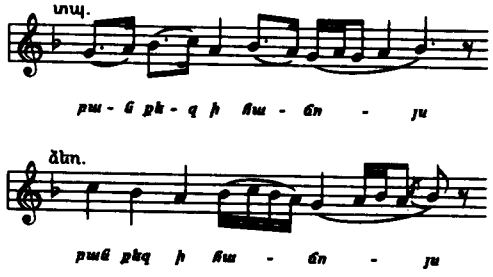

Նաչին եւ Աւագ Ուրբաթին երգուող «Առաւօտ լուսոյ»-ի ձեռագիր եւ տպագիր նմուշները կարօտ են աւելի մանրամասն քննութեան.

23 Ն. Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալի երգահան եւ երաժիշտ, Երեւան, 1973, էջ 83–84:

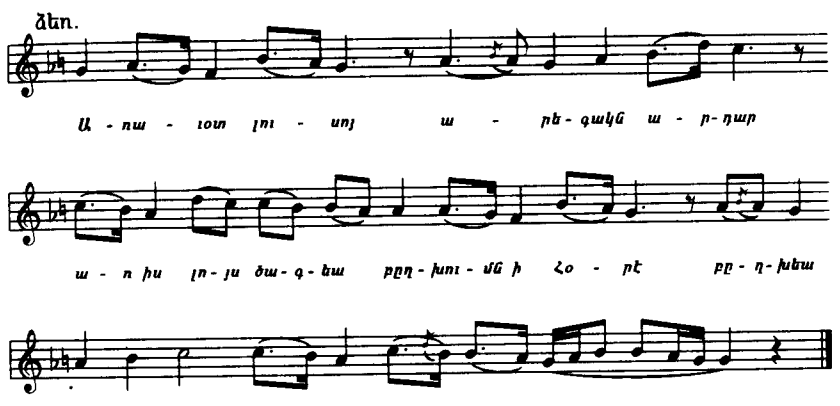

Ինչպէս եւ Թաշճեանի ձայնագրութեան մէջ, գձ ձայնեղանակում չափաւոր ծանր ընթացող այս մեղեդու մէջ չրջազարդող դարձուածքով սկզբից եւէթ հաստատւում է գլխաւոր ձայնը: Այս նմուշի յատկանշական գծերից մէկն այն է, որ Բ տունը («Բղխումն ի Հօրէ») սկսւում է նոյն դարձուածքով ինչ առաջինը, ինչը գրեթէ չի հանդիպում «Առաւօտ լուսոյ»-ի թէ՛ տպագիր եւ թէ՛ ձեռագիր նմուշներում: Այս առանձնայատկութեան չնորհիւ ստացւում է երկու նոյնատիպ մասերից բաղկացած մի երգ՝ երկրորդ մասի ինտոնացիոն-ռիթմիկ տարբերակումով: Շատ նուրբ ու սահուն է անցումը առաջին մասից դէպի երկրորդը, որ կատարւում է վարընթաց աստիճանական չարժումով՝ մեղեդու բարձրակէտից դէպի գլխաւոր ձայնը: Միջին մասում մեղեդու մէջ ստեղծուած այս դինամիկան ոչ միայն համաչափութեան մէջ է դնում նախորդող եւ յաջորդող մեղեդիական կանգառները ըստ գրական տեքստի իւրաքանչիւր տողի, այլեւ ի հաչիւ երկրորդ տան առաջին վանկի հնչիւնային փոփոխութեան (խոսրովայինը վեր է ածւում ներքնախաղ կիսվեր), նոր գունաւորում է տալիս սկզբնական դարձուածքային կրկնութեանը:

Առաջին հայացքից բնագրերի պատկերային համեմատութիւնը կարծես հանգեցնում է նրանց թուացեալ տարբերութեան: Սակայն

ա. մեղեդու կառուցուածքի զարգացման բնորոշ գծերը

1) մեծ մասչտաբով՝ g-c²-g-c²-g

2) աւելի փոքր կառոյցներում՝ ֆրազներում՝ g-f-g /as-g-as-c²/ c²-as-g եւ այլն

բ. նոյն մոտիւի երկուստեք ռիթմական տարբերակումը, ինչպէս օրինակ՝

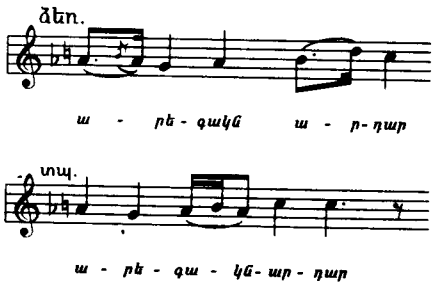

գ. գլխաւոր ձայնը հաստատող սկզբնական դարձուածքի ընդհանրութիւնը

դ. եւ վերջապէս, այսպիսի նոյնութիւնների չնորհիւ ստեղծուած ոճական միասնութիւնը հիմք են տալիս Արմաշի ձեռագրում գրանցուածը համարել Ն. Շնորհալու ստեղծած օրինակի տարբերակը:

Խաչի եւ Աւագ Ուրբաթի նոյն եղանակն է գրի առնուած եւ համբարձում Ջերչեանի ձայնագրած ժամագրքում[24]. այս փաստը մեզ թոյլ է տալիս համոզուելու, որ սոյն օրինակը՝ իբրեւ տեզական տարբերակ, հէնց այս ձեւով է այդ տօնին երգուել Արմաշում եւ տեղ գտել այնտեղից մեզ հասած ձեռագրում:

Վերջին՝ գձ չափաւոր նմուշին հարազատ է ծանր չափաւոր ընթացքով «Առաւօտ լուսոյ»-ի մի այլ գձ մեղեդի (Ձեռ. էջ 18), որ խարսխւում է իր նախորդի լադա-ինտոնացիոն նոյն կառոյցի վրայ, բայց տարբերակւում է՝ նախկինի զուսպ ու հանդարտ բնոյթին, զգացմունքների իւրատեսակ հաւասարակշիռ դրսեւորմանը փոխարինելու է գալիս բացառիկ գեղեցիկ մի մեղեդի, որից յորդում է յոյզերի մի հեղեղ՝ անորոշ խնդրանք-սպասումներից մինչեւ կարծես արդէն ծագած լոյսի ու հաւատի զգացողութիւնը. նոյն՝ խոսրովային-բենկորճ-խոսրովային սկզբնական դարձուածքային սխեմայի վրայ ներքնախաղ կիսվարի չրջազարդումները, իսկ վերջնահանգաձեւում մեղեդու վերելքը դէպի ձայնաչափ բարձրակէտը (վերնախաղ կիսվար) կարծես ոգու սպասուող փրկութեան եւ դրա չնորհիւ «անձի ցնծութեան» գաղափարների արտայայտիչն են: Լադա-ինտոնացիոն մի առանձնայատկութիւն ունի այս երգը՝«առ իս լոյս ծագեա» հատուածում օգտագործուած է էկորճ կիսվար, որը նրա կրած յետագայ փոփոխութիւնների արդիւնք է.

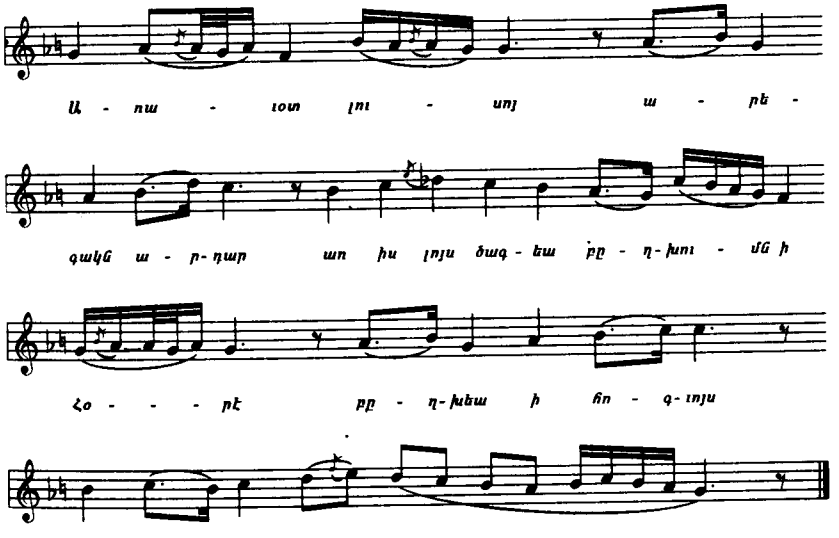

Յայտնի է, որ հնուց ի վեր «Առաւօտ լուսոյ»-ի եղանակով է երգուել նաեւ Ն. Շնորհալու մէկ այլ ստեղծագործութիւն՝ «Աչխարհ ամենայն»-ը: Արդ, այսպիսի մի օրինակ հանդիպում ենք Ց. Այվազեանի ձայնագրած ժամագրքում[25], ուր վերջին օրինակը երգւում է «Աչխարհ ամենայն»-ի բառերով: Բացի այս, տուեալ մեղեդու մի տարբերակուած օրինակ (չափաւոր ընթացքով) գրի է առել Ն. Թահմիզեանը[26], նշելով, թէ այն կատարւում էր Ցունաստանի Պիրեյ քաղաքի հայկական եկեղեցում: Յիրաւի մեծ դարաշրջան է ընդգրկել սոյն տարբերակը եւ կատարման բաւական մեծ ժամանակահատուած՝ ընդհուպ մինչեւ մեր դարի կէսերը[27]:

24 ԳԱԹ, Ց. Այվազեանի ֆոնդ, N8:

25 Անդ, N3:

26 Ն. Թահմիզեան, Ներսէս Շնորհալիի երգահան եւ երաժիշտ, էջ 236:

27 Բացառուած չէ, որ այժմ էլ այն կատարւում է Ցունաստանում, բայց, աւաղ, ոչ՝ Արմաշում:

N5 ձեռագրում տեղ են գտել գեղ ձայնեղանակում «Առաւօտ լուսոյ»-ի երկու օրինակ եւս: Դրանցից մէկը հասարակ կիրակիներին երգուող նմուշի (էջ 22) տարբերակն է՝ քիչ աւելի հարստացրած օժանդակ ու անցողիկ հնչիւններով, որ առաջ է բերում ռիթմական փոփոխութիւններ եւ աւելի չարժուն դարձնում մեղեդու ընթացքը.

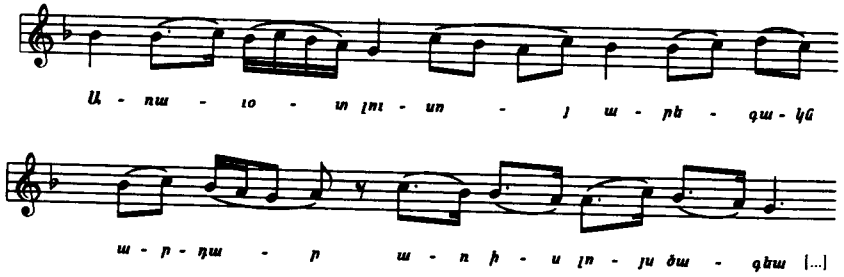

Նմանօրինակ մի տարբերակման է ենթարկուել նաեւ Մեծ պահոց կիրակիների հանրայայտ տարբերակը (էջ 23): Այստեղ այլ երանգ է ստացել երկրորդ գրական տան եղանակը, որտեղ տեւողութիւնների ռիթմական յստակ եւ միօրինակ չարժումը քիչ աւելի հաստատակամ բնոյթ է հաղորդում նախորդի խնդրալից տօնին.

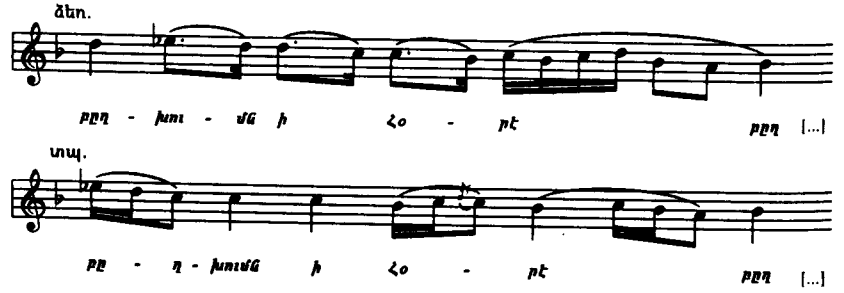

«Առաւօտ լուսոյ»-ի յաջորդ օրինակը Արմաշում կատարուել է Մննդեան եւ Աստուածածնի տօներին, ինչպէս վկայում է վերտառութիւնը: Այն նոյնութեամբ ձայնագրել է եւ Հ. Զերչեանը իր ժամագրքում.

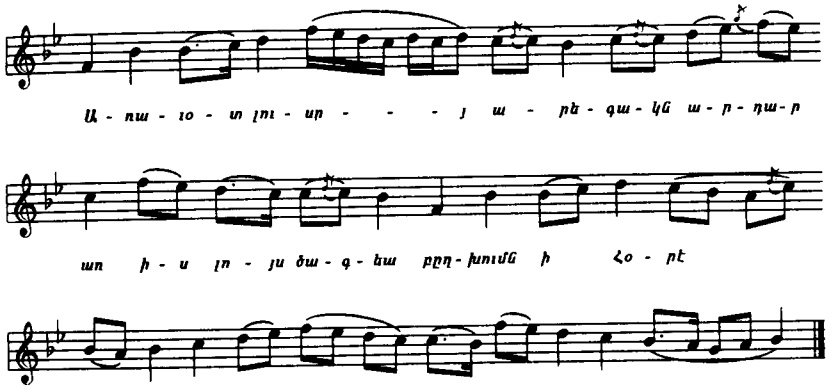

Այս նմուշը «Առաւօտ լուսոյ»-ի բոլոր օրինակներից առանձնանում է իր լուսաւոր ու պայծառ էութեամբ, որին մեծապէս նպաստում է իւրատեսակ մաժոր լադը իր մեծ տերցիային հիմքով եւ պարոյկ վերջին վերջաւորութեամբ[28]: Եւ եթէ ասւում է, որ ժողովրդի մէջ մեծ վայելում ունեցող երգը կատարւում էր «թէ՛ տխրութեան, եւ թէ՛ ուրախութեան ժամերին»[29], ապա մեր կարծիքով սա այն օրինակն է, որն առաւելապէս պիտի երգուէր ուրախութեան եւ հանդիսութեան պահին՝ տօնական տրամադրութիւն հաղորդելով ներկաներին՝ յատկապէս իր առաջին ֆանֆարային հնչիւնների շնորհիւ: Քիչ վերեւում մենք արդէն նշել ենք, որ «Առաւօտ լուսոյ»-ի եղանակով երգւում էր Ն. Շնորհալու մէկ այլ ստեղծագործութիւն՝ «Աշխարհ ամենայն»-ը: Այս օրինակը մեզ յիշեցնում է Ձայնագրեալ ժամագրքում տեղ գտած «Աշխարհ ամենայն»-ի հանդիսաւոր օրերի մեղեդին, առաւել ճշգրիտ՝ նրա ձեւափոխուած տարբերակն է[30]:

Մինչ այժմ մեր քննարկած բոլոր նմուշները ամբողջապէս վերցրած կազմում են հայ հոգեւոր երգեցողութեան աւանդաբար երգուող եղանակների մի իւրատեսակ չքաւոյլը, որի բուն արմատները ի վերջոյ XII

28 *Այս լադը Ռ. Քուշնարեանն անուանում է հէնց այսպէս՝ մաժոր լադ վերին տերցիային հիմքով եւ շեշտում, որ դրանց հիմնաձայներն են պարոյկը, փուշը եւ բենկորը (Вопросы истории и теории армянской монодической музыки, Ленинград, 1958, стр. 497): Եւ իրօք, ունենք երկու գրառում՝ պարոյկ հիմքով (ձեռ. N 5) եւ բենկորճ հիմքով (Ձայն. Ժամ.): Թէեւ հեղինակը նշում է, թէ հայկական մոնոդիկ երգարուեստում այս լադը գրեթէ չի օգտագործւում, սակայն յիշենք, որ սա երգի մի տեսակ է, որում օգտագործուել են (իսկ այս նմուշի մէջ՝ առաւելապէս) ժողովրդական - աշխարհիկ արուեստի առանձնայատկութիւնները (տաղաչափութիւն, ձայնեղանակ, ռիթմ):*

29 *Գր. Ցակոբեան, Ներսէս Շնորհալի, Երեւան, 1964, էջ 115:*

30 *Այս մեղեդու մի քանի տարբերակ էլ ներկայացուած են Հ. Զերչեանի ձայնագրած ժամագրքում:*

դարում են, իսկ հասնելով մինչեւ XIX դար տուել են բազմաթիւ ճիւղաւորումներ, իմա՝ տեղական տարբերակներ:

«Առաւօտ լուսոյ»-ի այդ չարքից դուրս են մնում N5 ձեռագրում տեղ գտած միւս երեք օրինակները: Դրանցից երկուսը հանդիսաւոր օրերի համար Յ. Այվազեանի յօրինած երգի միաձայն (էջ 21) եւ երկձայն (էջ 25) նմուշներն են[31]:

Ա՛ձ ձայնեղանակում միջակ ընթացքով այս ստեղծագործութիւնը գեղում է իր քնարաշունչ եւ հոգեթով մեղեդիով: Այն ընդհանրապէս ունի զուսպ ու հանգիստ բնոյթ, սակայն միջնամասում քիչ լարւում է՝ վերափոխուելով թախանձագին խնդրանքի առ երկնային Հայրը, որ մեղեդու մէջ արտայայտւում է անսպասելի կվինտային թռիչքով: Այս մասում յատկանշական է փոքրիկ չեղումը ա՛ձ-ից եւ տիպիկ վերնախաղ կիսվարի փոխարէն վերնախաղ կիսվերի օգտագործումը եւ նրա ոլորտի ընդգծումը ձգտող տօների միջոցով.

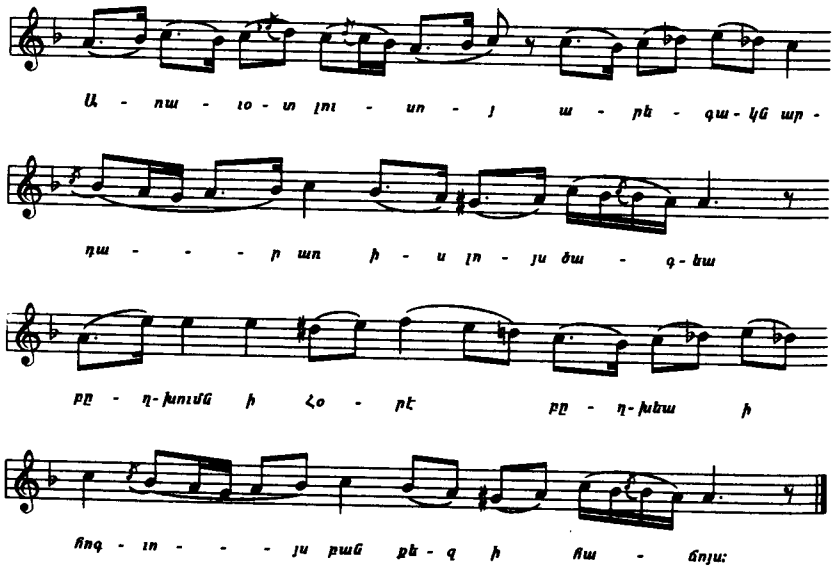

31 Հարկ է ասել, որ XIX դ. երկրորդ կէսին Կ. Պոլսում եւ այլուր գործող երաժիշտները Լիմոնճեանի նոտագրութեամբ ոչ միայն ձայնագրում էին աւանդաբար երգուող հայկական եկեղեցական եղանակները, այլեւ Շարականի, Պատարագի կամ Ժամագրքի աւանդական տեքստերով յօրինում նոր եղանակներ՝ շարականներ, մեղեդիներ, տաղեր, ողորմեաներ եւ այլն: Հ. Չերչեանն ու Յ. Այվազեանը եւս ունեն այսպիսի մի քանի ստեղծագործութիւն՝ ինչպէս «Լոյս զուարթ», «Արի Տէր», «Սուրբ Աստուած» մեղեդիները, որ ընդգրկուած են ձեռագիր ժողովածուներում:

Ինչ վերաբերում է երկձայն օրինակին, ապա սա դասական հարմոնիայի սկզբունքներով կատարուած ներդաշնակման մի օրինակ է՝ հեղինակի առաջին եւ բաւական յաջողուած փորձերից մէկը, որ նախատեսուած է եղել, հաւանաբար, Արմաշի Զարխափան Ս. Աստուածածնի եկեղեցում տեղի ունեցող ժամերգութեան արարողութեան համար: Հետաքրքրութեան համար մի փոքր հատուած ներկայացնենք երկձայն օրինակից.

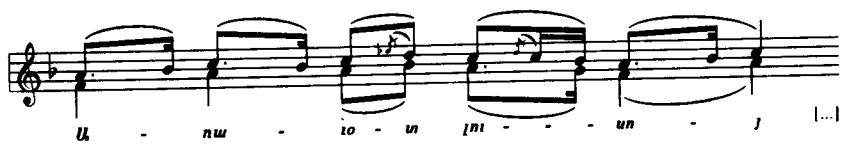

N 5 ձեռագրի «Առաւօտ լուսոյ»-ների պատկառելի չարքը լրացնում է մի օրինակ, որը, ինչպէս եւ նախորդը, զուտ արմաշական տարբերակ է: Ունենք այս նմուշի երկու ձայնագրութիւն՝ առաջին, որ բացի այս ձեռագրից տեղ է գտել նաեւ Յ. Այվազեանի ձայնագրած ժամագրքում (վերջինիս մէջ այն ունի «Ի Տէրունական տօնս» խորագիրը) եւ երկրորդ՝ Հ. Չերչեանի ձայնագրութիւնը, որ տեղ է գտել Մատենադարանի NN29 եւ 103 ձեռագրերում եւ հեղինակիս ձայնագրած ժամագրքում (N29-ում եւ ժամագրքում ունի «Ծննդեան, Զատկի եւ Տաղաւարաց» խորագիրը): Ըստ ամենայնի, այն սկզբնապէս ձայնագրել է Հ. Չերչեանը, իսկ այնուհետեւ՝ Յ. Այվազեանը: Դրանց տարբերութիւնն առանձնապէս մեծ չէ. երկրորդ ձայնագրութեան մէջ մի քանի տեղերում կան ոչ էական փոփոխութիւններ, որ աւելի պարզեցնում են մեղեդու երաժշտական հիւսուածքը: Իսկ նմուշն առհասարակ բոլորովին տարբեր է նախորդներից թէ՛ իր տօնականհանդիսաւոր բնոյթով ու ստեղծած տրամադրութեամբ եւ թէ՛ մեղեդու կառուցման ընթացքով (զարգացում ձայնաշարի վերին ոլորտներում՝ յետագայ վարընթացով դէպի վերջին վերջաւորութիւնը) ու նոյնիսկ մեծ (օկտավային) ձայնածաւալով: Մեր կարծիքով, «Առաւօտ լուսոյ»-ի այս նմուշն աւելի ուշ շրջանի ստեղծագործութիւն է եւ առաւել մօտենում է չափաւոր-ծանր չարականների տեսակին.

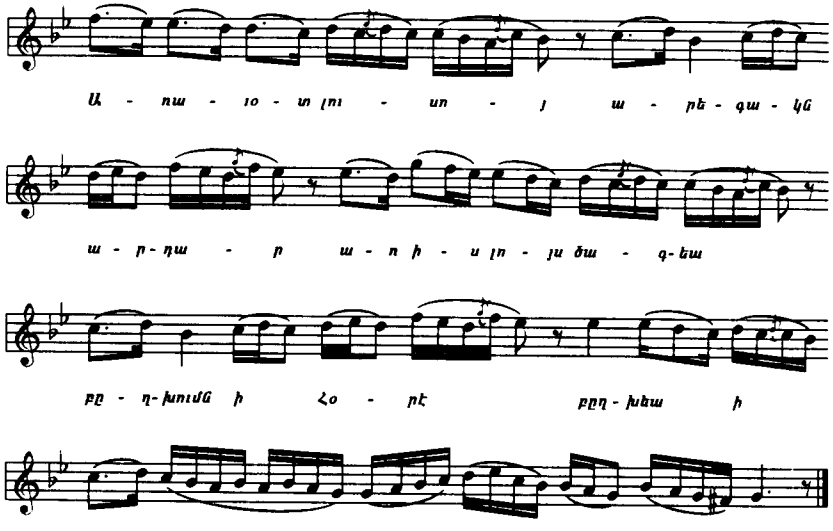

«Առաւօտ լուսոյ»-ի մէկ ձայնագրութիւն եւս ունենք, որ զետեղուած է N6 ձեռագրում «կարգ Նոր կիւրակէի» խորագրի տակ: Ամենայն հաւանականութեամբ սա եւս նոր յօրինուած ստեղծագործութիւն է՝ բաղկացած երկու նոյնատիպ նախադասութիւններից, որ առանձնանում են իրենց զուսպ եւ հանդարտ բնոյթով.

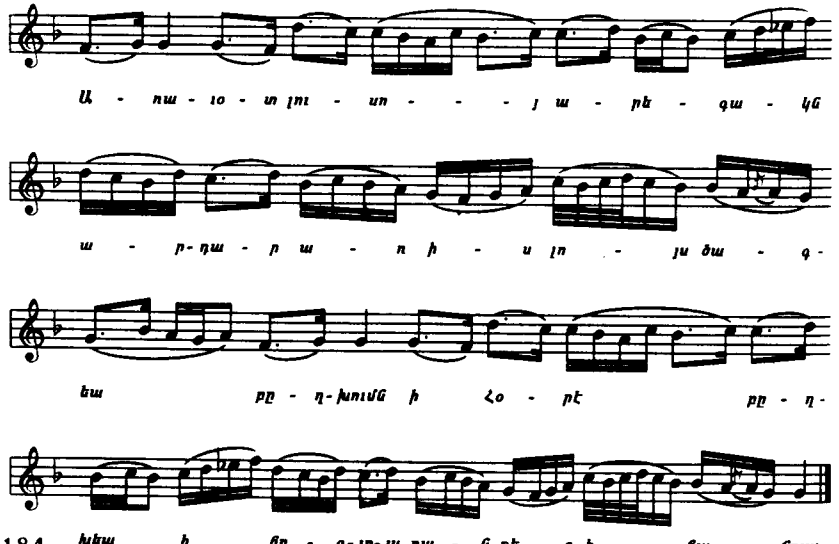

Այսպիսով, «Առաւօտ լուսոյ»-ների՝ իր տեսակի մէջ այս բացառիկ շարքը մեզ այսօր հնարաւորութիւն է ընձեռում իրար հետ մէկտեղուած տեսնել միջնադարեան յայտնի ստեղծագործութեան բոլոր երգուող նմուշները. այս առումով անգնահատելի է այն հսկայական աշխատանքը, որ կատարել են վանքի երաժիշտները, մասնաւորապէս Յակոբոս Այվազեանը, որ մեծագոյն խնամքով հաւաքել ու դասդասել է հայ հոգեւոր երաժշտութեան այս եւ միւս գանձերը՝ ժառանգելով յետագայ սերունդներին:

* * *

Արմաշի ձեռագրերը զննելիս առանձնակի ուշադրութիւն է գրաւում տաղ եւ մեղեդի կոչուած հոգեւոր երգերի բաւական ներկայանալի ցանկը:

Ինչպէս յայտնի է, տաղային արուեստը զարգացման բարդ ուղի է անցել: Ըստ Կոմիտասի նրա ակունքները դեռեւս ոսկեդարեան շրջանի հոգեւոր երգաստեղծութեան մէջ են[32]: Հոգեւոր տաղերն ու մեղեդիները իրենց սկզբանէ յօրինուել են ծիսական պաշտամունքային կանոնակարգից դուրս, իսկ այնուհետեւ (XIII–XIV դարերից սկսած) զետեղուել են հոգեւոր նոր տիպի ժողովածուներում՝ Գանձարաններում, եւ կազմել գանձ-տաղ- մեղեդի- յորդորակ շարքի բաղադրիչներից մէկը: Տաղային արուեստը մեծ ծաղկում է ապրել սկսած X դարից՝ Գրիգոր Նարեկացու, իսկ այնուհետեւ՝ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութեան մէջ: Բացի այս, միջնադարի միւս յայտնի քնարերգու բանաստեղծների երկերում տաղերը եւս նշանակալի տեղ են գրաւում (Առաքել Սիւնեցի, Յովհաննէս Երզնկացի, Կոստանդին Սսեցի, Առաքել Բաղիշեցի): Այս հեղինակների հոգեւոր երգերը տեղ են գտել խազաւոր գանձարաններում եւ տաղարաններում եւ դրանց մի մասի երաժշտութիւնը մեզ այսօր հասու չէ: Ընդհակառակն, ունենք զգալի թուով անյայտ հեղինակների տաղեր (Անիի Անանուն հեղինակի «Տիրամայրն», XVIII–XIV դդ. կիլիկեան շրջանում ստեղծուած՝ «Ի կոյս վիմէն», «Այսօր մեռեալք», «Այսօր Հարան լուսոյ»), որ այսօր երգւում են:

1878 թ. Վաղարշապատում լոյս տեսաւ «Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի» հատորը, ուր Ն. Թաշճեանի ձայնագրու-

32 Կոմիտաս, Հայոց եկեղեցական եղանակները («Ծօդ. եւ ուսում-ներ», էջ 106):

թեամբ տեղ գտան Հայոց եկեղեցու պաշտոնեութեան համար վաւերացուած տաղերն ու մեղեդիները (15 տաղ, 16 մեղեդի եւ 3 տաղ յաւելուածում): Մեր հարիւրամեակում բաւականաչափ նմուշներ եւս հրատարակուեցին մի քանի այլ տպագիր ժողովածուներում[33], սակայն դրանց առաւել ծաւալուն մասը ձայնագրուեց ու մնաց հայկական նոտագրութեամբ ձեռագիր մատեաններում:

Արմաշի գրչագրերում տաղերն ու մեղեդիները գրի են առնուած ե՛ւ ժողովածու տիպի ձեռագրերում (ըստ տօնակարգի), ե՛ւ առանձին՝ Պատարագի արարողութեան մէջ ու խորագրուած են տաղ, մեղեդի, իսկ երբեմն էլ միասին՝ տաղ կամ մեղեդի անուններով: Դրանք մենք բաժանել ենք երկու խմբի. առաջին՝ կանոնացուած, եւ երկրորդ՝ ոչ կանոնացուած: Ձայնագրեալ Պատարագում տեղ գտած գրեթէ բոլոր մեղեդիներն ունենք ձեռագրերում

Ծննդեան

Երկինք երկնից NN5, 29, 103
Այսօր տօն է սուրբ ծննդեան[34] NN5, 96, 99

Ծննդեան, Աստուածածնայ, Աւետեաց

Աչքն ծով ի ծով NN5, 29, 96, 98
Բանին Հօր[35] NN5, 29, 103
Աւետիս քեզ Մարիամ NN6, 99

Մկրտութեան

Այսօր ձայնն Հայրական NN5, 99, 102

Տեառնընդառաջի

Քրիստոս փառաց թագաւորն NN5, 29, 103

Ծաղկազարդի

Ցիսուս Քրիստոս NN5, 29, 103

33 Մ. Խումաշեան, Ձայնագրեալ Տաղարան, Վաղարշապատ, 1900. Կոմիտաս, Տաղք եւ Ալէլուք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, Փարիզ, 1846. «Հայկական Պատարագի տաղեր եւ մեղեդիներ», պատրաստեց Էդ. Ցակոբեան, Գահիրէ, 1963:

34 N5 ձեռագրում զուգահեռ տեքստով երգւում է Ցարութեան «Միաշաբաթ»-ի հետ(էջ 171):

35 NN5 եւ 103 ձեռագրերում «Ցարեաւ թաղեալն» մեղեդու հետ երգւում է միեւնոյն եղանակով: Հանդիպում է եւ իբրեւ առանձին հեղինակային ստեղծագործութիւն՝ «Ցարեաւ թաղեալն» (եղ. Ց. Այվազեանի) (ԳԱԹ, Ց. Այվազեանի ֆոնդ, N3):

Ցարութեան

Ի կոյս վիմէն[36] NN5, 29, 96, 103
Ցարեաւ թաղեալն NN5, 103
Միաշաբաթ օր N5 (էջ 732)
Այսօր հարսն լուսոյ NN6, 29, 96, 99,103
Ազատեա զգերեալսն NN5, 99, 103
Այսօր մեռեալք NN5 (երկու նմուշ), 29, 96, 99
Այսօր ողբային NN5 (երկու նմուշ), 103
Դիտելով զհեթանոսս NN5, 29, 95 – 97, 99, 103, 109
Ցայն առաւօտին NN5, 99
Ցարեաւ Քրիստոս NN5 (վեց նմուշ), 96, 99
Ով պարտիզպան NN5, 29, 95, 103

Համբարձման, Հոգեգալստեան եւ Վարդավառի

Այսօր անդրանիկն հօր NN6, 96, 99
Միշտ էիդ անեղ (Հոգեգալստեան) N99

Վարդավառի

Այսօր ցնծայ լեառն Թաբոր NN6, 29, 103

Խաչի

Տիրամայրն հանդէպ որդւոյն NN5, 103
Աստուածածին կոյս N5 (2 նմուշ)
Կանայք ամենայն N5

Հայրապետաց

Ի հանդէս տօնի NN6, 99, 103

Առաքելոց Պետրոսի եւ Պօղոսի

Այսօր ցնծացէք, եղբա՛րք NN6, 29

* * *

Աստուածն ամենի (տաղ) NN5, 95

Այս ցուցակից Ձայնագրեալ Պատարագի հետ նոյնութեամբ համընկնում են N5 ձեռագրի «Աստուածածին կոյս»- ի առաջին ձայնագրութիւնը (էջ 649) եւ «Ցայն առաւօտին», NN6-ի եւ 96-ի «Այսօր անդրանիկն հօր», NN96-ի եւ 99-ի «Այսօր մեռեալք», «Այսօր հարսն լուսոյ», «Այսօր տօն է Ծննդեան» մեղեդիները, ինչպէս նաեւ N96-ի

36 NN5, 29, 103 ձեռագրերում Ցարութեան «Ի կոյս վիմէն» եւ Ծաղկազարդի «Ցիսուս Քրիստոս» մեղեդիներն երգւում են միեւնոյն եղանակով:

«Աչքն ծով ի ծով», «Դիտելով զհեթանոսս», «Ի կոյս վիմէն» ու նաեւ N99-ի «Ի հանդէս տօնի», «Այսօր ձայնն հայրական», «Ազատեա զգեբեալսն», «Միշտ էիդ անեղ» եւ «Յարեաւ Քրիստոս» մեղեդիները: Ձայնագրեալ պատարագից լրիւ տարբեր են «Երկինք երկնից» (NN5, 29, 103), «Այսօր ողբային» (N5, էջ 727 եւ N103), «Միաշաբաթ օր» (N5, էջ 732), «Յարեաւ Քրիստոս» (N5, որի էջ 736-ի եւ N96 ձեռագրի նմուշները նույնն են), «Կանայք ամենայն» (N5) եւ «Այսօր ցնծայ լեառն Թաբոր» (NN6, 29 եւ 103) մեղեդիները: Մնացածները տարբերակ են:

Ինչպէս երեւում է վերոյիշեալ ցանկից, Արմաշի հոգեւոր երգեցողութեան ձեռագրերը ոչ միայն հիմնովին ընդգրկում են աւանդական գրական տեքստ ու երաժշտութիւն ունեցող միջնադարեան նմուշները, որ արդէն վաւերացուած էին, այլեւ արդէն իսկ դրանց ներսում ձեւաւորւում է նոյնանուն տաղերի ու մեղեդիների հարաբերակցութեան մի սեփական համակարգ, որն ունի երկու աստիճան.

ա) տարբերակներ ձեռագրերի եւ թաշճեանական պատարագի միջեւ,

բ) տարբերակներ զուտ ձեռագրերի նմուշների միջեւ:

Ընդ որում, երկու դէպքում էլ տարբերակային յարաբերութիւնները ստեղծւում են երկու ձեւով՝

ա) մօտ տարբերակներ, երբ մեղեդին գրեթէ նոյնն է, փոխւում են միայն արտայայտչամիջոցների որոշ տարրեր: Այսպիսի մի իւրօրինակ նմուշ է «Դիտելով զհեթանոսս» մեղեդին, որ իր մէջ զուգորդում է տարբերակային երկու տիպի յատկանիշներ. այն միաժամանակ ե՛ւ պատարագի տարբերակն է (որից հետեւում է եւ մեղեդու խորագիրը՝ առանց բնօրինակի «Հաւուն հաւուն արթնացեալ» առաջին տողի), ե՛ւ ունի ոչ էական փոփոխութիւններ արմաշական մի քանի ձեռագրերում (համմտ. NN5, 95, 97 եւ այլն):

բ) տարբերակներ, երբ համեմատուող մեղեդին, խստօրէն պահպանելով իր նախօրինակի լադային, մեղեդային-ռիթմական զարգացման հիմնական ուղեգիծը, համեմատաբար աւելի ազատ է անցումային մասերի ծաւալման մէջ (ինչպէս, օրինակ, «Աստուածն ամենի» կամ «Այսօր ցնծացեք, եղբա՛րք):

Երբեմն ծաւալման այս ազատութիւնը հպնում է այնպիսի մի աստիճանի, որ ձեւաւորւում են բաւական մեծ ընդլայնուած հատուածներ, ինչպէս «Աչքն ծով» մեղեդու մէջ է (միջին մասում).

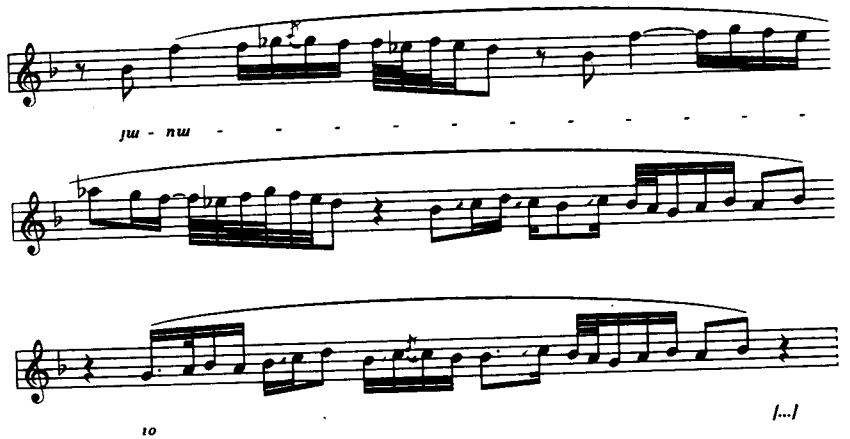

«Աչքն ծով» մեղեդին, հիմնաւորապէս խարսխուելով Ն. Թաշճեանի ձայնագրութեան վրայ, վերջնամասում ենթարկուել է որոշ փոփոխութիւնների՝ մասնաւորապէս ունի «Քրաթիմա» յաւելումը, իսկ վերջում՝ «արեգական նման» բառերի մեղեդին արդէն բոլորովին տարբերւում է տպագրից: Այս առումով «Աչքն ծովը» տարբերակային յարաբերութիւնների մի երրորդ աստիճան է ներկայացնում, ուր սինթեզուած են հինը՝ աւանդական նմուշը, եւ նորը՝ ուշ միջնադարում արուած յաւելումը:

Զգալի թիւ են կազմում Ձայնագրեալ պատարագի համեմատութեամբ տարբերակ նմուշները (մեղեդիների ընդհանուր քանակի մօտ կէսը). ընդ որում, մի դէպքում դրանց թիւը մէկից աւելի է («Այսօր մեռեալք»՝ NN5 եւ 29, «Աւետիս քեզ Մարիամ»՝ NN6 եւ 99), որ ձեռագրերի ներսում ստեղծում է բազմօրինակութիւն եւ մտցնում ներքին տարբերակման սկզբունքը, մի այլ դէպքում՝ միայն մէկը («Ով պարտիզպան»՝ NN5, 29, 95, 103, «Բանին հօր»՝ NN5, 29, 103 կամ «Այսօր ցնծացէք»՝ NN6 եւ 29), այսինքն՝ տուեալ մեղեդին այս միջավայրում երգուել է միայն մէկ որոշակի օրինակով: Մի առանձնայատկութիւն եւս նշմարւում է՝ միեւնոյն գրական հիմքով նոյնիսկ մի քանի նմուշները մեղեդիապէս չեն առնչւում բուն աւանդական եղանակների հետ: Այս տեսակէտից ամենավառ օրինակը Յարութեան «Յարեաւ Քրիստոս» տաղն է (ձեռ. N5), որ ներկայացուած է վեց տարբեր նմուշներով: Մենք կարծում ենք, որ դրանց մի մասը հեղինակային ստեղծագործութիւններ են (մի տեղ կայ Ց. Այվազեանի մատիտով նշումը՝ «պապային» (էջ 737): Մնացած-

նները թէեւ ունեն ոճական կառուցուածքային որոշ նմանութիւններ (սկզբնական տարբեր հնչողութեան ազդակոչ- ինտերվալների առկայութիւնը բոլոր տաղերում, ինչպէս Պատարագի օրինակում է, ծաւալունութիւնը եւ այլն), սակայն տարբեր են իրենց զարգացման տրամաբանութեամբ, բնոյթով եւ ձայնեղանակներով: Առինքնող է գէթ «Յարեաւ Քրիստոս»-ը, որի սկիզբը յիշեցնում է «Կռունկ» երգի հանրածանօթ ինտոնացիաները.

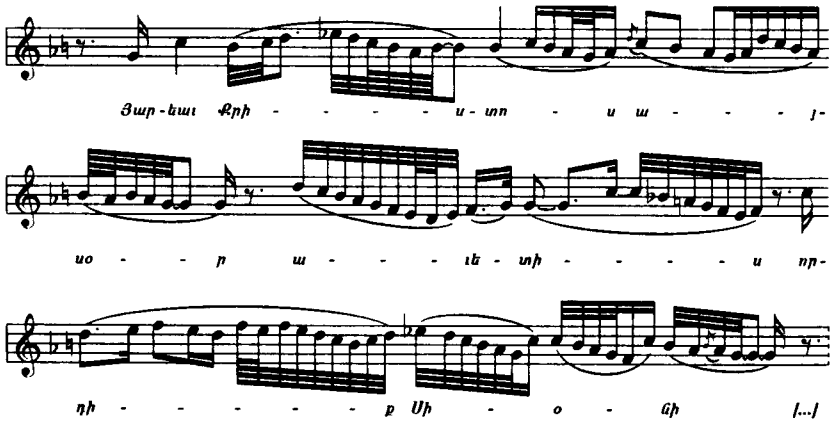

Արմաշի ձեռագրերում կանոնացուած նմուշների մի առանձին ցանկ են կազմում այն մեղեդիները, որ լրիւ տարբեր են Ջայնագրեալ Պատարագից՝ «Երկինք երկնից», «Այսօր ողբային», «Միաշաբաթ օր», «Յարեաւ Քրիստոս», «Կանայք ամենայն» եւ «Այսօր ցնծայ լեառն Թաբօր»: Ընդ որում, «Երկինք երկնից», «Այսօր ցնծայ» եւ «Կանայք ամենայն» մեղեդիները հանդէս են գալիս իբրեւ միակ երգային նմուշներ: Եթէ առաջին երկուսում առկայ են որոշ դարձուածքային ընդհանրութիւններ կոստանդնուպոլսեան օրինակների հետ, ապա «Կանայք ամենայն»-ը, լինելով նոր ստեղծագործութիւն, բնականաբար բոլորովին տարբեր է թէ՛ բնոյթով, թէ՛ ձայնեղանակով եւ թէ՛ կառուցուածքային առանձնայատկութիւններով: Յ. Այվազեանի յօրինած տաղի ինտոնացիոն հիւսուածքը (դիմող ձայնի երկու կողմից կիսաձայնային չրջազարդումները), մետրոռիթմական կայուն պատկերների առկայութիւնը, ինչպէս նաեւ մեղեդու հենքը կազմող ամբողջական նախադասութեան բազմակի կրկնութիւնները ընդգծում եւ աւելի պատկերաւոր են դարձնում խորագրի բովանդակութիւնը՝ «Ողբ տիրամօր Ս. Կուսի Մեծի Ուրբաթի».

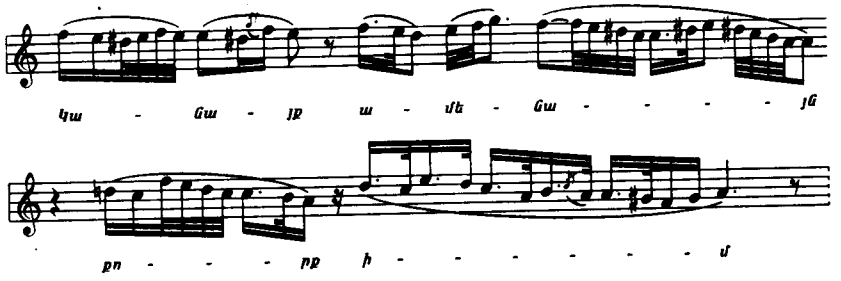

Եւ այսպէս, տաղերի ու մեղեդիների կանոնացուած նմուշների քննութիւնից ստացւում է հետեւեալ պատկերը.

1. Գրառուած են Ջայնագրեալ Պատարագի գրեթէ բոլոր մեղեդիները (բացառութեամբ մէկ-երկուսի), որոնցում խստօրէն պահպանուած է գրական տեքստը:

2. Ամբողջութեամբ վերցրած Ջայնագրեալ Պատարագի համեմատութեամբ՝

ա) նոյնութեամբ համընկնում են երկու մեղեդի («Միշտ էիդ անեղ» եւ «Ցայն առաւօտին»),

բ) տարբերակ եւ միաժամանակ տեղական երգային հիմնական նմուշ են հանդիսանում վեց մեղեդի («Ով պարտիզպան», «Բանին հօր», «Այսօր ցնծացէք», «Աստուածն ամենի», «Տիրամայրն հանդէպ որդւոյն» եւ «Քրիստոս փառաց Թագաւորն»),

գ) լրիւ տարբեր նմուշներ են երեք մեղեդի («Երկինք երկնից», «Այսօր ցնծայ» եւ «Կանայք ամենայն»):

Արմաշի ձեռագրերում պատկառելի թիւ են կազմում ոչ կանոնացուած տաղերն ու մեղեդիները, որոնք հետեւեալն են.

Տաղ եւ մեղեդի Աւետեաց եւ Մննդեան

Անեղին տաճար NN5, 96, 103

Մեղեդի Մննդեան

Էի եւ անխախտ ծնողութենէ NN5, 96, 103

Մեղեդիք Ցարուբեան

Մարիամ Մագդաղէնին փարէր	N5
Զայնէր Մարիամ	NN5, 99
Ի գերեզման յարուցելոյն	N5
Եւ ձայն զառիւծուն	NN6, 96

Տաղք եւ մեղեդիք Ցարուբեան

Որոյ ձայն	N5
Նստեալ կանայքն	NN5, 29, 95, 98
Նոր ծաղիկ պայծառ	NN5, 29, 103

Մեղեդի Ցարուբեան, Ցայտնութեան եւ Խաչի

Տօնեմք	NN5, 95, 97, 103

Մեղեդի Վարդաւառի

Գոհար վարդն	NN6, 98

Մեղեդի Ս. Խաչի

Շարաւեցաւ Տէրն ի խաչին	NN6, 29, 101

Մեղեդի Խաչի եւ Պահոց

Անճառելի բանդ Աստուած	N99

Մեղեդի Վերացման եւ Վարագայ Սրբոյ Խաչի

Նշանի Տեառն Աստուծոյ	NN6, 29, 103

Մեղեդի Մարտիրոսաց

Իսկ ի հեղմանէ	NN5, 29, 103

Տաղ (Ողբ ի գիշերի խաւարման)

Մ՛ուր ես, Մայր իմ	N5:

Ինչպէս արդէն երեւում է անուանացանկից, մեղեդիների մի մասի գրական հիմքը կազմում են Գրիգոր Նարեկացու («Ես ձայն զառիւծուն», «Գոհար վարդն») եւ Ներսէս Շնորհալու («Նստեալ կանայքն», «Նոր ծաղիկ պայծառ», «Շարաւեցաւ Տէրն ի խաչին») ստեղծագործութիւնները: Մի այլ մասը անծանօթ տեքստեր են («Էի եւ անխախտ ծնողութենէ», «Զայնէր Մարիամ», «Ի գերեզման յարուցելոյն», «Որոյ ձայն հրեշտակաց», «Նշանի Տեառն Աստուծոյ»): «Անեղին տաճար» եւ «Մարիամ Մագդաղէնին» հրատարակուած են 1850 թ. Կ. Պոլսում լոյս տեսած «Տաղարանում» (էջ 12 եւ 220), իսկ «Մարիամ Մագդաղէնին» եւ «Մ՛ուր ես, Մայր իմ» տաղերը հայկական նոտագրութեամբ ձայնագրել եւ հրատարակել է Մ. Խումաշեանցը[37]

37 Մ. Խումաշեանց, Ձայնագրեալ տաղարան, էջ 34 եւ 49:

(սրանք բոլորովին տարբեր են Արմաշի օրինակներից): Հետաքրքիր է միւս մեղեդու ստեղծման հանգամանքը. «Իսկ ի հեղմանէ» մարտիրոսաց մեղեդին իրականում Ս. Ղեւոնդեանց կանոնի համբարձի (որի հեղինակը Ն. Շնորհալին է) է տունն է, որ առանձնացնելով եւ վերաեղանակաւորելով՝ Արմաշի հեղինակները (ամենայն հաւանականութեամբ Հ. Ջերչեանը) գետեղել են Պատարագի մեղեդիների շարքում: Համեմատաբար ծանօթ տաղերից կարելի է առանձնացնել «Տօնեմք»-ը. այն ունի «Այսօր ընդ զօրս երկնից» իւրատեսակ նախաբան կազմող մասը, որ շատ հետաքրքիր ձեւով առնչւում է «Աչքն ծով» տաղին՝ փաստօրէն հանդիսանալով նրա քիչ վերափոխուած նմուշը (աւելի ճիշտ՝ դրա մի հատուածը).

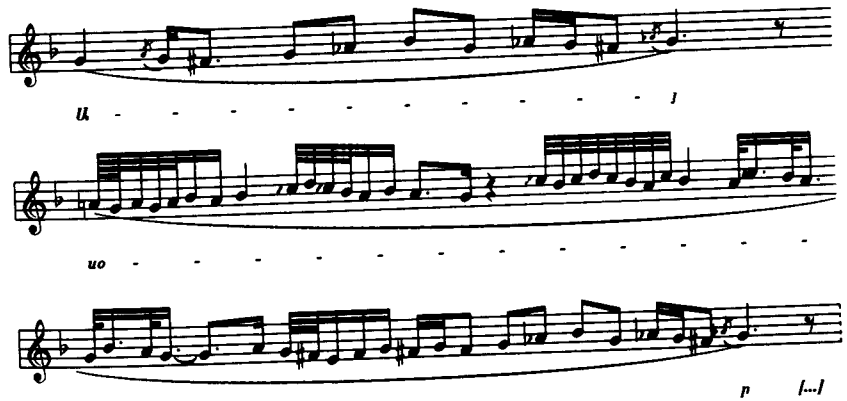

Այս իւրօրինակ տաղի միջին մասը՝ «Տօնեմք»-ը, նախատեսուած է եկեղեցական երեք տօներին՝ Յարութեանը, Յայտնութեանը եւ Խաչին երգուելու համար, ինչպէս եւ յուշում է մեզ տաղի գրական տեքստը, որն ըստ էութեան բաղկացած է երեք բառից՝ «Տօնեմք զքո յարութիւնդ (կամ յայտնութիւնդ եւ կամ տէրութիւնդ»): Բուն մասը հակադրւում է առաջինին իր էութեամբ: Այն ունի շատ հանդիսաւոր, նոյնիսկ պերճաշուք բնոյթ, որն ընդգծում են թ՛ւ կատարման համար նախատեսուած բարձր հնչամասը, թ՛ւ սկզբնական կվարտային հատու թռիչքն ու նաեւ գործիքային տիպի՝ փայլքով յագեցած անցումները.

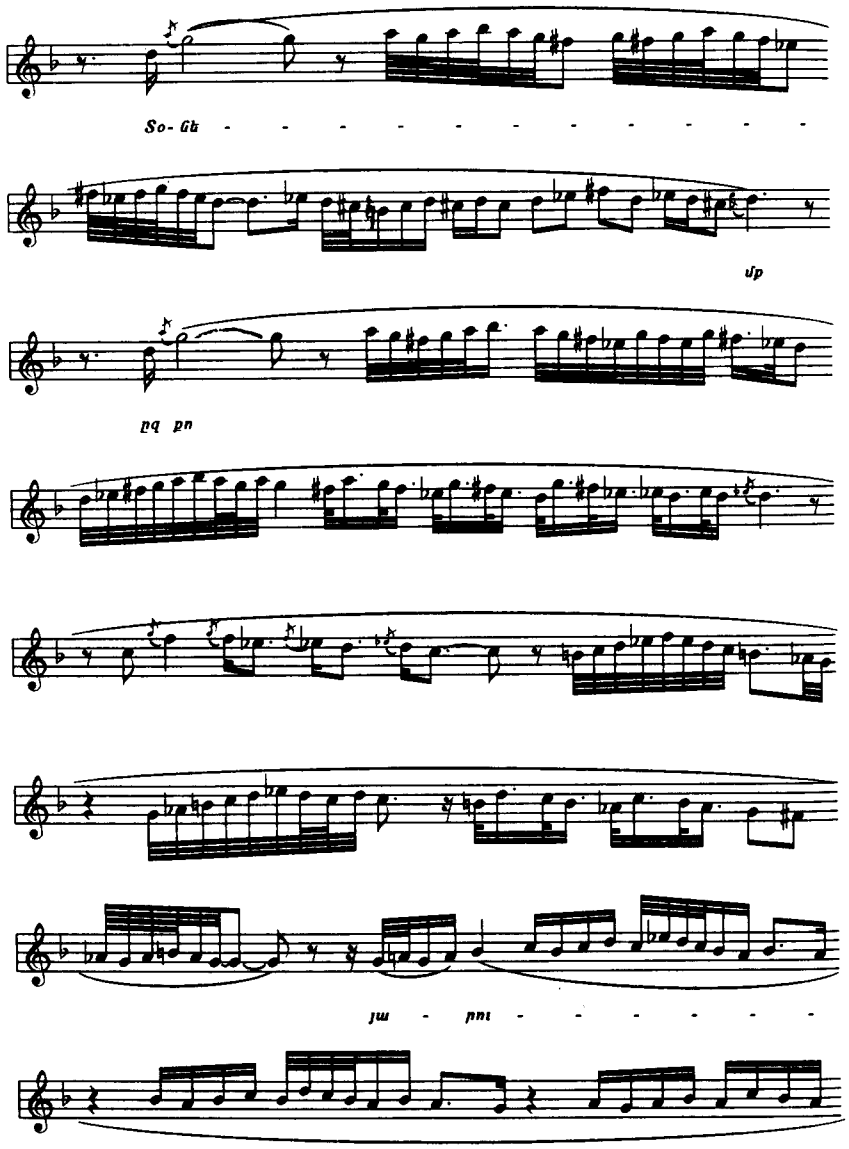

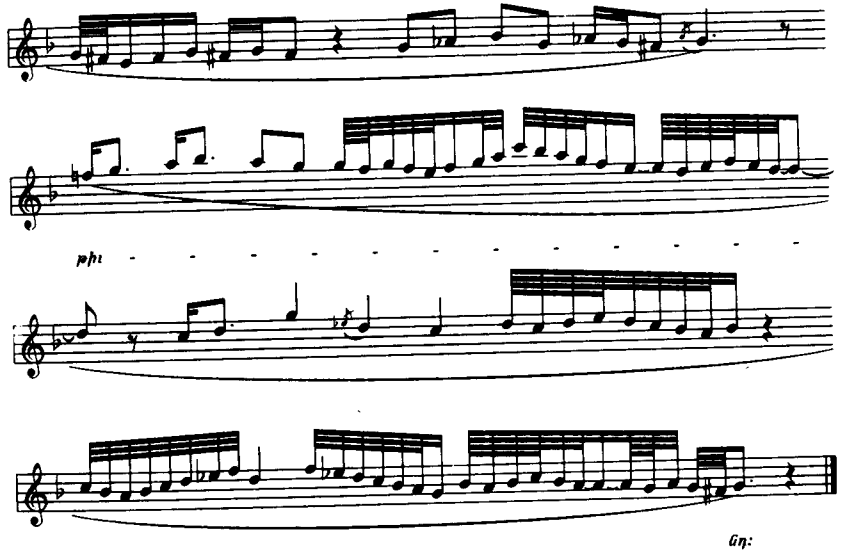

Ինչպէս երեւում է նոտային օրինակից, մեղեդիական զարգացումը մերթ ընդ մերթ հանգում է «Այսօր ընդ զօրս»-ի սկզբնական դարձուածքին, որն այսպիսով իւրատեսակ լեյտմոտիւի նշանակութիւն է ստանում: Մեղեդու երրորդ մասը «Քրաթիմա»-ն է, որը եւ ամենածաւալունն է: Այն թէեւ ըստ էութեան երկրորդ մասի չարունակութիւնն է, սակայն ինքնուրոյն բնոյթ ունի, ուր տեղ առ տեղ զգացւում են առաջին եւ երկրորդ մասերի մեղեդիական մոտիւների արձագանքները, որ զարգացում են ստանում: Այսպիսով, «Տօնեմք»-ը հետաքրքիր եւ ուշագրաւ է թէ՛ մեղեդիական, թէ՛ կառուցուածքային-ոճական տեսակէտից: Այն, ըստ ամենայնի, տարածուած նմուշ է եղել Կ.Պոլսի եկեղեցիներում եւ, ըստ մասնաւոր տուեալների, այժմ էլ բաւական յաճախ է հնչում ամերիկահայ թեմերի եկեղեցական ժամերգութեանց մէջ:

Տաղերի եւ մեղեդիների ոչ կանոնական չարքում առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում միջնադարեան մեծ տաղերգուների՝ Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու գրական բնագրերի հիման վրայ ստեղծուած նորայայտ նմուշները: Յայտնի է արդէն, թէ նրանց բազմաթիւ տաղերից քչերն են այսօր երգւում եւ քչերն են տեղ գտել

Ձայնագրեալ Պատարագում՝ Գր. Նարեկացու տաղերից ընդամէնը երկուսը՝ «Դիտելով զհեթանոսս» եւ «Աչքն ծով»-ը, իսկ Ն. Շնորհալու ստեղծագործութիւններից եւ ոչ մէկը: Կոմիտասը ժամանակին ձայնագրել է Նարեկացու տաղերից չորսը՝ «Սայլն այն իջանէր», «Հաւուն հաւուն», «Հաւիկ» եւ «Ահեղ ձայնս»[38]: Արմաշի ձեռագրերում տեղ գտած հինգ մեղեդիները բացառապէս նոր նմուշներ են՝ բաւական լուրջ ու ծաւալուն գործեր, որոնց հեղինակային պատկանելութեան հարցը առանձին քննութեան առարկայ է:

Այսօր ուղղակի վկայութիւններ չունենք այն մասին, թէ խնդրոյ առարկայ տաղերը Հ. Ջերչեանի եւ կամ էլ Ց. Այվազեանի հեղինակութիւնն են: Մեր կարծիքով դրանք պէտք է դասել աւանդաբար պահպանուած նմուշների կարգին, որ անցեալ դարավերջին Կ.Պոլսում եւ նրա շրջակայքում դեռեւս եղել են գործածութեան մէջ ու թէրեւս նաեւ ընդգրկուած են եղել Արմաշի վանքում կատարուող պաշտօներգութեան մէջ[39]: Այդ է վկայում այն բաւականաչափ երկար ժամանակահատուածը, որ ընդգրկում են այս մեղեդիները պարունակող ձեռագրերը (մօտ 25 տարի): Անկասկած է, սակայն, որ մեզ յայտնի ամենավաղ թուականից (1884) առաջ էլ դրանք երգուել են Արմաշում: Իւրատեսակ «արմաշական» օրինակներ կարող ենք համարել այս մեղեդիները՝ նախ այն պատճառով, որ համանուն նմուշներ մեր ձեռքի տակ եղած այլ ձեռագրերում դեռ չենք հանդիպել, եւ երկրորդ՝ մէկ-երկու յայտնի մասնաւոր օրինակներն առնչութիւն չու-

38 Այս ձայնագրութիւններին նուիրուած առանձին յօդուած է լոյս ընծայել Ն. Թահմիզեանը («Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1969, N3):

39 Հ. Գաթրճեանն իր «Սրբազան պատարագամատոյցք Հայոց» (Վիեննա, 1897) աշխատութեան մէջ ընդհուպ մինչեւ XIX դարն ընդգրկող պատարագի մի բնագրի մէջ նշում է Յարութեան «Ես ձայն զառիւծուն» եւ Վարդաւառի «Գոհար վարդն» մեղեդիները (էջ 631): Բացի այս, Յակոբ Մխճեանի հրատարակած «Ընդարձակ երգեցողութիւնք Առաւօտեան ժամերգութեան Ս. Պատարագի եւ Առձեռն շարականն կիրակէից Մեծ Պահոց եւ Տօնական աւուրց ի պէտս հայ եկեղեցասիրաց» (Մարսել, 1930) հատորում հանդիպում ենք Արմաշի ձեռագրերից մեզ ծանօթ մի քանի մեղեդիների բնագրեր՝ «Է եւ անհախտ ծնողութիւն», «Տօնեմք», «Փարաւեցաւ Տէրն ի խաչին», «Նշանի Տեառն Աստուծոյ», «Իսկ ի հեղմանէ», որոնց երաժշտական նիւթը, սակայն, մեզ անծանօթ է մնում:

նեն մերի հետ: Խօսքը յատկապէս 1893 թուականին էջմիածնում կոմիտասի կատարած մի ձայնագրութեան մասին է, որ ունի «Ահեղ ձայնս» խորագիրը եւ Գր. Նարեկացու «Ես ձայն զառիւծուն» տաղի ձայնս» խորագիրը եւ Գր. Նարեկացու «Ես ձայն զառիւծուն» տաղի փոխն է (գրական տեքստի հետ մէկտեղ տարբեր են ե՛ւ ոճը, ե՛ւ մեղեդին ու կառուցուածքը):

Արմաշական հինգ մեղեդիներում խստօրէն պահպանուած են բնօրինակների տեքստերը՝ թէեւ դրանք բերուած են ոչ ամբողջութեամբ (հիմնականում օգտագործուած են սկզբնատողերը): Երաժշտական տեքստի համամասնութիւնը պահպանելու համար երբեմն տաղի վերջում անհրաժեշտաբար կրկնւում են առանձին բառեր կամ բառակապակցութիւններ («Ես ձայն զառիւծուն» եւ «Նոր ծաղիկ», որ ձեւակառուցման տեսակէտից արդարացուած է): Ինչպէս յայտնի է, տաղերում առաւել ընդգծուած է վանկի եղանակաւորման՝ համեմատաբար ազատ երկարաձգման սկզբունքը, որի ցայտուն նմուշն է «Ես ձայն զառիւծուն» տաղը. այստեղ գրական տեքստի մէկ վանկը հիմնականում համապատասխանում է երաժշտական մի խոշոր հատուածի, ինչը ձեւագոյացման առումով կատարում է գլխաւոր դերերից մէկը:

Նարեկացու տաղերի ոճը էապէս տարբերւում է չնորհալիական տեքստերով գրուած տաղերից: Դրանցում արտայայտուած են մարդկային տարբեր տրամադրութիւններ, յոյզերի հակասական ալիքներ (պայծառ-լուսաւոր եւ ընդվզող- ցասումնալի), որի հետ, սակայն, մէկտեղւում է ընդգծուած զսպուածութիւնն ու հաւասարակշռուածութիւնը: Այս մեղեդիներում բացակայում են միջնադարեան տաղերգութեան աւելի ուշ շրջանին բնորոշ արտաքին փայլը, մեղեդային հարուստ զարդոլորումներն ու զարգացման ազատ սկզբունքը, բազմակի զարտուղութիւնները:

«Ես ձայն զառիւծուն» տաղը իր բնոյթով վեհ է ու խոհական: Այն բաւական ծաւալուն է, ունի երկմասանի կառուցուածք, որի եզրափակող մասը կերտուածքի մէջ ուրոյն դեր է խաղում՝ մի կողմից «ի քառաթեւին» հատուածի կրկնութիւնն է, միւս կողմից՝ դրան նախորդող փոքրիկ զարտուղութիւնից հետոյ հիմնաւորապէս վերահաստատում է լադի հիմնաձայնը.

Ես ձայն զարիւծուն

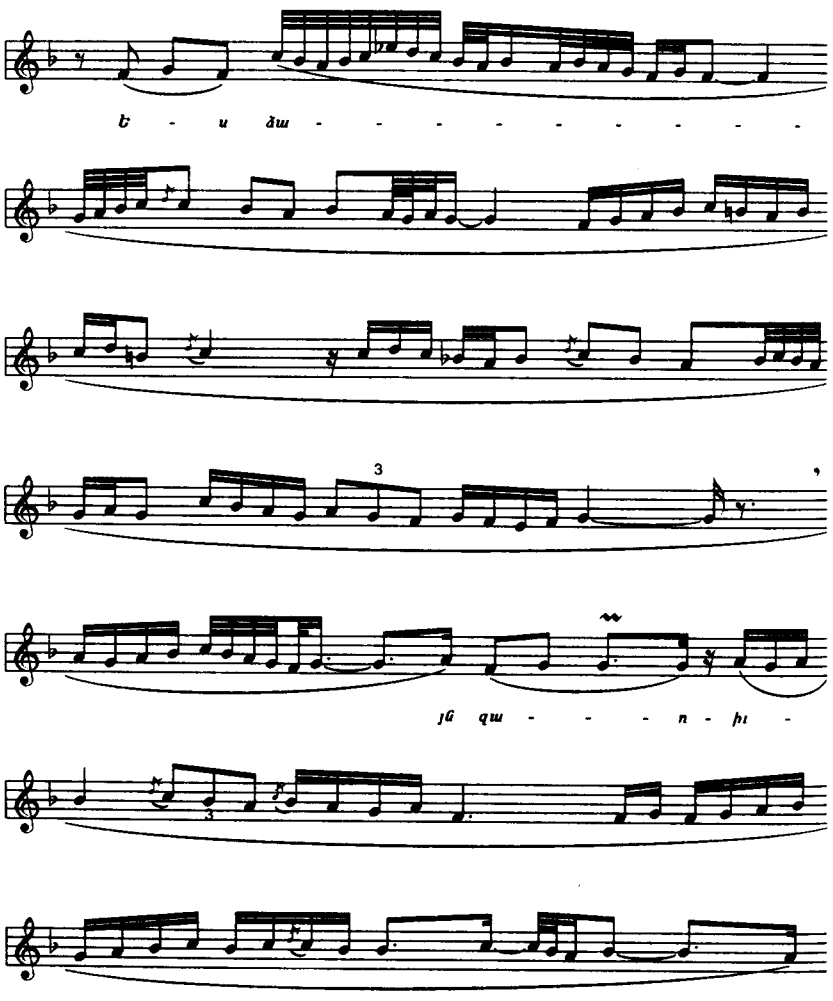

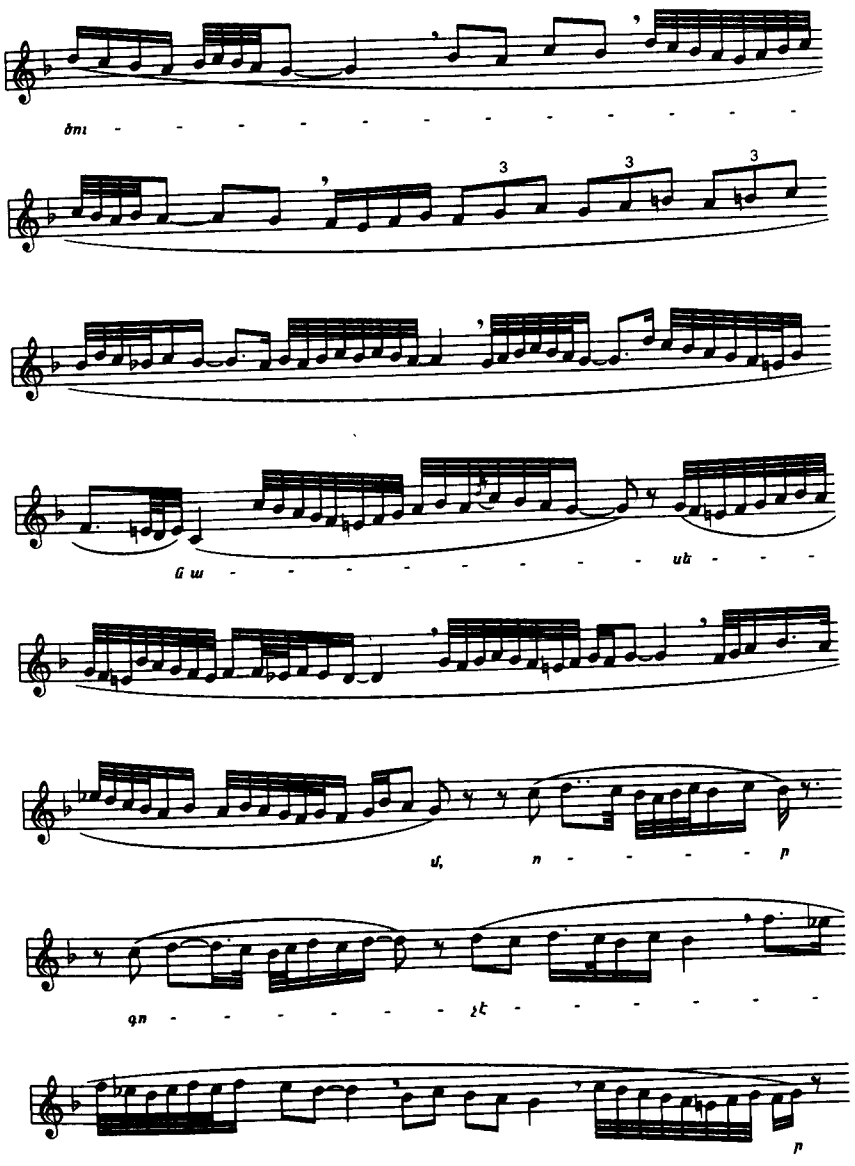
ծու - - - - - - - - - - - - - -
ն ա - - - - - - - - - - - - ան - - -
մ, ո - - - - - ր
զո - - - - - - - - - - - - -

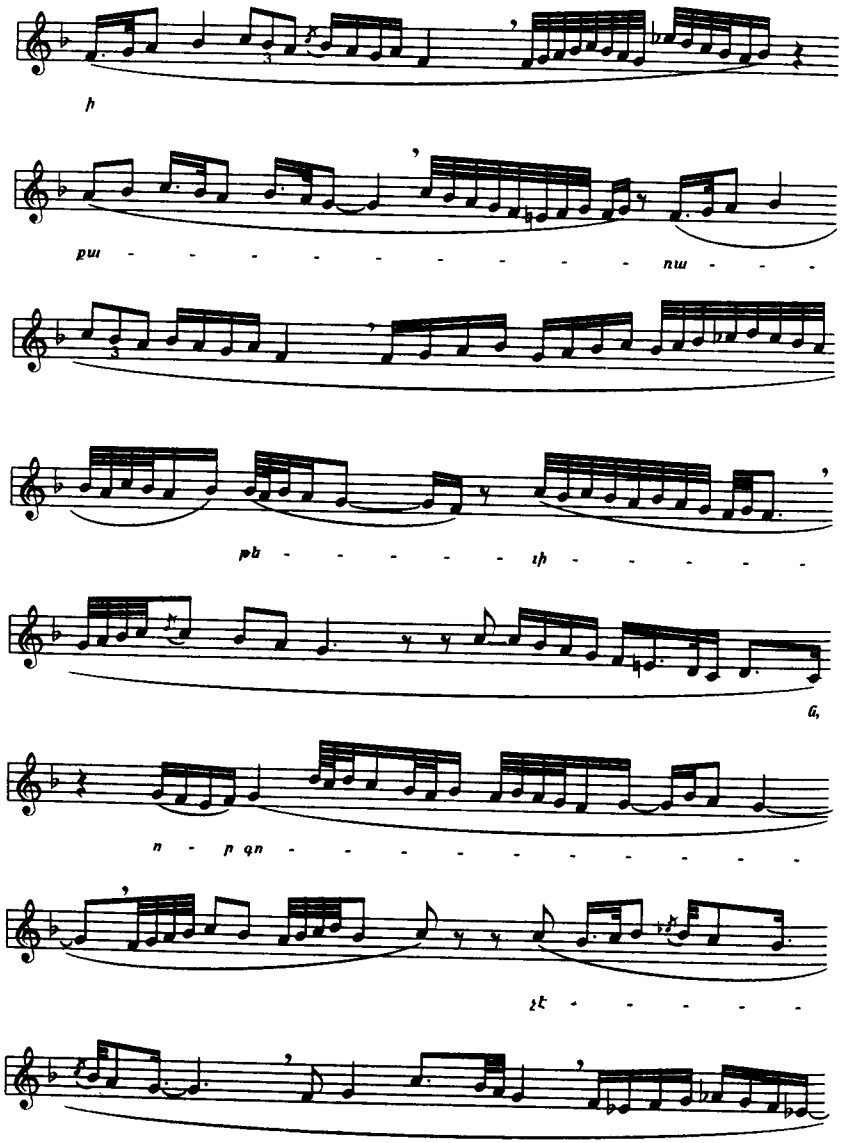

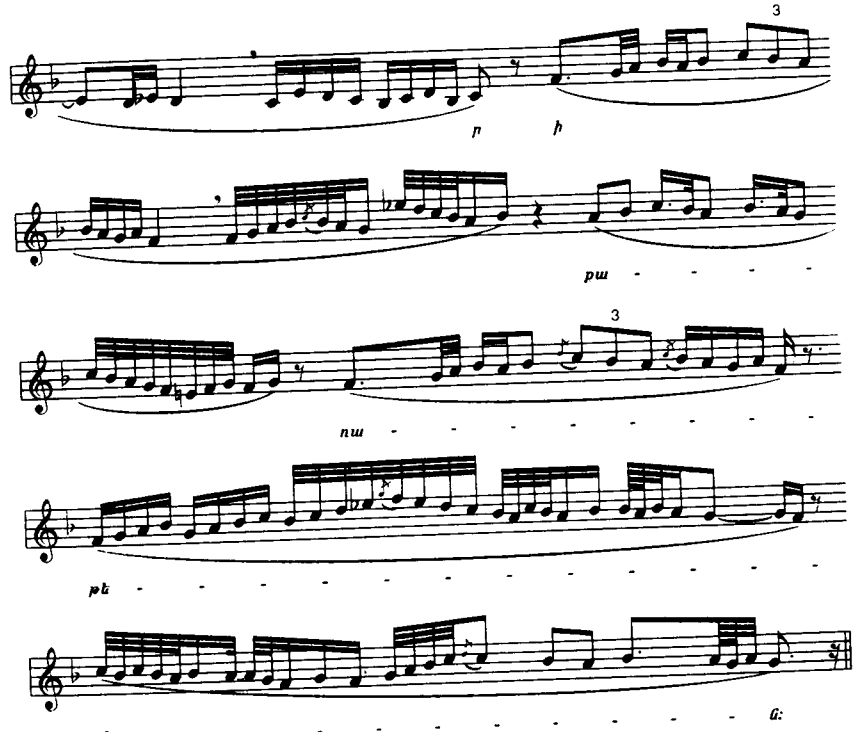

Այլ բնոյթ ունի «Գոհար վարդն» մեղեդին. այն լի է դրամատիզմով ու լարուածութեամբ: Եռամաս յօրինուածքի իւրաքանչիւր հատուածը թեմատիկ կամ նրա մօտիւների զարգացման նոր փուլ է, որի գագաթնակէտը երրորդ մասի սկիզբն է («ի վեհից» բառերի եղանակաւորումը)՝ դրան հետեւող անկումով: Մեղեդիական հիւսուածքը քիչ աւելի բարդ է՝ ընդգրկուն ձայնածաւալ, գամմայատիպ անցումներ, դիմող ձայնի (փուշ) յաճախակի չրջազարդումներ մանր տեւողութիւններով, որ ներքին մեծ յագեցածութիւն եւ դինամիկա են ստեղծում: Գէ ձայնեղանակի մէջ հնչերանգային հետաքրքիր խաղ է առաջացնում ներքնախաղ կիսվերը, որը յայտնուելով մեղեդու զարգացման բարձրակէտում՝ ձեւակառուցողական մեծ դեր է ստանձնում՝ դառնալով նաեւ մարդկային յոյզերի պոռթկման խորհրդանիշ: «Գոհար վարդն» մեղեդին տաղային արուեստում գոյութիւն ունեցող այն եզակի նմուշներից է, որտեղ կուռ կառուցուածքը, ասելիքի սեղմ ու լակոնիկ ոճը, պարզ ու միաժամանակ առաւելագոյն խորութիւն արտայայտող երաժշտական բաղադրիչներն ստեղծում են գեղարուեստական բարձր արժանիքներով օժտուած երկ, որը կարող է տեղ գրաւել միջնադարեան յայտնի տաղերի՝ «Հաւիկ»-ի եւ «Հաւուն հաւուն»-ի կողքին:

Գոհար վարդը

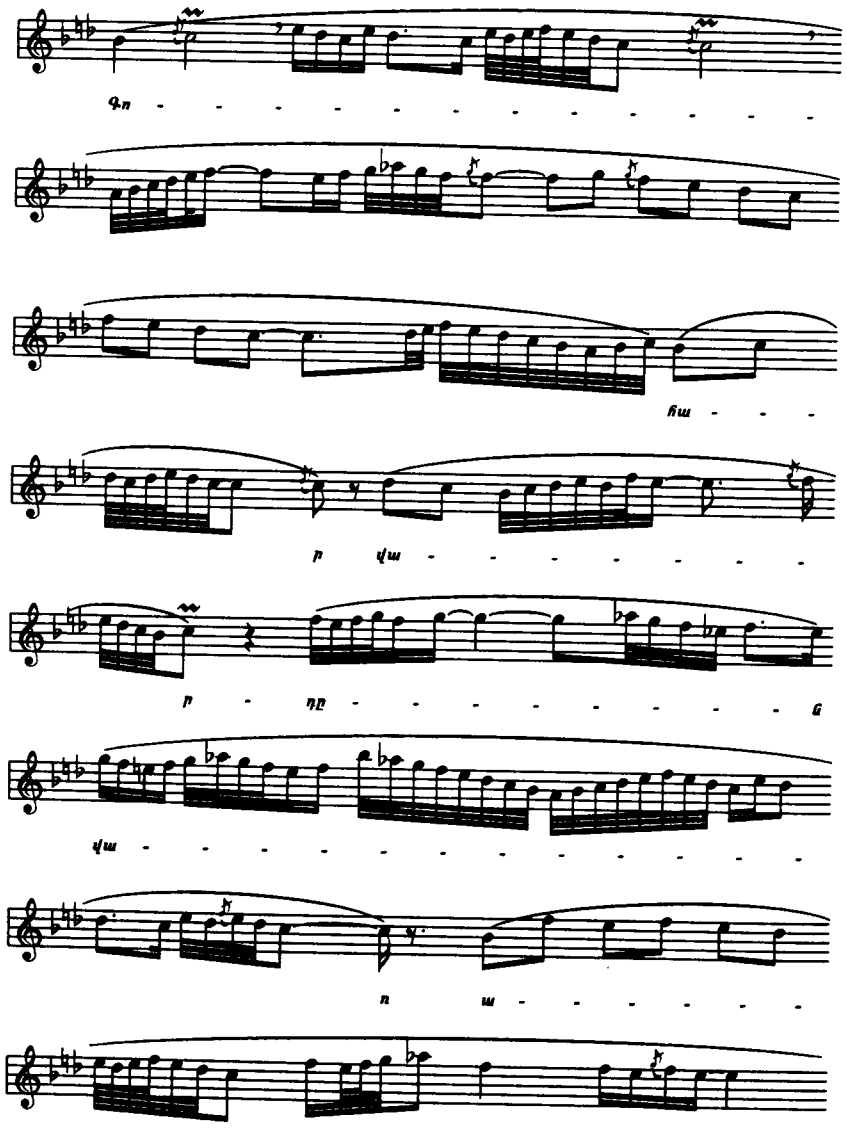

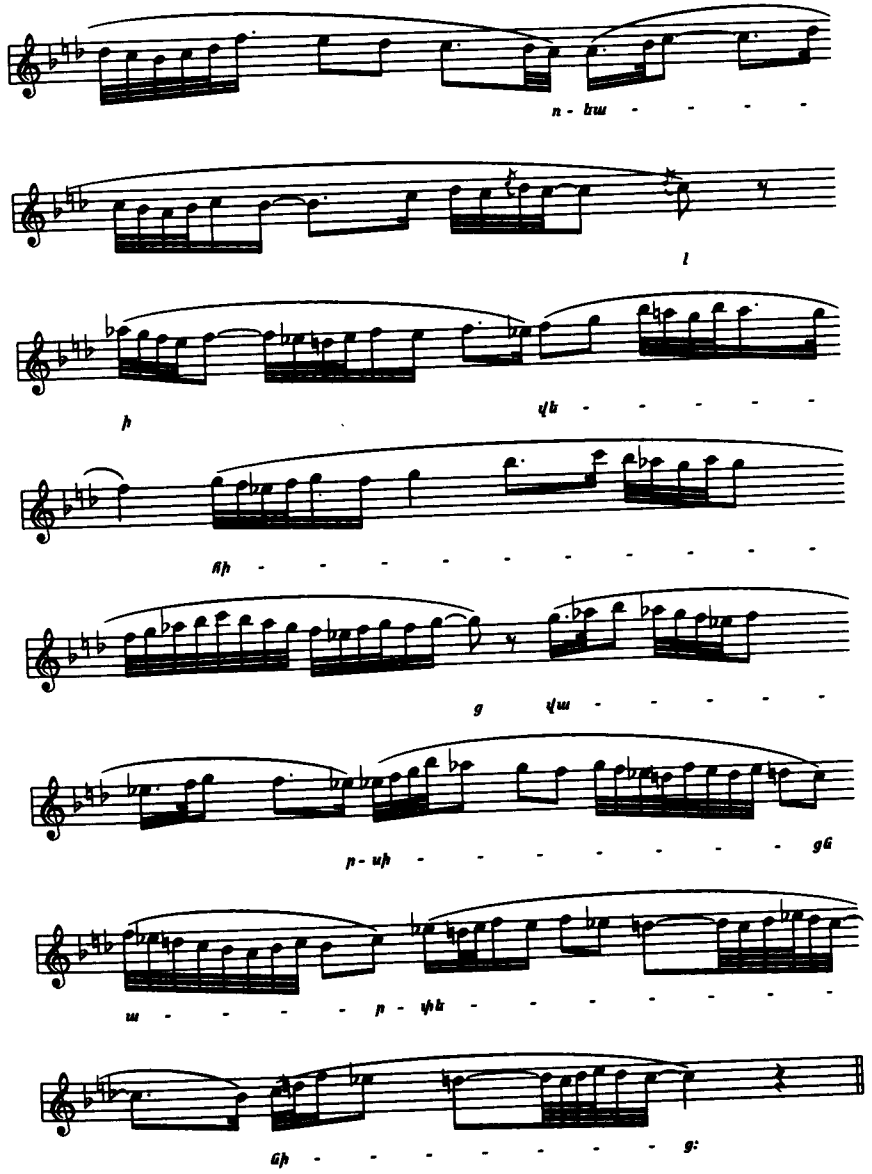

Ինչ վերաբերում է Ներսէս Շնորհալու գրական տեքստերով տաղերին, ապա դրանք նկատելիօրէն առանձնանում են նախորդներից հէնց առաջին հայացքից եւ ունէն այն յատկանիշները, որոնցից նրանք զերծ էին՝ մեղեդու ազատ զարգացում, ճոխ զարդոլորումներ, անսպասելի շրջապտոյտներ ու զարտուղութիւններ, որ շատ դէպքերում պահանջում են կատարողական բարձր վարպետութիւն: Աչքի են զարնում ռիթմական բազմազան պատկերների առատութիւնը, լադային ալտերացիայի եւ խրոմատիզմի յաճախակի օգտագործումը, մեղեդիական շարժման մէջ թռիչքների առկայութիւնը: Այս առումով յատկապէս ուշադրութեան է արժանի Յարութեան «Նոր ծաղիկ» տաղը, որը XII–XIII դարերի տաղային ստեղծագործութեան տիպական դրոշմն է կրում: Այն ունի յուզաթաթաւ բնոյթ, որը տեղ-տեղ դրամատիկ երանգ է ստանում: Եռամաս կառոյցի առաջին եւ երկրորդ մասերում հնչում եւ զարգանում են տարբեր նոր թեմաներ: Երրորդ մասում նոյնիսկ նոր թեմատիկ նիւթ է հանդէս գալիս, որը, նաեւ, կարծես հանրագումարի է բերում զարգացման ողջ նախորդ ընթացքը.

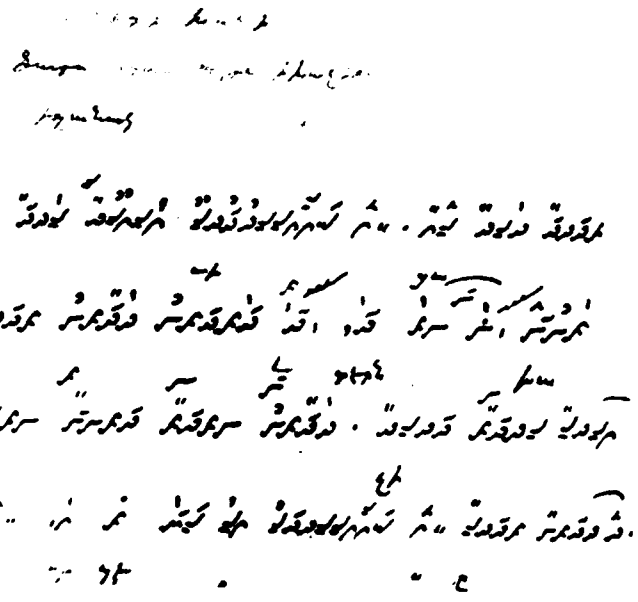

Նմուշ Մատենադարանի նորագոյն հավաքածոյի N 6 ձեռագրից

Նոր ծաղիկ

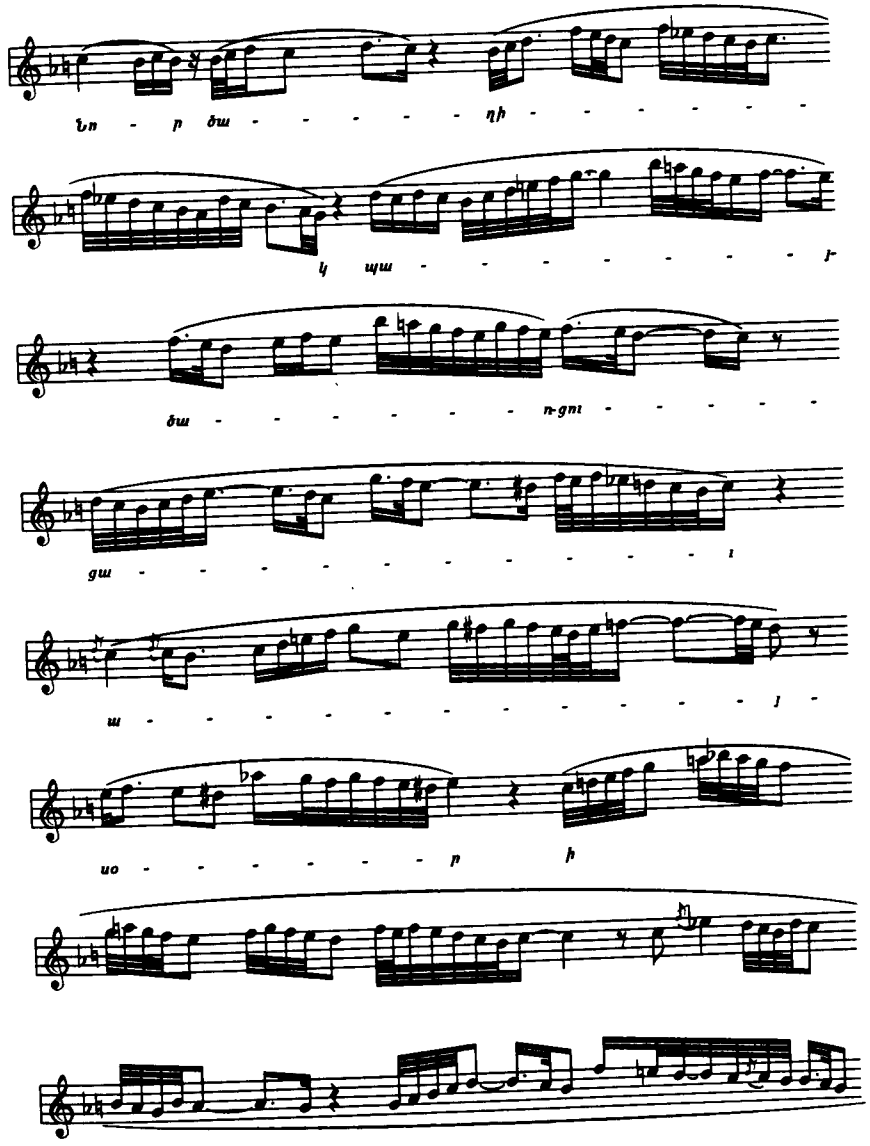
Նո - ր ծա - - - - - - դի - - - - - - -
կ պա - - - - - -

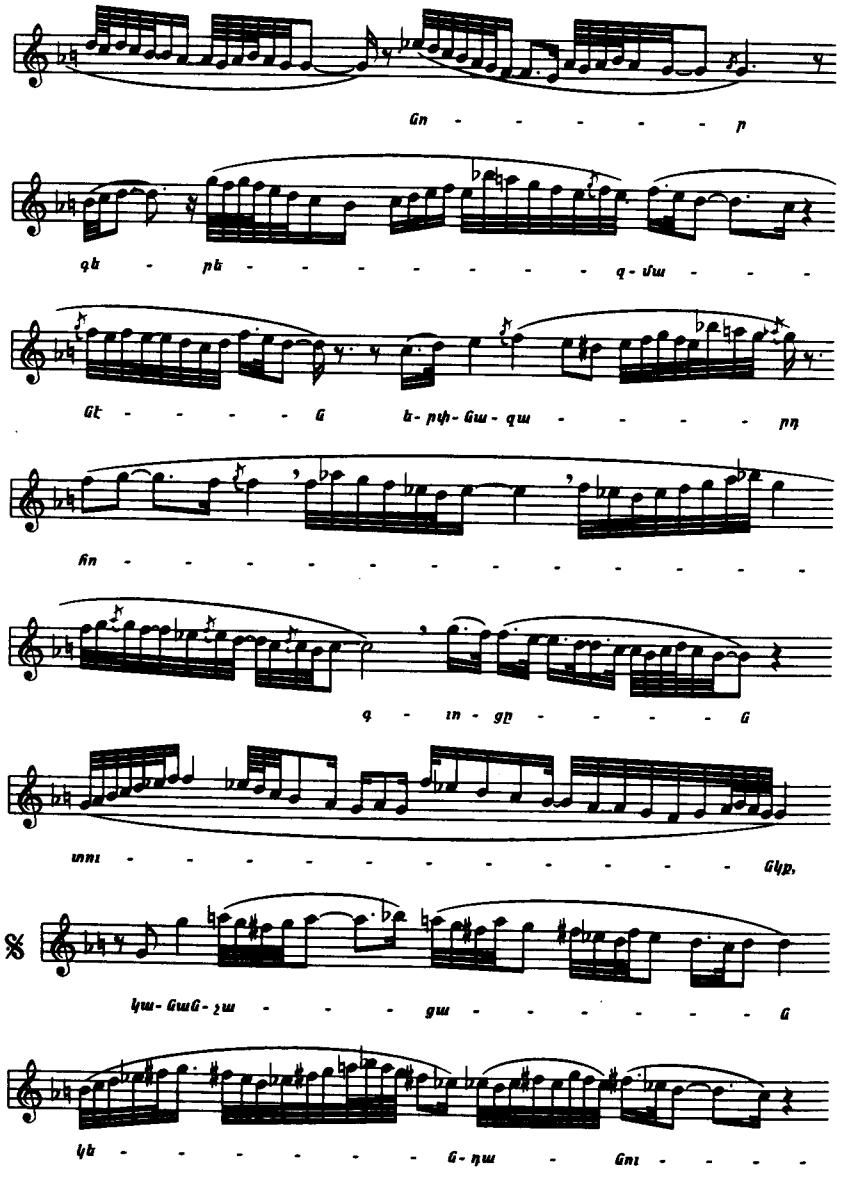
Gn - - - - - - - - p
գի - - - - - - - -

Նմանատիպ մի օրինակ է Խաչի «Մարաւեցաւ Տէրն ի խաչին» մեղեդին: Բկ ձայնեղանակում ընթացող այս տաղը հակադրւում է միւս երկուսին իր մաժորային պայծառ բնոյթով, այլեւ իւրատեսակ ազդակոչով

Մարաւեցաւ Տէրն ի Խաչին

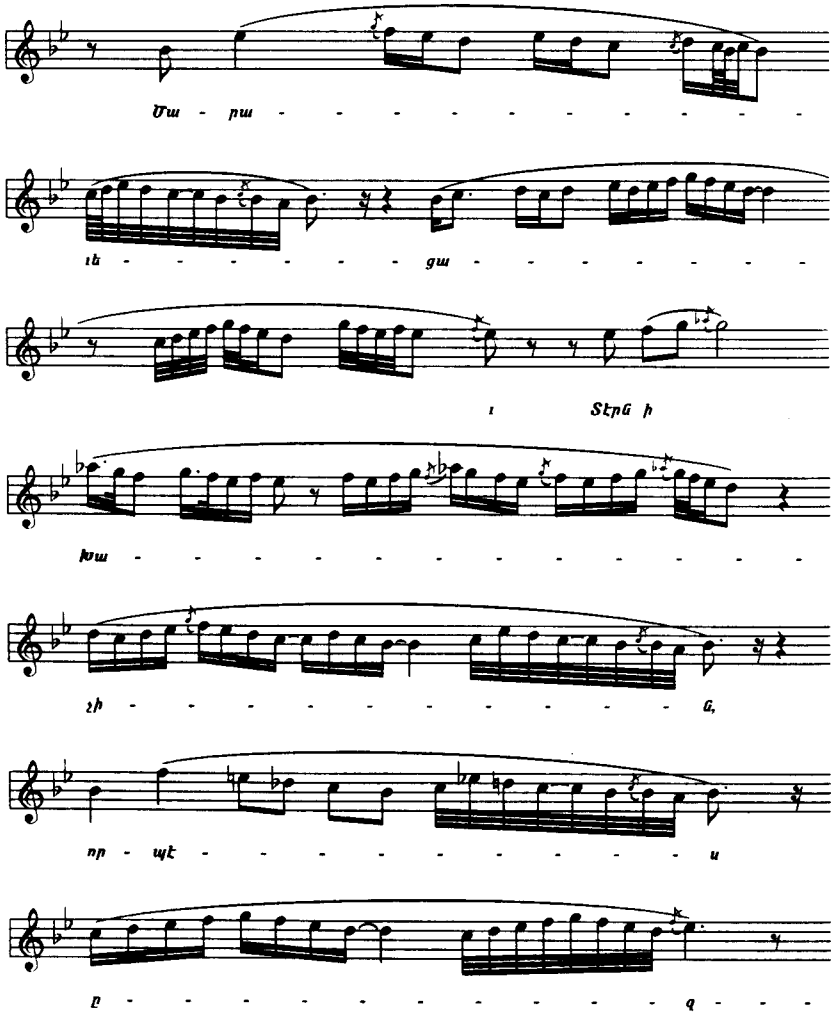

սկսուող բնորոշիչ թեմայով, որով եւ հաստատւում է ամբողջ տաղի լաւտեսական եւ կենսահաստատ էութիւնը: Մեղեդիական զարգացումն ընթանում է հէնց այդ թեմայի հիմքի վրայ, որն էլ ամէն անգամ ենթարկ-

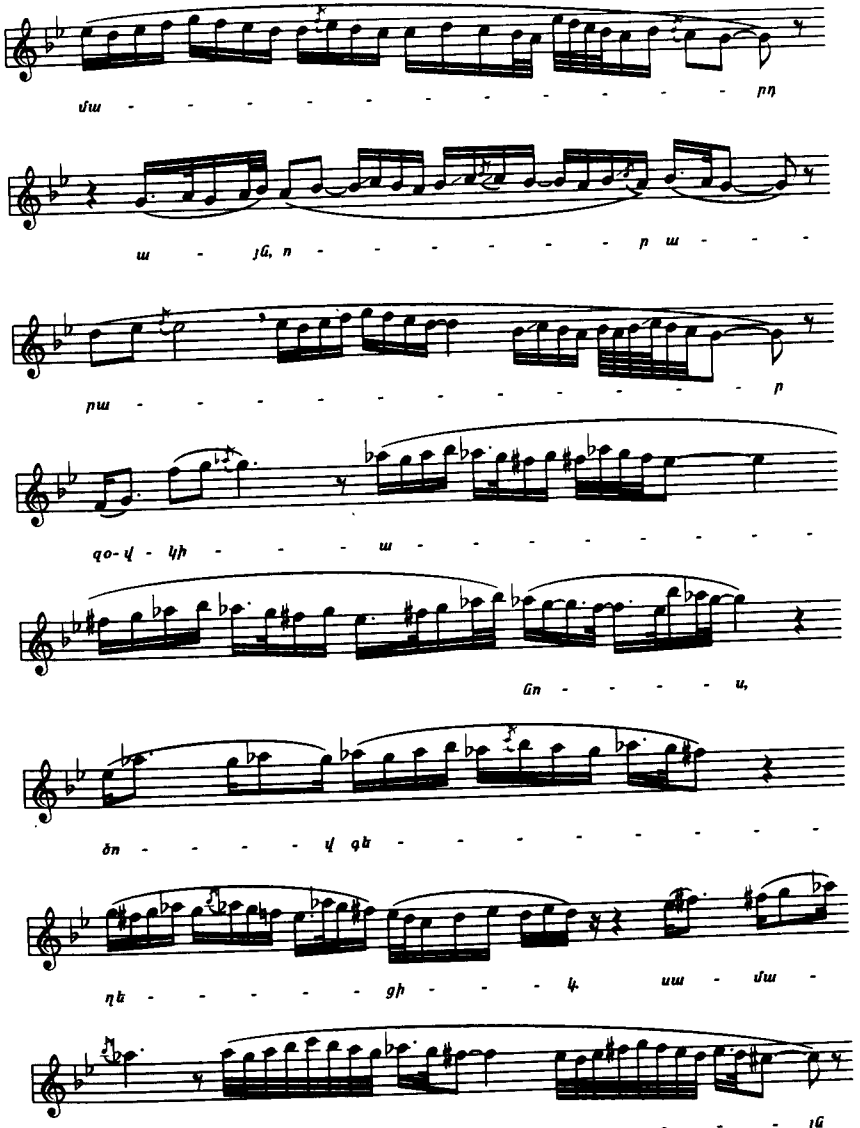
մա - - - - - - - - - - - - - - - րդ
ա - յն, ո - - - - - - - - - - - - - - - ր ա - - - -
րա - - - - - - - - - - - - - - -

ւում է տարրափոխման (համմտ.՝ «Ծարաւեցաւ» – «որպէս» – «ջուր խնդրէ» – «աղբիւրն» բառերի երաժշտական նիւթի զարգացման շղթան).

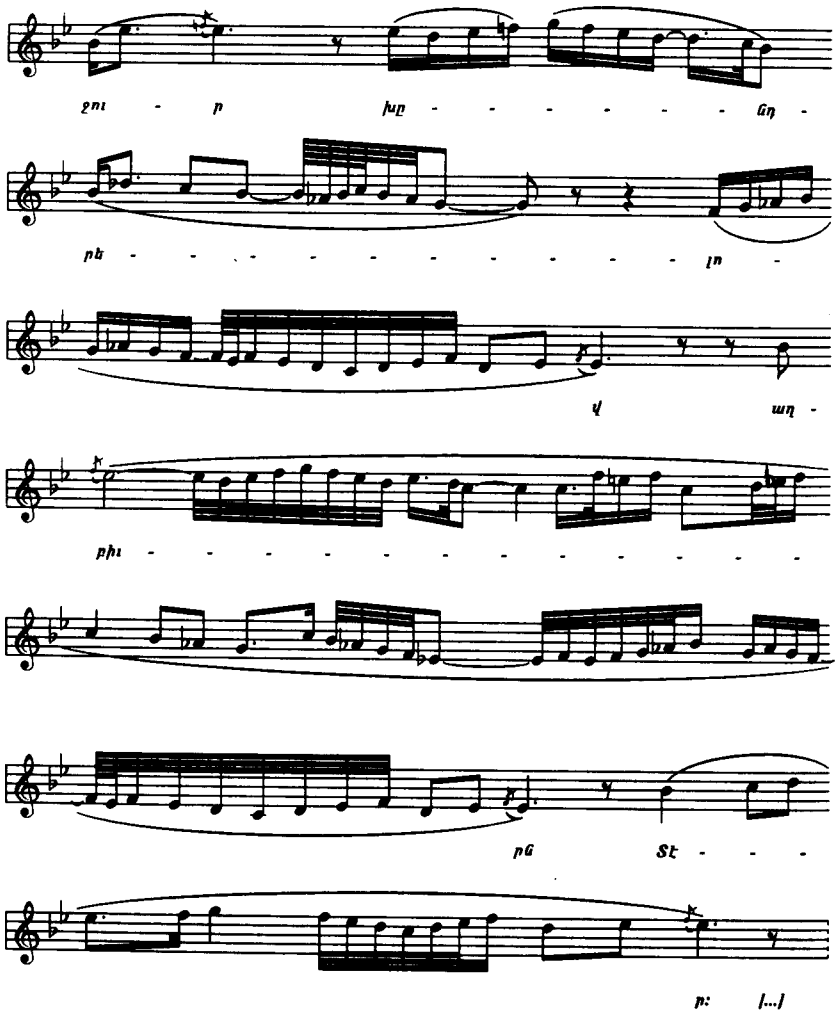

Զարգացման սկզբունքների տեսակէտից քիչ աւելի «համեստ» է Յարութեան «Նստեալ կանայքն» տաղը, ուր իշխում է մոնոթեմատիզմի սկզբունքը: Մեղեդիական զարգացումը մերթ ընդ մերթ հանգում է իր սկզբնական մոտիվին, որն ամէն անգամ հանդէս է գալիս փոքրիկ

Նստեալ կանայքն

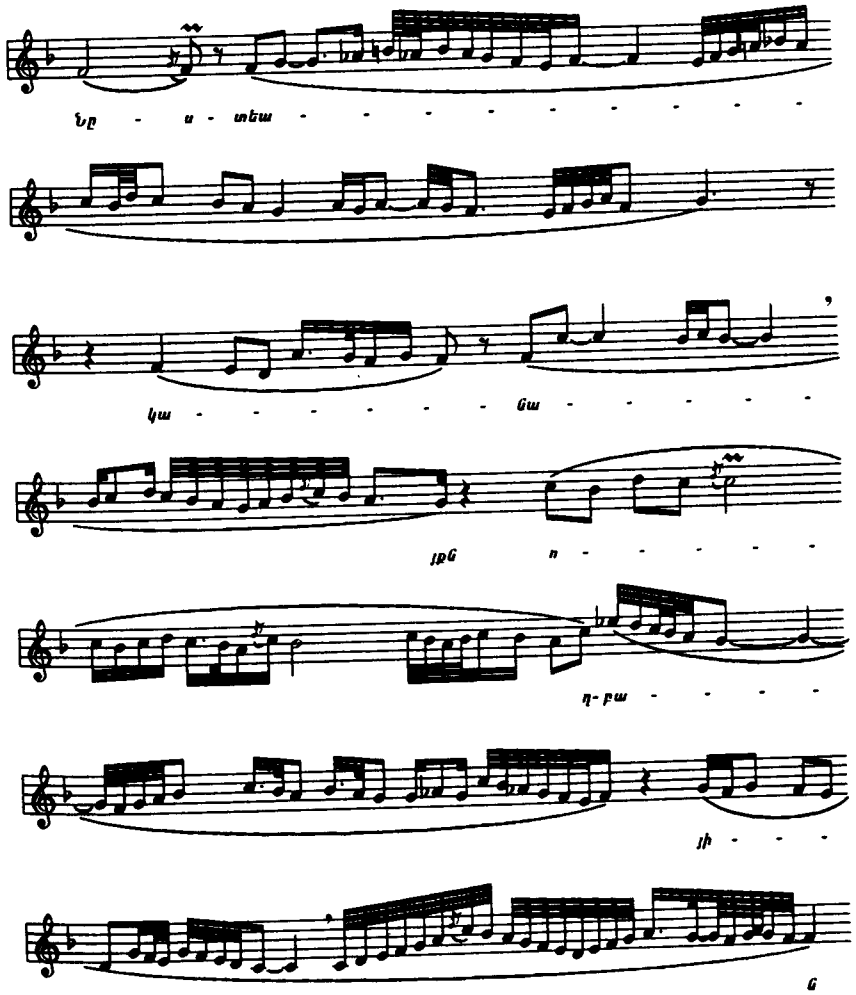

տարբերակումներով եւ որին յաջորդում է զարգացման միջանկեալ հատուածը: Այստեղ մեղեդու շարժումը սահուն է, հիմնականում ընդգրկում է միջին հնչամասը, գրեթէ չկան զարտուղութիւններ եւ ամբողջ տողի ընթացքում պահպանւում է հիմնական լուսաւոր երանգը.

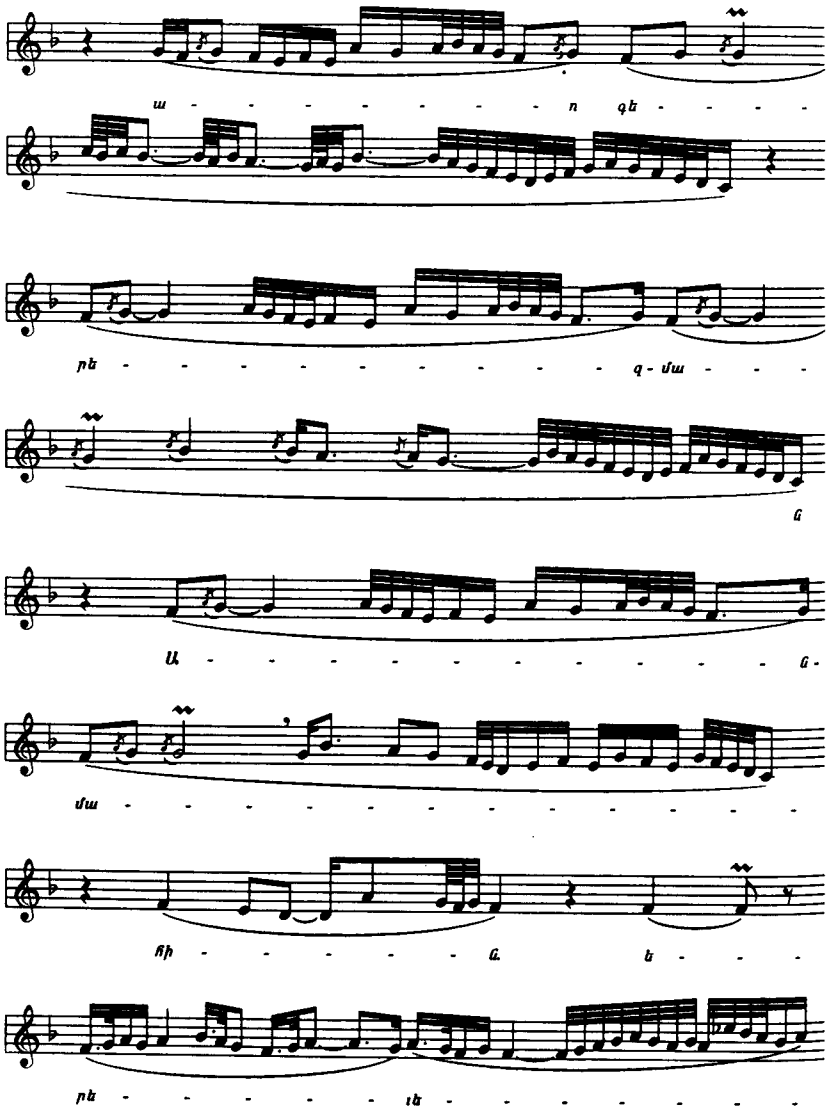

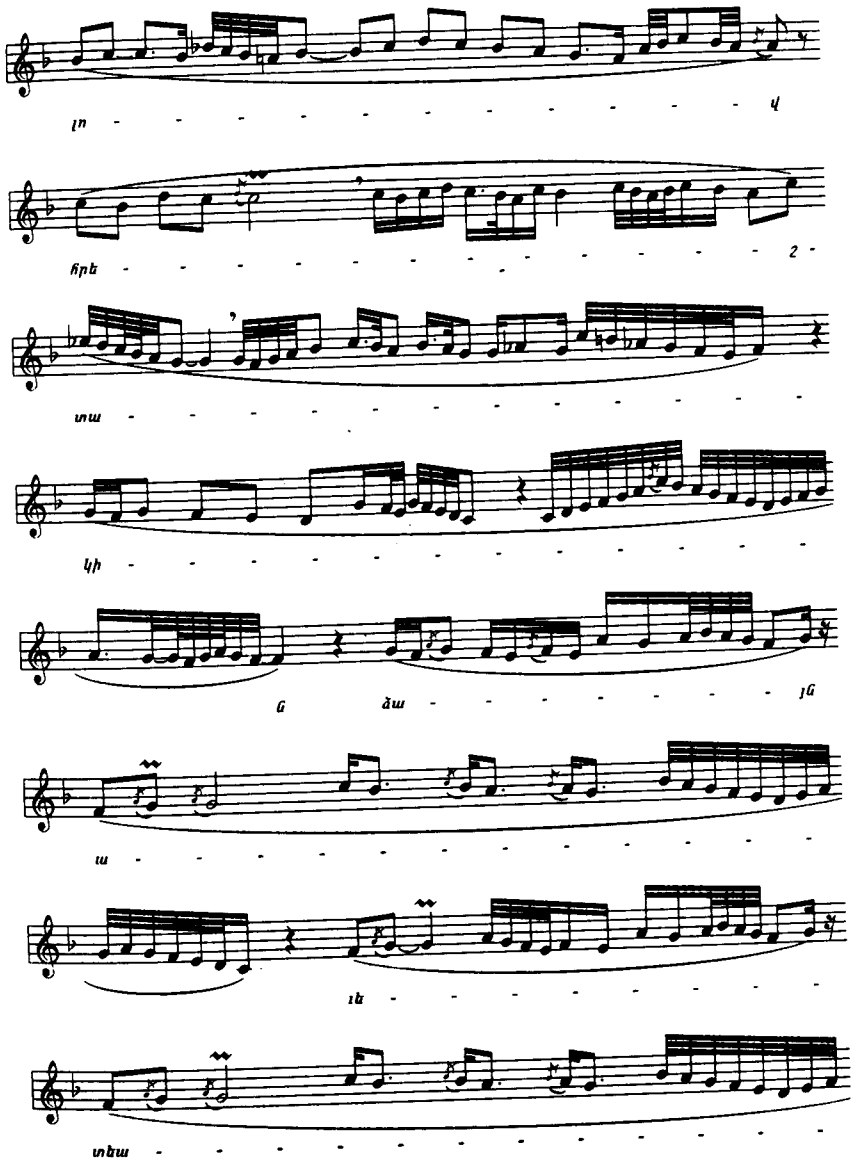
լո - - - - - - - - - - - - - - - - -

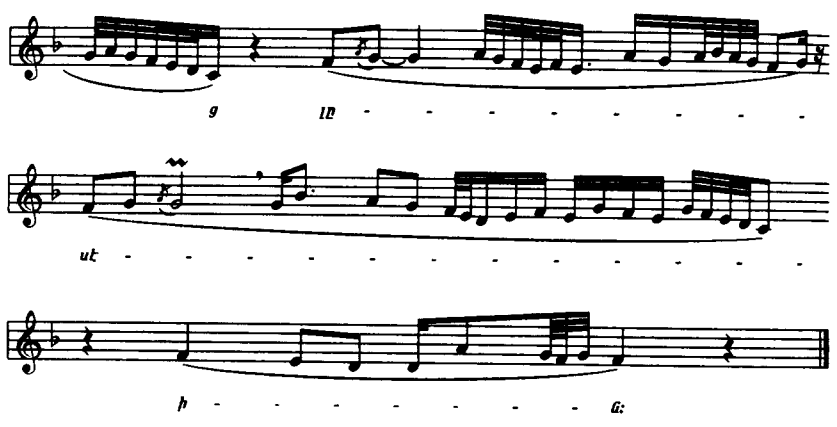

Այսպիսով, Արմաշի ձեռագրերը մեզ հնարաւորութիւն տուեցին ի յայտ բերել Գրիգոր Նարեկացու երկու եւ Ներսէս Շնորհալու երեք տաղերը, որոնք հետաքրքիր ու ինքնատիպ են ե՛ւ մեղեդիապէս, ե՛ւ բազմաբնոյթ կերպարներով, ե՛ւ ձայնեղանակներով: Դեռեւս զգալի կուռաններ չունենք երաժշտական մասը հիմնովին Նարեկացունը կամ Շնորհալունը համարելու: Սակայն այսօր, չունենալով մանաւանդ Շնորհալու տաղային ստեղծագործութիւնից եւ ոչ մի երգուող կտոր, գլխաւորը, կարծում ենք, մեր երաժշտական օրինակները աստպարէզ հանելն է, եւ, ինչու չէ, նաեւ հրապարակային կատարման միջոցով հանրութեանը ներկայացնելը:

Ի մի բերելով Արմաշի Ջարխափան Ս. Աստուածածին վանքից մեզ հասած մէկ տասնեակից աւելի ձեռագրերի քննութեան արդիւնքները՝ կարող ենք եզրակացնել.

ա. Արմաշի վանքում կատարուած հոգեւոր երգեցողութիւնը հայ երաժշտական մշակոյթի զարգացման մէջ չափազանց կարեւոր, եթէ չասենք՝ հիմնաքարային դերերից մէկն է կատարում. այն հանդիսանում է այսպէս կոչուած Կոստանդնուպոլսի երգեցողութեան դպրոցի առաւել արժէքաւոր ճիւղաւորումը:

բ. Նախ ժառանգաւորաց ուսումնարանում, իսկ հետոյ նաեւ Հոչակաւոր Դպրեվանքում առաջնակարգ տեղերից մէկը գրաւել է երաժշտութիւնը: Երաժշտապետներ Համբարձում Ջերչեանի եւ Յակոբոս Այվազեանի յատուկ հոգածութեան առարկան է եղել իրենց աշակերտներին առաւել խոր ու մանրազնին ուսուցանել բազմադարեան հոգեւոր երգը, հայկական նոր ձայնագրութիւնը, հաղորդել պատմական ու տեսական գիտելիքներ:

գ. Աշակերտների ձեռքով ընդօրինակուած ժողովածուները մեզ այսօր հազուագիւտ հնարաւորութիւն են ընձեռում ի մօտոյ առնչուելու վանքում հաստատուած երաժշտական կեանքին ու այնտեղ կատարուած հոգեւոր երգեցողութեանը: Ճակատագրի բարեբախտութեամբ մեզ հասած այս գրչագրերը երեւի թէ մի չնչին մասն են այն հարիւրաւոր մատեանների, որ կարող էին այսօր հարստացնել Արմաշի վանքի ձեռագրատան հաւաքածուն, եթէ չլինէր նոյնպէս ճակատագրական 1915 թուականը:

դ. Ի վերջոյ, բացի պատմական ու ճանաչողական նշանակութիւնից, այս ձեռագրերից իւրաքանչիւրի արժէքը կրկնապատկւում է նրանցում գրառուած հայ հոգեւոր երաժշտութեան անհամար գանձերի չնորհիւ՝ լինի դա թէ՛ աւանդաբար երգուող նմուշ կամ տեղաւորուած տարբերակ եւ թէ՛ հեղինակային ստեղծագործութիւն ու նորայայտ օրինակ:

ԱՐՄԱՇԻ ԵՐԱԺՇՏԱՊԵՏԵՐԸ

Երաժշտապետ Համբարձում Ջերչեան

XIX դարի երկրորդ կէսին արեւմտահայ իրականութեան մէջ լայն գործունէութիւն էին ծաւալել բազմաթիւ երաժիշտներ, որոնցից իւրաքանչիւրն իր վաստակն ունի հայկական մշակոյթի պատմութեան մէջ: Դրանց մէջ առանձնայատուկ տեղերից մէկը գրաւում է Համբարձում Ջերչեանը, որն իր ամբողջ կեանքը նուիրաբերեց հոգեւոր երաժշտութեան գանձերի ձայնագրութեան ու պահպանման գործին: Նրա ստեղծագործութիւնը մինչ այժմ չի դարձել յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ, եթէ չհաշուենք հայ երաժշտութեան պատմութեանը նուիրուած յօդուածներում ու մենագրութիւններում առկայ առանձին անդրադարձները: Ակնյայտօրէն սուղ են Հ. Ջերչեանի կեանքին վերաբերող մանրամասները,[40] սակայն նա ապրել է ստեղծագործողի եւ երաժշտա-

40 *Հ. Ջերչեանի մասին կենսագրական տեղեկութիւնները զետեղուած են՝ Ա. քհն. Հիսարլեան, Պատմութիւն հայ ձայնագրութեան եւ կենսագրութիւնք երաժիշտ ազգայնոց (1768–1909), Կ.Պոլիս, 1914. Ծիշատակարան (հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները, ձեռագիրները, գրութիւնները եւ այլն, 1512–1912), կազմեց Վ. Ջարդարեան, հ. 1, Կ.Պոլիս, 1910:*

կան գործչի մի բեղուն կեանք: Դեռեւս իր կենդանութեան օրօք Հ. Զերչեանը ստացաւ «Պապա» յարգամեծար կոչումը, որին ցայդ արժանացել էր միայն մէկ երաժիշտ՝ Համբարձում Լիմոնճեանը[41]:

Հ. Զերչեանը ծնուել է 1828 թ. սեպտեմբերի 19-ին Կոստանդնուպոլսում, Գում-Գաբու թաղամասում: Երաժշտական գիտելիքներ եւ հայկական նոր ձայնագրութիւն է ուսանել յայտնի երաժիշտ եւ մանկավարժ Արիստակէս Յովհաննիսեանի մօտ: Փոքր հասակից ունկնդիր է եղել այլազգի երգիչ-երաժիշտներին եւ սովորել է նայ նուագել: 1843–1848 թթ. Հ. Զերչեանը ծառայութեան է կոչուել Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցի՝ որպէս երաժշտապետ, այնուհետեւ մեկնել Ռոտոսդո՝ նոյն պաշտօնով: Նա մի կարճ ժամանակ՝ 1878 թուականին, եղել է Կոստանդնուպոլսի մայր եկեղեցու՝ Գում-Գաբուի երաժշտապետը՝ փոխարինելով իր ուսուցիչ Ա. Յովհաննիսեանին: Սակայն որոշ անձնական յանգամանքներ՝ մասնաւորապէս հակամարտութիւնը մի այլ երաժշտական ուղղութիւն ներկայացնող գործիչների (Գ. Երանեան, Ն. Թաշճեան) հետ չուտով ստիպել է Հ. Զերչեանին թողնելու Կ. Պոլիսը եւ վերջնականապէս հաստատուելու Արմաշում՝ որպէս Դպրեվանքի երաժշտապետ: Նա պաշտօնավարել է մինչեւ 1890 թուականը՝ դրանից հետոյ էլ մնալով իբրեւ խորհրդատու: Այստեղ էլ վախճանուել է 1901 թ.:

Պապա Համբարձումի՝ իբրեւ մանկավարժի, գործունէութիւնն ընդգրկում է մի մեծ ժամանակաշրջան՝ շուրջ 40 տարի: Կ. Պոլիս, Գասդեմունի, Սիվրի-Հիսար, Աֆիոն-Գարահիսար, Պանտրմա, Ադաբազար, Արմաշ՝ ահա ոչ լրիւ ցանկը այն վայրերի, որտեղ նա դաստիարակել է՝ պատրաստելով բազում չնորհալի երաժիշտներ: Ամենից երկարատեւը, սակայն, եղել է Արմաշի վանքում՝ որպէս երաժշտապետ պաշտօնավարելու շրջանը: 1884 թուականին նա գալիս է Արմաշ, որտեղ արդէն մեծ համբաւ ունէր Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքի ժառանգաւորաց ուսումնարանը: Հ. Զերչեանը, իբրեւ խորհրդատու երաժիշտ, բացառապէս նոր հիմքերի վրայ է դնում երաժշտութեան ուսուցումը: Վանքի ձեռագրերը քննելիս մէկ անգամ եւս համոզուում ենք, որ արմաշական մտաւորականը աստուածաբան կամ պատմաբան լինելու հետ մէկտեղ պարտաւոր էր նաեւ լաւ երաժիշտ լինել: Արդեօ՞ք զարմանալի պատահութեան բերումով չէ, որ մեզ հասած ամենավաղ գրչագրերը համընկնում են այն թուականների հետ, երբ Հ. Զերչեանը նոր էր սկսել Արմաշի վանքի երաժշտապետութեան չրջանը:

Իրենց պատմական կարեւորութիւնից բացի, ձեռագրերն արժէքաւորուում են նաեւ Հ. Զերչեանի ձեռքով արուած բազմաթիւ ուղղումների չնորհիւ: Ըստ որում դրանք ոչ թէ արտայայտւում են ձայնանիշերի կամ ռիթմական պատկերների սոսկ մեխանիկական ուղղումների միջոցով, այլ ուղեկցւում են նաեւ աշակերտի համար պարզ ու ըմբռնելի բացատրութիւններով (ձեռագրեր NN96 (թ. 156բ), 97 (թ. 179բ), 98 (թ. 167ա) եւ այլն): Այս նչումների տոնը վկայում է այն գորովալից վերաբերմունքի մասին, որ տածել է վարպետն իր աշակերտների նկատմամբ՝ մեզ համար միաժամանակ ստեղծելով ուսուցչի եւ մարդու համակրելի ու բարոյական մի կերպար:

Համբարձում Զերչեանը դեռեւս իր կեանքի օրօք բարձր է գնահատուել: Արմաշի վանքի փոխվանահայրերը՝ Մաղաքիա արք. Օրմանեանը, իսկ այնուհետեւ Եղիշէ արք. Դուրեանը եւս մեծ գոհունակութեամբ ու դրուատանքով են արտայայտուել նրա ուսուցչական պաշտօնավարման եւ երաժշտական գործունէութեան մասին. «Պապա Հ. Զերչեանի այդ Ալէլուքն ու Քարոզը չատ ունկնդրած եմ Արմաշու Դպրեվանքին մէջ, ախորժալուր են ու հաճելի»,- մի զրոյցի ժամանակ ասել է սրբազան պատրիարքը[42]: Եղիշէ Դուրեանը վարպետին վերջին հրաժեշտը տալիս ինքն է դամբանական արտասանել՝ ներբողելով այն ծառայութիւնները, որ նա մատուցել է եկեղեցուն եւ Դպրեվանքին՝ «իբրեւ յօրինող եւ յարդարող եկեղեցական հոգեւոր եղանակներու: [...] իբրեւ ներքնապէս բարի՝ առատաձեռն եւ մանաւանդ աշխատասէր անձ մը, որ մինչեւ իր վերջին հիւանդութիւնը՝ երգեց ու ձայնագրեց, կարդաց ու ընդօրինակեց չարունակ»[43]: Աւելորդ չի լինի յիշատակել, որ յուղարկաւորութեան արարողութիւնից հետոյ աշակերտական երգչախումբը ուսուցչին հրաժեշտ է տալիս նրա իսկ ձայնագրած «Դարձ անձն իմ» սաղմոսով.

41 Հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ Հ. Զերչեանը յիշատակւում է որպէս «կրտսեր Պապա Համբարձում»:

42 Ծիսանամեայ յոբելենական Ծիշատակարան բազմավաստակ երաժշտագէտ ու շարականագէտ տիար Գրիգոր Ջուհրայեանի. պատրաստուած՝ Պետրոս Կարապետեանէ, Ստամբուլ, 1937, էջ 41: Ի դէպ, բազմաշնորհ երաժիշտը որոշ ժամանակ աշակերտել է Հ. Զերչեանին՝ արեւելեան երաժշտութեան դասեր առնելով:

43 «Արեւելք», 1901, N4531:

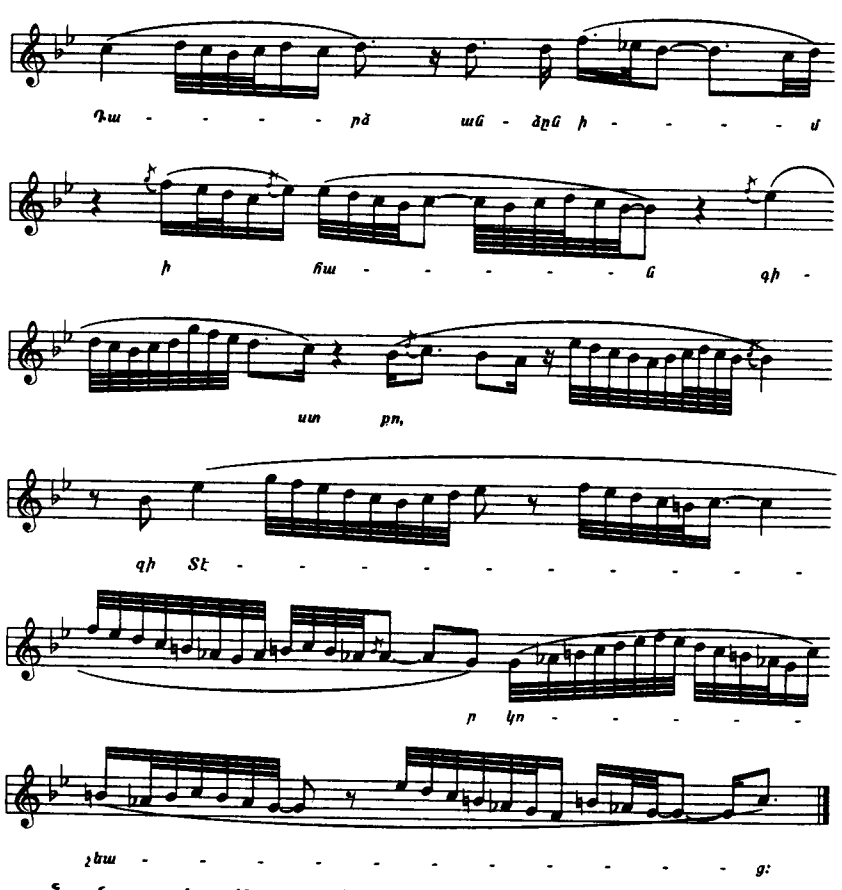

Նշանաւոր երաժիշտ եւ ձայնագրագէտ Նիկողոս Թաշճեանը 1885-ին Արմաշ ուխտի գալով՝ ունկնդրում է եկեղեցում կատարուած ժամերգութիւնը եւ վեհարանում միաբանութեան ներկայութեամբ յայտնում. «Անկեղծութեամբ կը խոստովանիմ, թէ Համբարձում էֆ. Չերչեան մեր ազգին մէջ ամենէն հոյակապ եկեղեցական երաժիշտն է»: Այնուհետեւ, դիմելով վանահայր Խորէն սրբազանին (Աչըգեան), ասում է. «Իբրեւ ձայնագրագէտ երաժիշտ, կը խոստովանիմ նաեւ, թէ աշակերտներու ներդաշնակ երգել տալու գործին մէջ ես այնքան յաջողած չեմ, որքան սքանչելապէս յաջողած է Չերչեան էֆ.»[44]:

Մեծահամբաւ երաժշտի՝ մէկ այլ երաժշտի մասին յայտնած այսպիսի բարձր կարծիքը, յիրաւի, բաւարար է՝ պատկերացում տալու վերջին նիս ունեցած մեծ վաստակի մասին ու մէկ անգամ եւս համոզուելու, որ «Պապա» պատուանունը նա ստացել է ըստ արժանւոյն:

XIX դարի երկրորդ կէսին Կ.Պոլսի մշակութային եւ մասնաւորապէս երաժշտական կեանքը չատ բուռն էր ու բազմազան: 1861 թ. սեպտեմբերից Կ. Պոլսում Գ. Երանեանն ու Ն. Թաշճեանը (յետագայում նրանց հետ համագործակցում է նաեւ Տ. Զուլոյեանը) սկսում են հրատարակել «Քնար հայկական» երաժշտական երկչաթաթերթը, որ բովանդակում էր ազգային երգեր ու պարերգեր՝ եւրոպական նոտագրութեամբ: 1862 թ. Կ. Պոլսում ստեղծւում է «Քնար հայկական» երաժշտական ընկերութիւնը, որի հիմնադիրները ժամանակի ամենաերեւելի անձինք էին՝ Գ. Աղաթօն, Ե. Օտեան, Յ. Միւհէնտիսեան, Ն. Ռուսինեան եւ այլք: Ընկերութեան նպատակն էր «երաժշտութեան ճաշակը մեր մէջ տարածել, նուագածուներ յառաջ բերել, ինչպէս նաեւ «Քնար» հանդէսը կանոնաւոր կերպով եւ տեսակները ժամանակին հրատարակել»[45]: Հիմնական խնդիրներից էր նաեւ հասարակայնութեան համար հայ երաժշտութեան մասին ճրի դասախօսութիւններ կարդալը: Երաժիշտ-դասախօսների թւում էին Ռ. Փափազեանը, Գ. Երանեանը, Ե. Տնտեսեանը, Ն. Թաշճեանը, Հ. Չերչեանը եւ ուրիշներ:

1861–62 թուականներին «Քնար հայկական» հանդէսի մի քանի համարներում չարունակաբար լոյս է տեսել Հ. Չերչեանի «Սկզբունք հայկական համառօտ երաժշտութեան» յօդուածաշարը[46], որտեղ հեղինակը մանրամասնօրէն եւ միաժամանակ հանրամատչելի կերպով ներկայացնում է հայկական ձայնագրութիւնը, նշանների համակարգը, դրանց համապատասխանութիւնը արեւելեան ձայնաստիճաններին, տեղեկութիւններ տալիս չափ ու ռիթմի եւ տեւողութեան նշանների մասին: Տեսական մասն ուղեկցւում է ամփոփիչ գործնական վարժութիւններով: Յօդուածաշարը Հ. Չերչեանի միակ աշխատութիւնն է, որտեղ նա հանդէս է գալիս իբրեւ տեսաբան-երաժիշտ եւ արժէքաւոր է յատկապէս այն պատճառով, որ փաստօրէն հայկական նոր ձայնագրութեան վերաբերեալ առաջին դասագրքերից մէկն է ու հրատարակուել է միւս հեղինակների, մասնաւորապէս, Ն. Թաշճեանի յայտնի դասագրքից (1874) բաւական առաջ: Այն նաեւ կարելի է համարել Չերչեանի մանկավարժական գործունէութեան տեսական ուղեցոյցը, որով նա բազմաթիւ աշակերտներ է դաստիարակել: Նրանցից մի քանիսը հայ երաժշտութեան պատմութեան կարեւոր դէմքերից են, եւ ժամանակին իրենք նոյնպէս երաժշտական-հասարակական լայն գործունէութիւն են ծաւալել՝ Լեւոն Խանճեան (Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցու դպրապետ), Նազարէթ (Սերովբէ քհն.) Գուրմայեան (Ադաբազարի Ս. Հրեշտակապետ Թաղի եկեղեցու

44 Ն. Պուրմայեան, Պապա Համբարձում, «Սուրհանդակ», Կ. Պոլիս, 1901:

45 «Ծիշատակարան...», էջ 79:

46 Ջուգահեռաբար լոյս է տեսել Գ. Երանեանի՝ «Սկզբունք եւրոպական համառօտ երաժշտութեան» յօդուածաշարը:

երաժշտապետ) եւ Յակոբոս Այվազեան (Արմաշի վանքի երաժշտապետ): Վերջինս, անշուշտ, Պապա Համբարձումի ամենատաղանդավոր սանն է, որ մեծ աւանդ ունի հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ:

Արգասաւոր է եղել Չերչեան երգահանի ստեղծագործական կեանքը յատկապէս Արմաշի շրջանում: Նրա գրչի արգասիքն են հոգեւոր երգարուեստի մի շարք նմուշներ (ինչպէս հաստատում է Ա. Հիսարլեանը)՝ Մննդեան, Ծաղկազարդի, Համբարձման եւ այլ տօների ալէլուիաներ, ուխտ ձայն քարոզներ, տէր-ողորմեաներ, Զրօրհնեաց «Ով զարմանալի» գանձը[47]: Եւ իրօք, ալէլուիաների մի ամբողջ շարք գտնում ենք ե՛ւ Հ. Չերչեանի ձայնագրած ժամագրքում, ե՛ւ արմաշական մի քանի ձեռագրերում: Բերենք երկու նմուշ.

ԽԱՉԻ

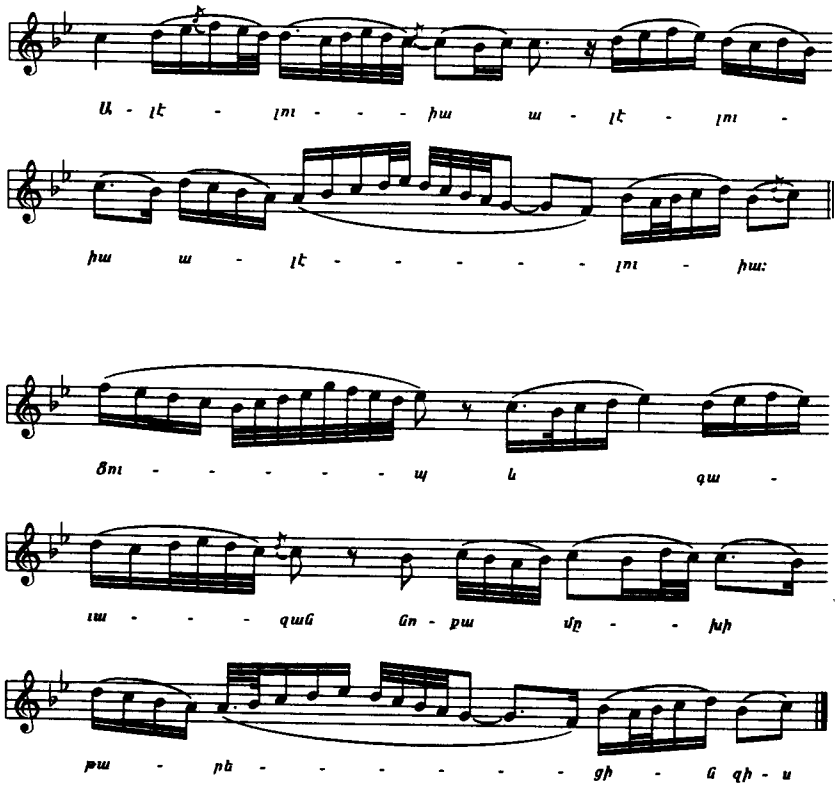

47 Ա. Հիսարլեան, նշվ. աշխ., էջ 166:

ԾԱՂԿԱԶԱՐԴԻ

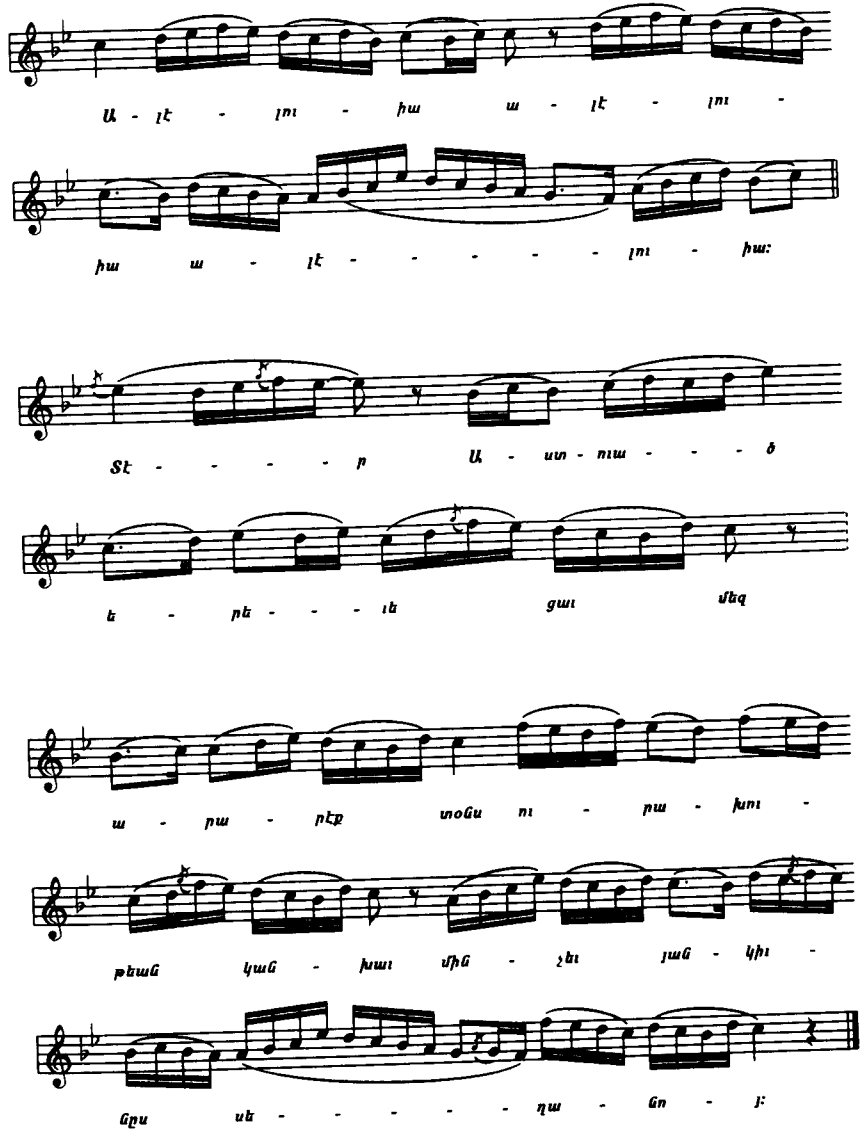

Հ. Զերչեանի ձայնագրած այս բոլոր ալէլուիաները, «Սուրբ Աստուած»-ներն ու քարոզները բոլորովին տարբեր են Զայնագրեալ ժամագրքից եւ մեր կարծիքով յատուկ յօրինուած են Արմաշի վանքում կատարուած ժամերգութեան համար:

Արմաշի շրջանում է ձայնագրուել Հ. Զերչեանի մի գործը եւս՝ «Կանոն Խաչվերաց առնելոյ որպէս կատարի ի Սուրբ ուխտն Արմաշու», որ նա գրել է 1895 թուականին, Դպրեվանքի փոխվանահայր եւ վերատեսուչ Մաղաքիա Օրմանեանի հրամանով: Սա իր տեսակի մէջ մի բացառիկ աշխատութիւն է, որում ամբողջութեամբ նկարագրուած է տէրունական գլխաւոր տօներից մէկի՝ Խաչվերացի արարողութիւնը, որ տեղի էր ունենում Արմաշում: Յայտնի է, որ Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքը եղել է նշանաւոր ուխտատեղի: Կ. Պոլսի եւ մերձակայ շրջանների հայութիւնը մի քանի օր առաջ ճամփայ էր ընկնում՝ ներկայ լինելու մի մեծ տօնախմբութեան: Այն տեղի էր ունենում վանքի հրապարակում, որ այդ ժամանակ վեր էր ածվում մի խայտաբղետ տօնավաճառի. «Երեւակայուածէն աւելի խիտ ու աւելի շատ նուագ ու պար, երգ ու խինդ, գոռում ու գոչում կը փլցուննեն Արմաշը, քով քովի ու ամէն կողմ չուքակ եւ ուտ, սրինգ ու տիկ, չեփոր ու թմբուկ»,-գրում է ականատեսը[48]: Ուխտագնացութեան գլխաւոր ծէսերից մէկը վանքում տեղադրուած Զարխափան Ս. Աստուածածնի մեծադիր պատկերի առլեւ աղօթելն էր: Այն գեղարուեստական առումով ոչ այնքան արժէքաւոր մի գործ էր՝ անյայտ նկարչի ստեղծագործութիւն. «Այդ պատկերին՝ գեղարուեստական յանգամանքէ զուրկ ըլլալու իրողութիւնը դիպուածական բան մը չէ, անճարտար վրձնի մը անկարողութեան հետեւանքը, այլ կամովին, գիտակցաբար, Աստուածածինը զրկած են իր մայրական չնորհագեղ ու վայելչածաղիկ տիպարէն, որ կը տեսնուի նմանօրինակ պատկերներու մէջ»[49]: Զարխափան Ս. Աստուածածնի պատկերի զօրութիւնը եւ բուժիչ ուժը գրեթէ դարուկէս (XVIII դարից սկսած) ապչեցնում էր նրան այցի եկած ուխտաւորներին. ականատեսների վկայութեամբ, հրաշքները, իրօք, տեղի էին ունենում: Հանդէսների ժամանակ ժողովրդական բանահիւսու-

48 Ստեփան Մխիթարեան, Ուխտագնացութիւն դէպի Արմաշ, «Արեւելք», Կ. Պոլիս, N4847:

49 Լեւոն Բաշալեան, Արմաշի ուխտագնացութիւնը, «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1892, N249:

թեան գողտրիկ նմուշներ էին ծնունդ առնում, որոնցից մէկն էլ հէնց նուիրուած էր Ս. Աստուածածնին.

«Մատաղն է օրհնած,
Լուսաւորիչն է գոված,
Խաչն է պսակած:
Մատաղ Լուսաւորչին
Փա՛ռք սուրբ կարապետին
Մեղայ քեզ սուրբ Աստուածածին:
Մատաղն է օրհնել Սուրբ Աստուածածին,
Որդիքն է օրհնել Սուրբ Լուսաւորչին
Մեղայ քեզ Սուրբ Աստուածածին»[50]:

Եկեղեցական եւ ժողովրդական նման մի մեծ տօնախմբութեան համար յիրաւի պարտ էր ունենալ ըստ պատշաճի մի ձեռնարկ, որը միաժամանակ իրրեւ ուղեցոյց կծառայէր Դպրեվանքի ուսանողների համար: Եւ ահա, Հ Զերչեանը, ստեղծում է մի լիակատար աշխատութիւն (61 էջ), որտեղ ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացուած է Խաչվերացի արարողութեան կարգը: Հեղինակը ոչ միայն ժողովել եւ դասդասել է սոյն տօնին վերաբերող չարականների մի ամբողջ հոյլ, այլեւ մէկ առ մէկ գրանցել աւետարաններից ընթերցուող հատուածները: Ամբողջ չարքն ընդմիջարկուում է խաչի թափօրի ընթացքի մասին մեկնութիւններով եւ քահանայական դասին վերաբերող նշումներով:

Համառօտ ներկայացնենք մէկ-երկու դրուագ:

Խաչվերացի արարողութիւնն սկսւում է երեկոյեան ժամը 10-ին, երբ հոգեւորականները հաւաքւում են առաջնորդարանում, զգեստաւորւում եւ թափօր են կազմում եկեղեցի իջնելու համար. «Ցառաջէն բարապանք բանալ ճանապարհ, եւ ի գլուխ թափօրին գնան երկու մոմակալք եւ խաչ ի միջի»: Այն եզրափակում են եպիսկոպոսն ու նրան ընթերակայ սարկաւագները: Եպիսկոպոսն օրհնում է եւ խունկ է արկանում, իսկ դպիրները սկսում են չարականը. թափօրը հանդարտաքայլ չարժւում է դէպի եկեղեցի.

50 Նահապետ, Նամակ Արմաշէն, «Արեւելք», 1889, N1746:

Ծանր

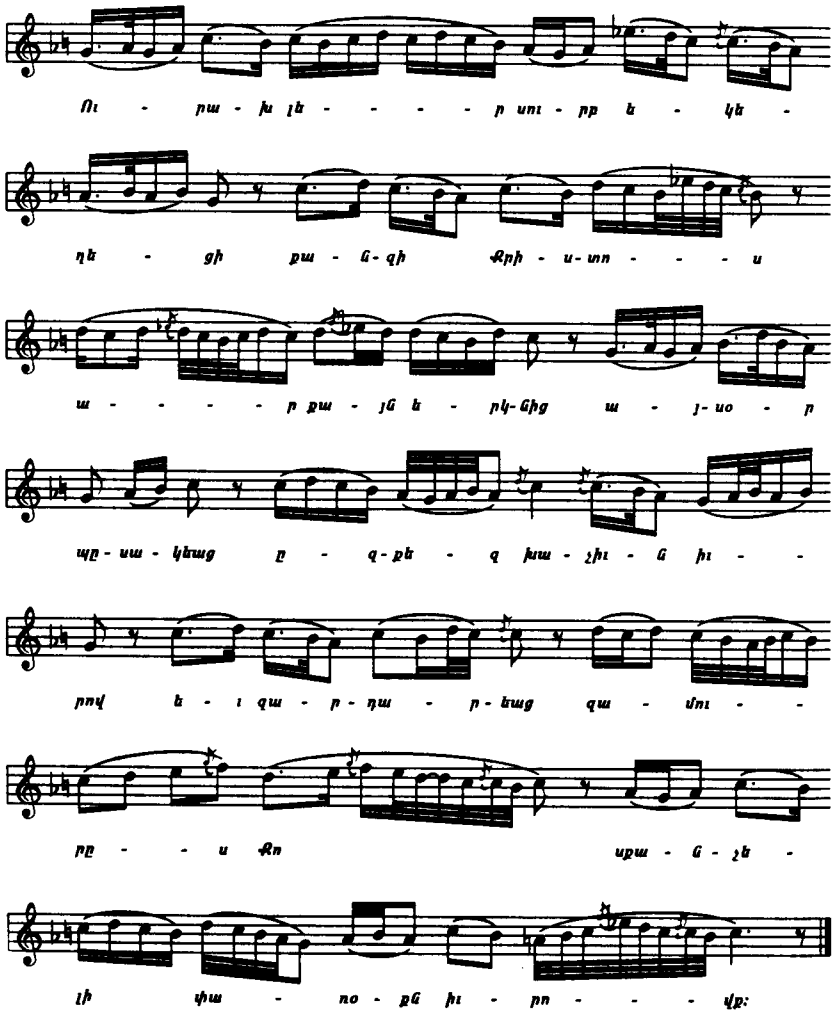

Բաց թողնելով արարողակարգի մի շարք մանրամասներ, յաջորդիւ լսենք ուխտագնացութեանը ներկայ մեր վկային. «Ժամը 10-ին երեկոյեան Թափօրը կազմուած է. Դուրեան Սրբազան ըստ սովորականին կը նախագահէ անոր ու 15-ի մօտ վեղարաւորներ եւ բազմաթիւ դպիրներ յուզիչ չեշտերով կ'եղանակեն օրուան «Սուրբ Աստուած»-ներն ու «Տէր Ողորմեա»-ները: Բակին չորս կողմերը յատուկ Աւետարաններով եւ չարականներով կ'օրհնուին, ուխտաւորներու բազմութիւնը կ'ունկնդրէ, կ'աղօթէ, կը զմայլի եւ կը զգածուի: [...] Թափօրը ներս կը մտնէ, «Խաչի քո Քրիստոս» չարականը քաղցրաձայն կ'երգուի...»[51]:

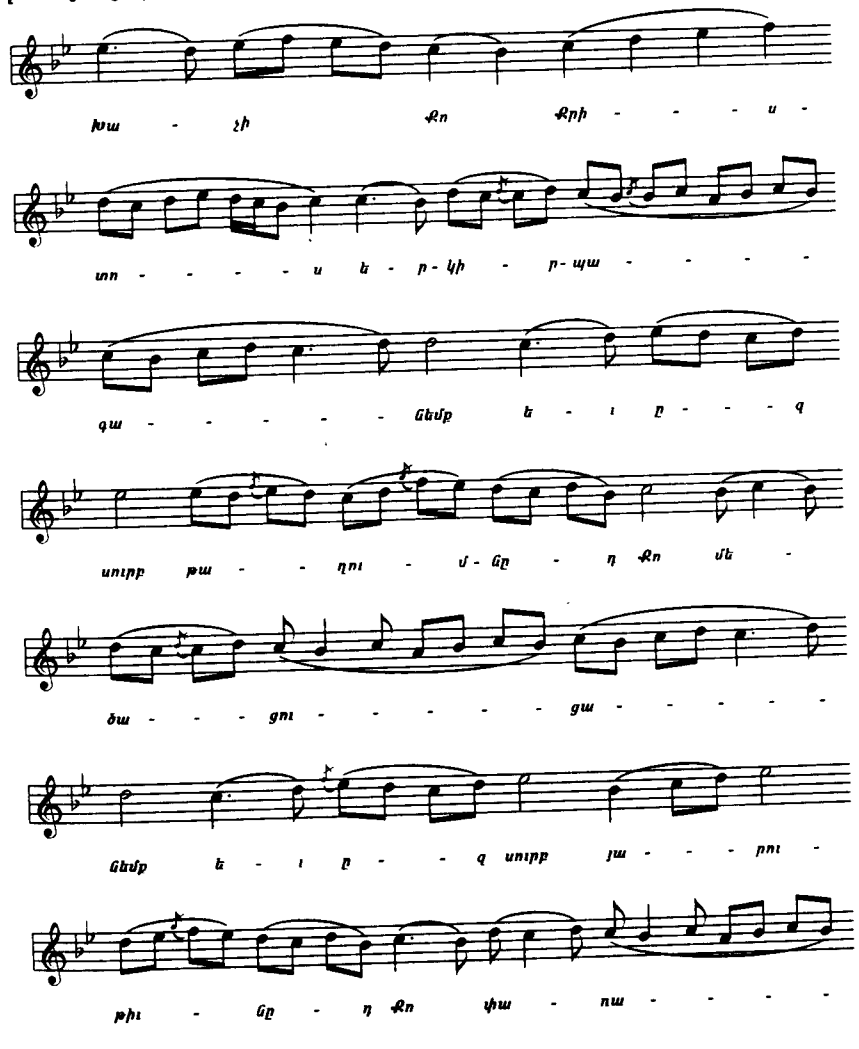

51 «Արեւելք», 1901, N4751:

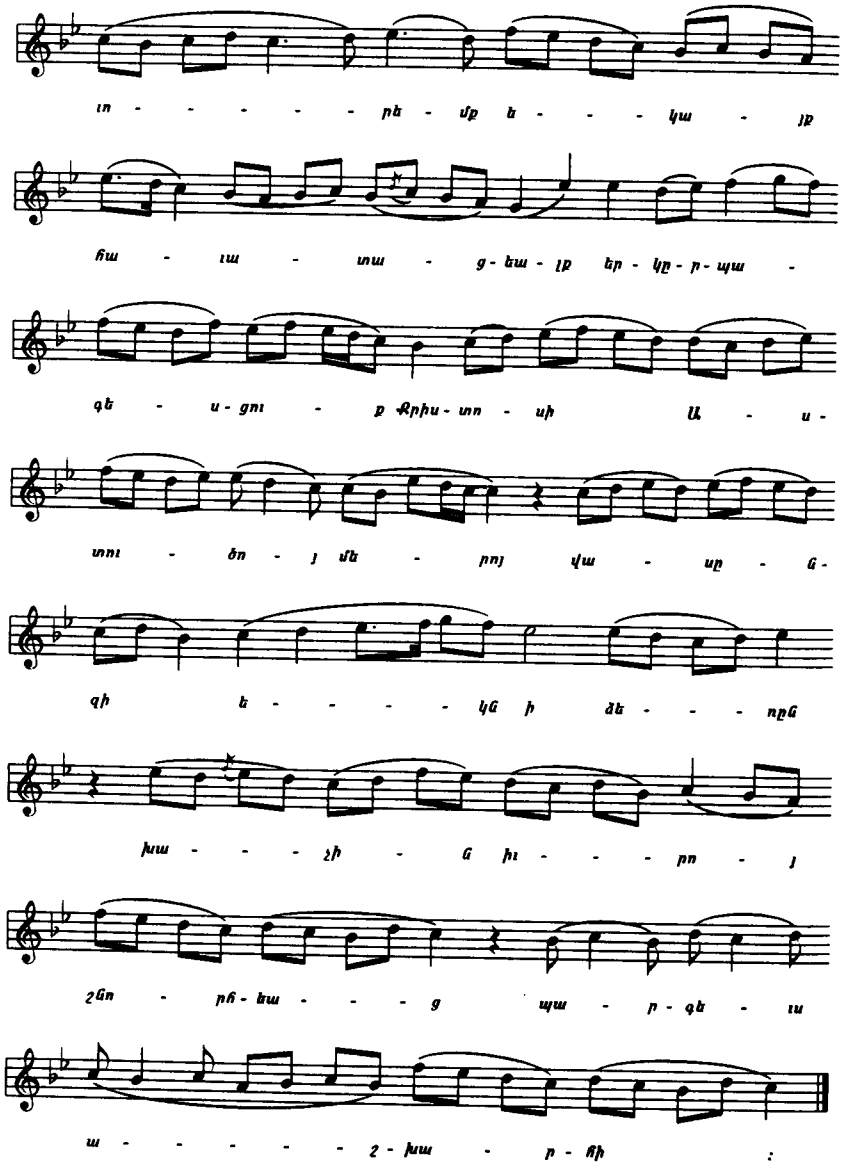

Այս կանոնն ակներեւաբար պիտի չահէր մեծանուն եւ խստահայեաց ծիսագէտի եւ փոխվանահօր բարեհաճութիւնը եւ արժանանար բարձր գնահատանքի: Փաստ է այն, որ Արմաշ ուխտի գնացած մի ժամանակակցի վկայութեամբ[52] այս տետրով են առաջնորդուել՝ վանքում հաչվերացի տօնը կատարելիս:

Հ. Զերչեանի ստեղծագործական ձայնագրագիտական գործունէութեան գագաթնակէտն են հոգեւոր երգերի իր ձայնագրութիւնները, որ երկու ստուար հատոր են կազմում՝ Շարականը[53] եւ Ժամագիրքը[54]: Դրանք այսօր բարեբախտաբար մեզ են հասել, այն էլ՝ շատ լաւ պահպանուած[55]: Կազմերի վրայ, որ արուած են յետագայում, անգլերէն խորագրեր են՝ «Hymns of the Church of Armenia» (N 7 Շարական) եւ «Jamakirk. Hymns of the Church of Armenia» (N 8 Ժամագիրք): Ըստ Շ. Նարդունու վկայութեան, դրանք ընդօրինակել է Յ. Այվազեանը. «Պապա Համբարձում Զերչեանէն ունի ձայնագրուած՝ «Քաղուած չարականներ» խորագրով հատոր մը (անտիպ), 1700 էջ, եւ ամբողջ Ժամագիրքը (անտիպ), 700 էջ,-այս երկուքը Յակոբոս Այվազեան ընդօրինակած է երկիւղած հոգածութեամբ, գեղարուեստական ճաշակով, մաքուր եւ անբիծ, առանց որեւէ արատի, երկաթագիր, չղագիր ու նօտրագիր»[56]: Այս փաստը հաւաստում է նաեւ Յ. Այվազեանի որդին՝ Գեղամ Այվազեանը, ձեռագրերի մէջ արուած իր նշումներում: Իրապէս, ըստ արժանւոյն պէտք է գնահատել աշակերտի աշխատանքը, որ ամենայն բարեխղճութեամբ ընդօրինակել է իր ուսուցչի ձայնագրութիւնները՝ ոչ միայն չթերանալով, այլեւ վայելչագրութեան կատարեալ նմուշներ թողնելով սերունդներին: Այս աշխատանքը նա կատարել է 1885–1895 թուականներին, թէեւ դրանց ընօրինակները պատրաստ էին վաղուց:

Շարականի ձայնագրութեանը Հ. Զերչեանը ձեռնամուխ էր եղել 1856 թուականին՝ կարապետ ամիրա Պալեանի խնդրանքով եւ սատարութեամբ: Ինքնին հասկանալի է, թէ չափազանց խրթին գործ պէտք է լինէր դա,

52 «Բիւրակն», 1898, N34–35:

53 ԳԱԹ, Ց. Այվազեանի ֆոնդ, N 7:

54 Անդ, N 8:

55 Դրա համար պարտական ենք Ց. Այվազեանի որդուն՝ Գեղամ Այվազեանին, որը մանուկի պէս պահպանելով իր հօր ու Հ. Զերչեանի մի քանի աշխատութիւնները, 1959 թ. ամուսնի պէս պահպանելով իր հօր ու Հ. Զերչեանի մի քանի աշխատութիւնները, 1959 թ. ԱՄՆ-ից բերել եւ նուիրել է Գրականութեան ու արուեստի թանգարանին:

56 Շ. Նարդունի, Յակոբոս Այվազեան երաժշտագէտ (1869–1918. Կեանքը, Գործը եւ նմոյշներ), Փարիզ, 1958, էջ 91:

«անհնարինութեան մօտ դժուարութիւն»-ինչպէս խոստովանում է Ե. Տնտեսեանը: 1873 թ. Հ. Զերչեանի ձայնագրած Շարականը ի թիւս այլոց ներկայացուում է Կ. Պոլսի նորաստեղծ երաժշտական քննիչ յանձնաժողովին, որի կազմում էին ժամանակի յայտնի երաժիշտներն ու եկեղեցական գործիչները՝ Արիս. Յովհաննիսեան, Ե. Տնտեսեան, Յովհ. Զամուռճեան, Ն. Թաշճեան, Ռ. Փափազեան եւ այլք: Դրա նպատակն էր չտկել ու կարգաւորել հոգեւոր երգեցողութեան մէջ տիրող անկանոն իրավիճակը. «ոմանք կուզէին մեր եղանակները սրբագրել թուրքական եղանակաց վերայ. ոմանք կը բաղձային եւրոպական ճաշակ մտցնել անոնց մէջ. ոմանք ալ բնաւ փոփոխութիւն մը չէին ուզէր ընդունիլ. թէեւ շատ երգերու վերայոք իրենք ալ անմիաբան կը գտնուէին իրարու հետ. ոմանք կուզէին եղանակները համառօտել. ոմանք ալ այս ինչ կամ այն ինչ ձեւը կամ ասմունքը կուզէին ընտրել. եւ իհարկէ ասոնք ամէնն ալ իրենց զօրաւոր կամ տկար փաստերն ունէին»[57]: Երաժշտական յանձնաժողովին է ներկայացուում մի քանի մաս, որը, սակայն, յատուկ քննութեան չի արժանանում:

Ինքը Զերչեանը, լինելով այս յանձնաժողովի պատուաւոր անդամ, կարծես կանխատեսել է դրա ոչ այնքան արդիւնաւէտ գործունէութիւնը եւ չի յուսացել, «որ յանձնաժողովն իրական արդիւնքի մը յանգի, որովհետեւ անհաւասար կարողութիւններէ կազմուած է եւ ամէն ոք տարբեր տարբեր աղբիւրներէ ջուր խմած ըլլալով, իր ուզածը առաջ պիտի քշէ»[58]:

Հ. Զերչեանի ձայնագրութիւններում, անշուշտ, առաւելագոյն հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Ձայնագրեալ Շարականի եւ Ժամագրքի համեմատութեամբ տարբերակ հանդիսացող եւ բոլորովին տարբեր նմուշները: Ուշագրաւ է ներսէս Շնորհալու «Լուսապայծառ իմաստիւք» յայտնի շարականը (Շարական Բարսեղի Հայրապետին, մանկունք դպ ստեղի), որը մէկ-երկու տեղ եղած որոշ տարբերութիւններով (յատկապէս սկզբի զատորոշ մեղեդիական դարձուածքով) հանդերձ պահպանել է աւանդական եղանակին բնորոշ ոճն ու կառուցուածքային առանձնայատկութիւնները.

57 Ե. Տնտեսեան, Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ եւ յաւելուած բովանդակութեան երգոց ըստ ութ ձայնից, Բ. տպագրութիւն, Իսթանպուլ, 1933, էջ 100–101: Ի վերջոյ յանձնաժողովը որոշել է եղանակները պահել իրենց գտնուած վիճակի մէջ՝ ուղղակի սրբագրելով տարաձայնութիւն յարուցող մասերը:

58 «Արարատ», 1899, էջ 444:

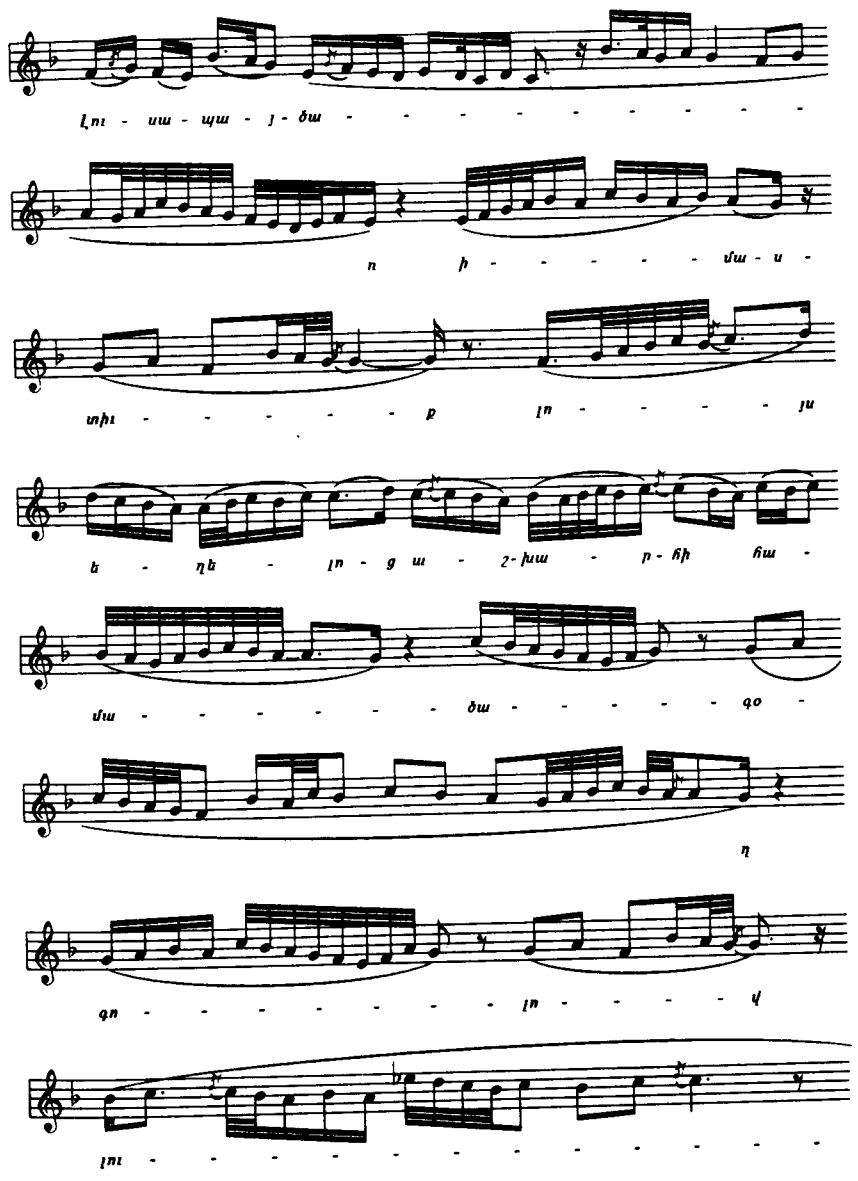

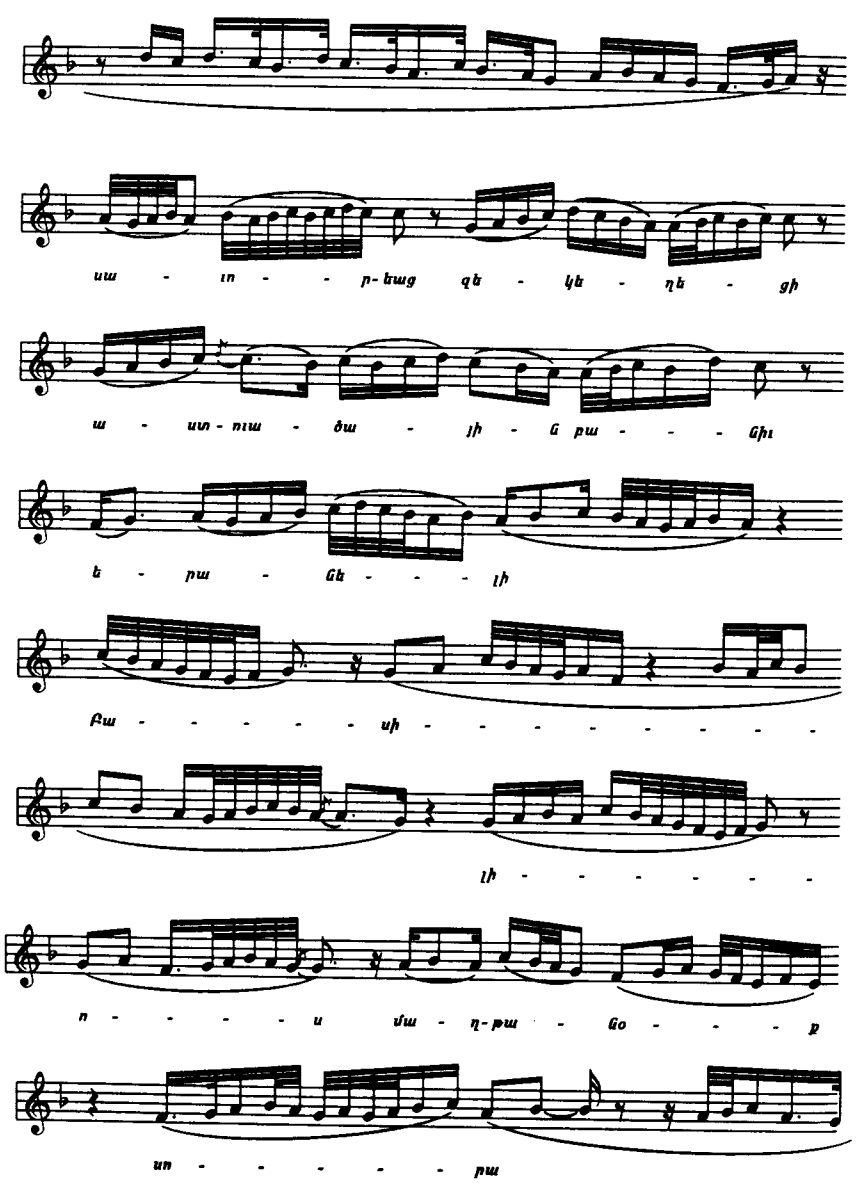

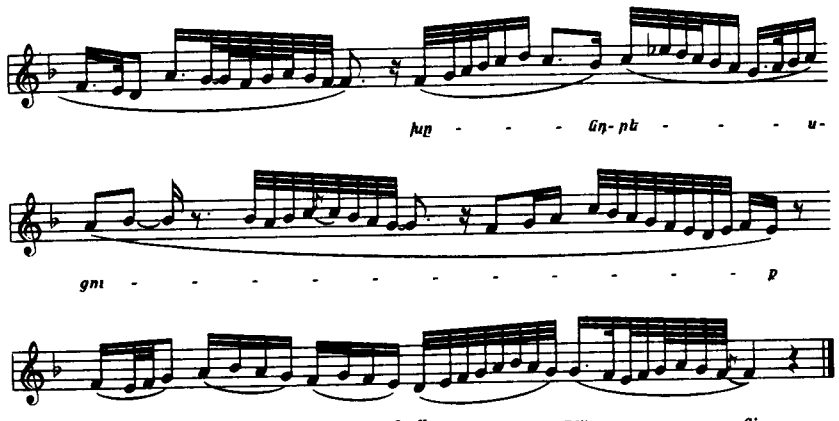

Ցետագայ՝ աւելի պատեհ առիթի թողնելով վերոյիշեալ երկու ժողովածուների մանրակրկիտ երաժշտագիտական քննութիւնը, ասենք, որ Հ. Զերչեանի ձայնագրած երկու գործն էլ՝ ե՛ւ Շարականը, ե՛ւ ժամագիրքը կարեւորագոյն ու լիակատար աշխատութիւններ են, տարիների տքնաջան աշխատանքի արդիւնք, որ իրենց արժանի տեղը պիտի գրաւեն հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ:

Համբարձում Զերչեանի դերը Արմաշի Դպրեվանքում երաժշտութիւն դասաւանդելու, որոշակի աւանդոյթներ հիմնադրելու եւ դրանք աստիճանաբար զարգացնելու, ինչպէս նաեւ Զարխափան Ս. Աստուածածնի վանքում հոգեւոր երգեցողութիւնը կանոնակարգելու առումով անգնահատելի է: Իր օրօք ծայր առաւ Արմաշի յայտնի երաժիշտների այն բացառիկ չղթան, որի յաջորդ ներկայացուցիչը Յակոբոս Այվազեանն է:

Երաժշտապետ Յակոբոս Այվազեան

Յակոբոս Այվազեանը Արմաշում ապրած եւ ստեղծագործած մի անհատականութիւն է, որ դաստիարակուելով ու կրթուելով հէնց Դպրեվանքում, իր մէջ ներառել է բազմաշնորհ արուեստագէտի մի շարք յատկանիշներ, որոնց մէջ իրեն դրսեւորել է լիովին: Մէկ տասնեակից աւելի տարիներ Յ. Այվազեանը եղել է այս բարձրագոյն կրթական հաստատութեան երաժշտապետը՝ շարունակելով ու զարգացնելով այն աւանդոյթները, որի հիմնադիրն էր իր ուսուցիչը՝ կրտսեր Գապա Համբարձումը: Նա ոչ միայն տաղանդաւոր երաժիշտ էր եւ հմուտ ձայնագրա-

գէտ, այլեւ վաստակաշատ տեսաբան, որի աշխատութիւններն այսօր էլ արդիական են:

Յակոբոս Այվազեանը ծնուել է 1869 թուականին Արմաշում: Աւարտել է տեղի Նարեկեան, այնուհետեւ Պրուսայի չերամաբուծական վարժարանը[59]: Սակայն դեռեւս մանկուց երաժշտական բացառիկ շնորհներ է ցուցաբերել եւ, իր կենսագիր Շաւարշ Նարդունու[60] վկայութեամբ, ինքնամոռաց տարուած է եղել վանքում կատարուող եկեղեցական երգեցողութեամբ՝ բաց չթողնելով եւ ոչ մի ժամերգութիւն[61]: Նախորդ գլխում մենք արդէն առիթ ունեցանք խօսելու վանական կեանքի, այնտեղ տիրող հոգեւոր-մշակութային մթնոլորտի մասին, որտեղ էլ ձեւաւորուել է Այվազեան երաժիշտը: Համբարձում Չերչեանի՝ եկեղեցական երաժշտութեան լաւագոյն գիտակի եւ խստաբարոյ մանկավարժի ձեռքի տակ է հասունացել նա, որ ապագայում ինքն էլ պիտի արժանանար նոյնպիսի պատուանունների:

1891 թուականին Յ. Այվազեանը, տակաւին երիտասարդ, փոխարինում է իր ուսուցչին՝ դառնալով Դպրեվանքի երաժշտապետ: Իր այս պաշտօնավարութեան ընթացքում նա բազմազեղ գործունէութիւն է ծաւալում՝ աշակերտներին ուսուցանում է հայկական ձայնագրութիւն, ութձայնի համակարգը եւ Շարականի, Պատարագի ու ժամագրքի երգեցողութիւնները: Նա ղեկավարում է նաեւ Դպրեվանքի երգչախումբը, որի մասին ժամանակակից մամուլում բազմաթիւ դրուատալից կարծիքներ են արտայայտուել նշելով դրա «ներդաշնակ եւ ազդեցիկ» հնչողութիւնը[62]: Արմաշի երաժշտապետութեան չրջանում Յ. Այվազեանը զբաղուում է նաեւ ստեղծագործական աշխատանքով՝ գրի է առնում աւանդաբար երգուող հոգեւոր նմուշները, ինքն է յօրինում թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ աշխարհիկ բնոյթի բազմաթիւ երկեր: Եղել է հրաշալի գեղագիր՝ թողնելով գեղարուեստական բարձր մակարդակի գործեր. դրանց թուում են իր իսկ ձայնագրած ժամագիրքն ու Շարակնոցը, ինչպէս եւ արմաշական մէկ- երկու ձեռագիր ու Հ. Չերչեանի աշխատութիւնները: Գիտէր նուագել չութակ, դաշնակ. եւ ուդ: Ինչպէս տեղեկանում ենք իր կենսագրից, Յ. Այվազեանը բանասիրական հետազօտութիւններ եւս կատարել է, որի արդիւնքը եղել են երկու աշխատութիւն՝ «Արմաշի պատմութիւնը» եւ «Արմաշի գիւղաբարբառը» (երկուսն էլ անտիպ)[63]: Այս բոլորին գումարած, լաւ լուսանկարիչ էր. դրա չնորհիւ այսօր ունենք Դպրեվանքը եւ նրա գործիչներին պատկերող հոյակապ լուսանկարների մի չարք: Յիրաւի, Յակոբոս Այվազեանը սերունդներին պատկերանում է իբրեւ մի կատարեալ մշակութային գործիչ, որ հաւասարապէս առաջաւոր է եղել իր տիրապետած բոլոր արուեստների ու արհեստների մէջ: Վերոյիշեալ բարեմասնութիւնները, սակայն, ածանցեալ էին. գերագոյն կոչումը երաժշտութիւնն էր, որին նվիրվեց անմնացորդ:

Յակոբոս Այվազեանի՝ երաժշտութեան ասպարէզում ունեցած ավանդները եւ մանկավարժական գործունէութիւնը ճանաչուել ու գնահատուել են: 1912 թուականին Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարչութեան կրօնական ժողովը, որի ատենապետն էր Եղիշէ արք. Դուրեանը, նրան չնորհում է մի վկայագիր, որում ասուած է.

«Որոց յայս գիր վկայութեան կրօնական ժողովոյ Ազգ. կեդրոնական Վարչութեան ակնարկին, հաւաստիրիմ առնիմք զի պ. Յակովբոս ծնեալ յԱրմաչ հարազատ որդի Հայաստանեայց Սբ. Եկեղեցւոյ եւ այժմ ի տես

59 Ներամաբուծական վարժարանից Յ. Այվազեանի ստացած աւարտական վկայականն այսօր պահւում է Երեւանի Ե. Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում (Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N9): Առաջանալով ասենք, որ այս ասպարէզում եւս նա ունեցել է բաւական մեծ յաջողութիւններ՝ յետագայում իր ստացած գիտելիքները ներդնելով Արմաշի վանքին պատկանող թթենու այգիների մշակման մէջ, որ վերջինիս բաւական մեծ հասոյթներ էին բերում:

60 Ծ. Նարդունին (իսկական ազգանունը՝ Այվազեան) նոյնպէս բնիկ արմաշցի է, աւարտել է Նարեկեան նախակրթարանը, այնուհետեւ Ադաբազարի կենտրոնական վարժարանը: Մազապուրծ լինելով Մեծ եղեռնի ճիրաններից, յայտնւում է Կ. Պոլսում, սովորում բժշկական համալսարանում, որից յետոյ մեկնում է Փարիզ եւ 1927 թ. աւարտում այնտեղի բժշկական համալսարանը: Ծ. Նարդունին յայտնի գրող եւ հրապարակախօս է, գրել է երկեր, որոնցում «կայ հայրենի գիւղին կանչը. կայ նաեւ բնութեան «ձայն»-ը, բնութեան պաշտամունքը, կարօտը, խորհուրդն ու պատկերը (Ծ. Նարդունի, Ոգիս հայկազանց, Կահիրէ, 1954–մէջբերումը՝ իր մասին արտասանուած եղոյթից):

61 Ծ. Նարդունի, նշվ. աշխ., էջ 83:

62 «Ջեռնադրութեան հանդէսը դպրեվանքի մէջ», «Լոյս», Կ. Պոլիս, 1905, էջ 631: Մի այլ հաղորդում նկարագրում է հետեւեալը. «Արմաշի եկեղեցիին մէջ ամէնէն ազդական արարողութիւնն է իրիկուան ժամերգութիւնը, «Եկեսցէ»-ն: [...] Ամէնքն ալ կը սպասէն այն պահուն, երբ աշակերտները իրենց ներդաշնակ ու միաբերան երգեցողութեամբ պիտի եղանակեն Նարեկացիին մեծ աղօթքը, «Աո Մայրն երանութեամբ՝ «ի խորոց սրտի խօսք ընդ Տիրուհւոյն»: Եւ ահա աղօթքը կը սկսի դաշն, վսեմական, հեռուէն, խորունկէն եկածի պէս, ու սարսուռ մը կ'անցնի բոլոր ներկաներուն մէջէն» («Հայրենիք», 1892, սեպտեմբեր):

63 Ծ. Նարդունի, նշվ. աշխ., էջ 86: Հեղինակի խօսքերից կարելի է ենթադրել, թէ սոյն ձեռագրերը գտնուելիս են եղել իր մօտ: Սակայն մինչ այժմ անծանօթ են մնում այս գործերին, թէեւ նա մտադիր է եղել հրատարակել դրանք:

45 ամաց, վկայեալ ի կրօնս եւ ի բարի վարս եւ նախանձախնդիր անվթար պահպանման հնաւանդ երգեցողութեան ծիսից եւ արարողութեանց Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ յօժարակամ նուիրէ զանձն ի կարեւոր գործ երաժշտութեան Շարականաց եւ երգոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ հանդերձ հայկական ձայնագրութեան ուսմամբ»[64]:

Սակայն չնորհաշատ արուեստագետին վիճակուած չէր երկար չարունակել իր բազմարդիւն գործունէութիւնը 1915 թուականին հայ առաջաւոր մտաւորականների հետ մէկտեղ Յ. Այվազեանը եւս ձերբակալուում է: Այնուհետեւ աքսորուում է իր ընտանիքը, որին պատահականօրէն հանդիպում է Կոնիայում: Սակայն չուտով կառավարութիւնը նորից ձերբակալում է նրան եւ բանտարկում, որտեղ էլ զոհուում է 1918 թուականին:[65]

Այսպիսի եղերական վախճան է ունեցել արուեստագէտը, որ դեռեւս չատ ասելիք պիտի ունենար եւ չատ մնայուն գործեր պիտի թողներ թէ՛ երաժշտութեան եւ թէ՛ իր նախասիրած միւս ասպարէզներում:

Յակոբոս Այվազեանի երաժշտական ժառանգութիւնն ընդգրկում է բազմազան նիւթեր: Դրանք հիմնականում հայկական նոտագրութեամբ կատարուած ձայնագրութիւններ են, որ նա իրագործել է իր երաժշտապետութեան շրջանում՝ տարբեր տարիներին: Յ. Այվազեանի ֆոնդի N1 հատորում, որ վերնագրուած է «Hymns» (այս վերնագիրը տրուած է կազմելու ժամանակ), միաւորուած են այլազան նիւթեր, ինչպէս՝ համբարձում Լիմոնճեանի «Տիրածին կոյս» մեղեդու ձայնագրութիւնը, «Ամէն հայր սուրբ» մեղեդու բազմաթիւ եղանակներ, որոնց հեղինակներն են Գ. Անտառիկեանը, Լ. Խանճեանը, Հ. Չերչեանը, Լ. Չիլինկիրեանը եւ

64 ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N9: Այստեղ է գտնւում մի փաստաթուղթ եւս՝ «Վկայական ուսուցչական ձեռնհասութեան» (տրուած 1913 թ. Կ. Պոլսում), ըստ որի Յ. Այվազեանը Ազգային վարժարաններում կարող էր վարել կրթական որոշակի պաշտօններ:

65 Նորերս Յ. Այվազեանի թոռը՝ Ժիրայր Հ. Պապիկեանը, որ բնակւում է ԱՄՆ-ում, «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոնի հասցէով ուղարկել է մի նամակ, որում գրի են առնուած Յ. Այվազեանի կեանքի վերջին մանրամասները: Ընդհանրապէս Յ. Այվազեանի ընտանեկան շառաւիղը շատ նախանձախնդիր է գտնուել նրա ստեղծագործութիւնները պահպանելու եւ գործունէութիւնը լուսաբանելու հարցում: Արդէն նշել ենք, որ 1959 թուականին իր որդին՝ Գեղամ Այվազեանը մեծ հայրենասիրական գործ է կատարել՝ հօր արխիւը նուիրելով Երեւանի Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանին: Յ. Այվազեանի մասին լոյս տեսած գրքի հեղինակը իր միւս ազգականն է՝ Շ. Նարդունին: Եւ ահա այժմ էլ նրա թոռը նոյնպէս զբաղւում է Յ. Այվազեանի կեանքի ուղում նուիրուած նիւթերի հրապարակմամբ:

ինքը՝ Յ. Այվազեանը: Հատորում տեղ են գտել նաեւ Լ. Չիլինկիրյանի եռաձայն պատարագի ընդօրինակութիւնը (վերջում կայ հետեւեալ նշումը՝ «1904 հոկտ. 20, Դպրեվանք Արմաշու»), ինչպես նաեւ «Ի պէտս Մեծի պահոց» վերտառութեամբ հատուածը պատարագի երգեցողութենից:

Առաւել ուշադրաժան է մի ուրիշ հատոր (նոյն ֆոնդից, N3), որտեղ արդէն աւելի ամբողջականօրէն ձայնագրուած են ժամագրքի եւ Շարականի երգեցողութիւնները. այս առթիւ նորից յիշենք Շ. Նարդունուն. «Պօլսոյ Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը իրեն կյանձնէ ծանր եւ կարեւոր պաշտօն մը,– կրճատել եւ ամփոփել մեր եկեղեցական եղանակները՝ ներկայացուելու համար համազգային կրօն. ժողովին, որ պիտի գումարուէր՝ օրակարգի վրայ ունենալով եկեղեցական բարենորոգութեան հարցը: [...] Եւ Յակոբոս Այվազեան, աշխատելով հինգ տարի անընդհատ (1908–1913), կպատրաստէ պատկառելի հատոր մը, աւելի քան 1200 էջ»[66]: Այո՛, յիրաւի, հսկայական եւ բացառիկ աշխատանք է կատարել հեղինակը, որի մեծ մասը, սակայն (Գեղամ Այվազեանի տուեալներով՝ մօտ 700 էջ), կորսուել է աքսորի ճանապարհներին: Ժամագիրքն ընդգրկում է երգեցողութիւնը մինչեւ քարոզները, իսկ Շարականը՝ Խաչի կանոնից մինչեւ Սրբոց Սուքիասեանց կանոնը: Մեղեդիների նախնական քննութիւնը եւ համեմատութիւնը Հ. Չերչեանի ժողովածուների եւ արմաշական ձեռագրերի հետ ցոյց է տալիս, որ Յ. Այվազեանի ձայնագրութիւնները կատարուած են՝ հիմնուելով Արմաշում հաստատուած վանական երգեցողութեան աւանդոյթների վրայ: Եկեղեցական եղանակների գրառման այս նոյնութիւնը վկայում է Այվազեան երաժշտի սկզբունքային համոզուածութիւնն ու նուիրուածութիւնն այն աւանդոյթներին, որով նա դաստիարակուել է՝ ուսանելով Հ. Չերչեանի մօտ, ինչը եւ բնութագրում է նրան՝ որպէս աւանդապահ երաժշտի:

Այս ժողովածուներում, սակայն, առկայ է Յ. Այվազեանի նոր քննական մօտեցումը, որն արտայայտուում է մի քանի մեղեդիների մէջ եղած ակներեւ տարբերութիւններով՝ ոչ միայն թաչճեանական գրառումներից, այլեւ արմաշական համանուն օրինակներից: Այսպիսի մի վառ օրինակ է «Ուրախացիր սրբուհի» բֆ օրհնութիւնը (Կանոն Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցի), որտեղ Արմաշում երգուող նմուշը ենթարկուել է փոփոխութիւնների (մասնաւորապէս խմբագրուել եւ «զտուել»

66 Շ. Նարդունի, նշ. աշխ., էջ 90:

են մանր տեւողութիւններով հնչիւնային չրջազարդումները, շատ դէպքերում փոխուել են մեղեդու շարժման ուղղութիւնը, ռիթմական պատկերները, որի հետեւանքով առաջ են եկել կիսահանգաճեւերի, վանկային չեշտադրումների եւ սրանից բխող իմաստային- հանգուցային եւ յօրինուածքային բնոյթի տարբերութիւններ.

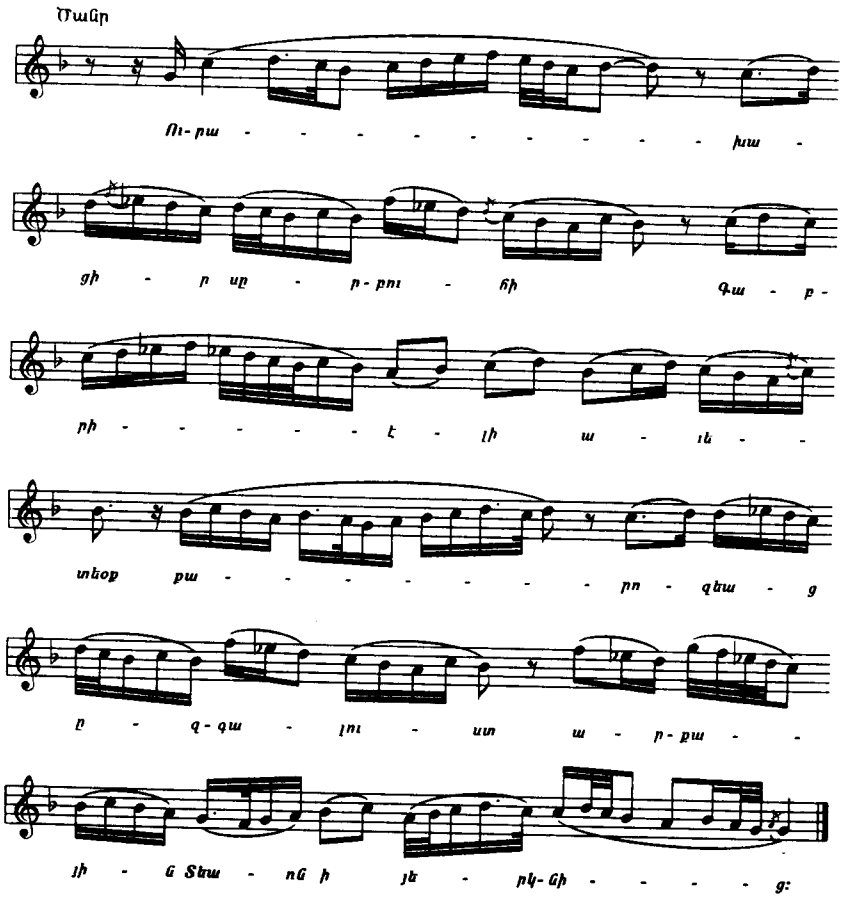

Ց. Այվազեանի «Շարականն»-ում տեղ են գտել նաև այնպիսի նմուշներ, որ աւելի մօտ են կանգնած թաչճեանական ձայնագրութիւններին. դրանցից է Վարդանանց «Նորահրաշ պսակաւոր» օրհնութիւնը: Ճիշտ է, այստեղ բացակայում են նախորդ օրինակում տեղ գտած հիմնարար

փոփոխութիւնները՝ պահպանուած են և՛ զարգացման օրինաչափութիւնները, և՛ ընդհանուր կառուցուածքն ու մեղեդիական հէնքը: Սա միջանկեալ տարբերակի դիրք է գրաւում Թաչճեանի եւ Չերչեանի ձայնագրութիւնների միջեւ՝ աւելի շատ հարելով առաջինին իր արտայայտման պարզութեամբ եւ լաղային երանգաւորման առանձնայատկութեամբ (ներքնախաղ կիսվարի օգտագործումը).

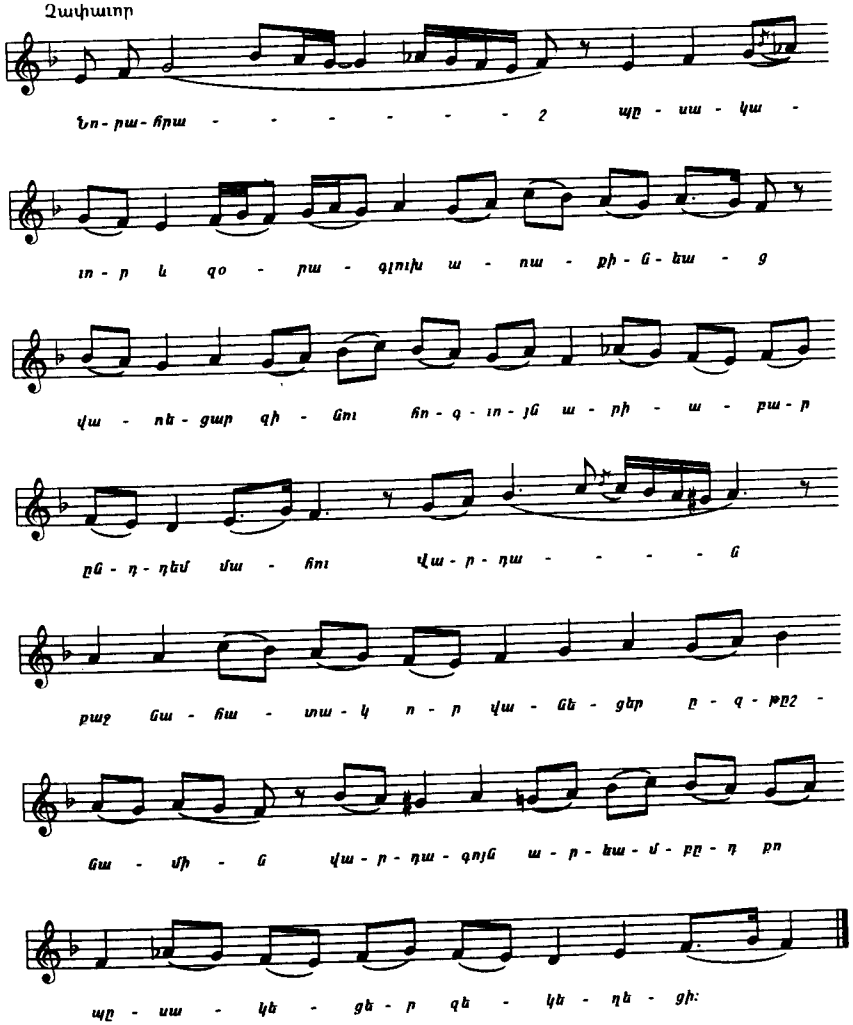

Արդէն ասացինք, որ ԳԱԹ-ում պահուող Յ. Այվազեանի «Շարակնոց»-ի բնագրում չեն պահպանուել մինչեւ Խաչվերացի տօնը եղած կանոնների ձայնագրութիւնները: Սակայն մեր ձեռքի տակ ունեցած բոլոր ձեռագրերի համեմատական եւ բնագրագիտական մանրազնին աշխատանքի շնորհիւ կարողացանք ճշտել Արմաշի աւելի ուշ շրջանի ձեռագրերից մէկում գրանցուած չարականներից մէկի հեղինակային պատկանելութեան հարցը: Այսօր առանց երկմտելու կարող ենք եզրակացնել, որ Յակոբոս Այվազեանի կատարած ձայնագրութիւնների թուին է պատկանում «Անսկիզբն էակից բանդ Հօր» դէմ հարցը (Կանոն Ա աւուր Մննդեան – Մատենադարան, նորագոյն հաւաքածու, ձեռ. N99), որը տարբերակ է եւ արմաշական մի այլ նմուշի ե՛ւ Ձայնագրեալ Շարականի համեմատութեամբ.

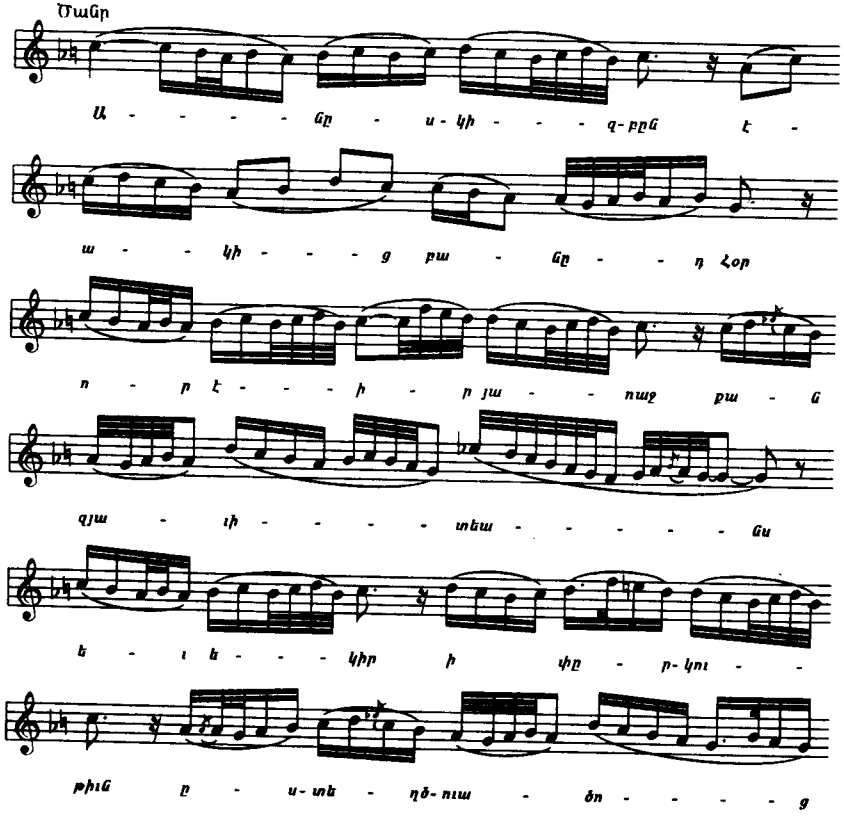

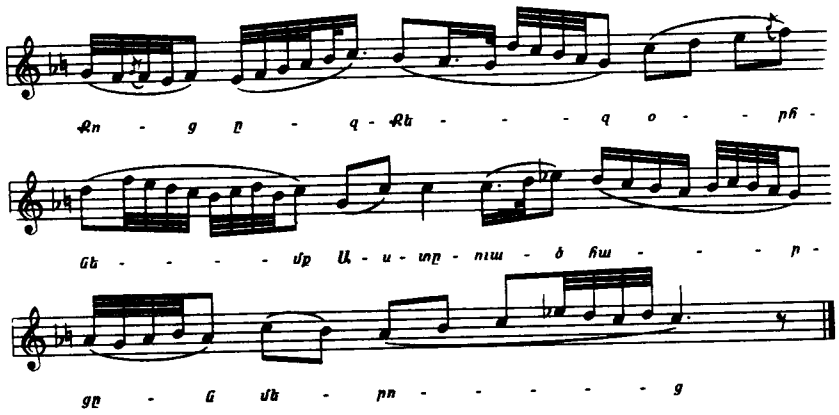

Այսպիսով, ունենք Յ. Այվազեանի ձայնագրած եւ յետագայում կորսուած Շարականի երգեցողութեան երկու հաստատագրուած նմուշ. սակայն բացառուած չէ, որ յետագայ ուսումնասիրութիւնների ընթացքում եւս գտնուեն այդպիսի օրինակներ եւ կարելի կլինի գէթ մասամբ վերականգնել հեղինակային բնագիրը:

Յ. Այվազեանի ստեղծագործութեան մէջ երրորդ եւ մի առանձին ոլորտ են կազմում իր սեփական երկերը, որ նա ընդգրկել է ժամագրքի կամ Պատարագի երգեցողութեանց մէջ. դրանցից են «Ամէն հայր սուրբ», «Լոյս զուարթ», «Սուրբ Աստուած», «Առաւօտ լուսոյ» եւ «Կանայք ամենայն»[67] մեղեդիները: Պատարագի «Ամէն հայր սուրբ» մեղեդին ձայնագրուած է երկու եղանակով՝ դէմ եւ դէմ: Երկրորդ օրինակը աւելի հետաքրքիր եւ ինքնատիպ է իր երգային թովիչ մեղեդիով, որի վարպետօրէն կառուցուած սահուն շրջադարձերը եւ ռիթմական բազմազան պատկերները կատարման ծանր ընթացքի մէջ ստեղծում են ներքին շարժունութիւն, իսկ հազուադէպ զարտուղութիւնները իւրատեսակ համայք են հաղորդում նրան.

67 Վերջին երկուսի մասին արդէն առիթ ունեցել ենք խոսելու նախորդ գլխում:

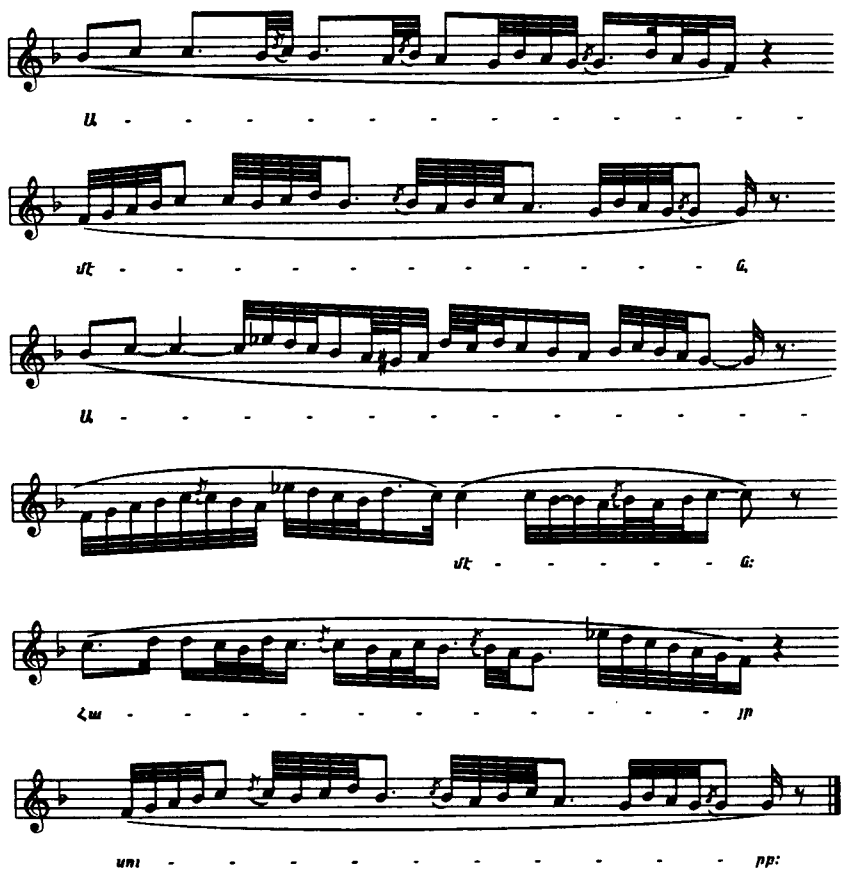

Ց. Այվազեանի երաժշտական ժառանգութեան միւս կարեւոր մասը կազմում են աշխարհիկ երկերը[68], որոնց ծանօթանալու համար կրկին հարկադրուած ենք դիմել Շ. Նարդունուն, քանի որ նման օրինակներ հեղինակի երեւանեան դիւանում չեն պահպանուել: Ինչպէս երեւում է այդ աշխատութիւնից, աշխարհիկ արուեստի ստեղծագործութիւնները երգեր են (մի մասը՝ անյայտ տեքստերով)[69]: Ամենայն հաւանականութեամբ,

68 Մի առաձին մաս են կազմում Ց. Այվազեանի հայատառ թուրքերէնով գրուած արեւելեան ոճի ստեղծագործութիւնները (շարգիներ), որ այլ հեղինակների երկերի հետ զետեղուած են իր իսկ ինքնագրով գրուած ժողովածուում (Ց. Այվազեանի ֆոնդ, N6):

69 Ըստ երեւոյթին, բաւականաչափ թուով այլ երգեր ևս եղել են, որ կամ կորել են կամ էլ ժամանակի ընթացքում մոռացուել:

դրանցից մի քանիսը նախատեսուած են եղել Դպրեվանքում կազմակերպուող երեկոյթների եւ թատերահանդէսների համար[70]: Այդ են յուշում խորագրերը եւ բերուած օրինակների երաժշտութիւնը՝ «Ո՛, տայր ինձ գծուխն ծխանի» կամ «Թաղէ սիրտդ, ո՛վ քրմանոյշ», որոնցում արտայայտուած յուզական-մելամաղձոտ տարրը զուսպ ցաւում է արտայայտում տեղի ունեցած պատմական անցքերի նկատմամբ: Այս մեղեդիներից մէկը հետաքրքիր նմանողութիւն ունի «Արաքսի արտասուքը» հանրայայտ երգի հետ:

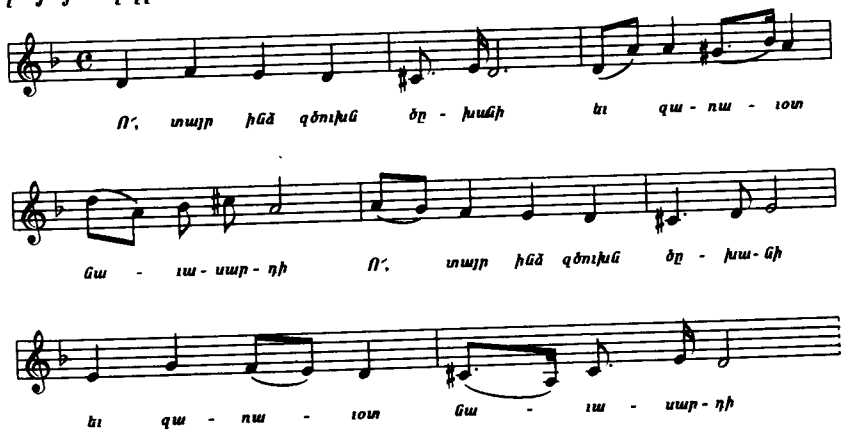

Յաջորդ երկու երգը բոլորովին այլ են իրենց բնոյթով, որոնց թեման Մովսէս Խորէնացու «Հայոց պատմութիւն»-ից յայտնի գողթան երգերն են եւ վիպական բանահիւսութիւնը («Արտաշէս եւ Սաթենիկ»):

70 Այս մասին իր յուշերում հետեւեալն է գրում դպրեվանքի սան, հետագայում Երուսաղէմի պատրիարք Թորգոմ արք. Գուշակեանը. «Դուրեանի Դպրեվանքի մէջ ներկայութեան առաջին արդիւնքներէն մին եղաւ գրական երեկոյթներու կազմակերպութեան ձեռնարկը: Ամսուան մէջ երկու անգամ, բացի ազգային եւ վանական յիշատակի տօնական օրերէն, անխափան պարբերականութեամբ տեղի կ'ունենային հանդիսական գումարումներ՝ միաբանութեան, ուսուցչութեան եւ աշակերտութեան մասնակցութեամբ. կը կատարուէին երգախառն արտասանութիւններ, ճառախօսութիւններ եւ բանախօսութիւններ. կը կարդացուէին գրաբար եւ աշխարհաբար ինքնագրութիւններ եւ թարգմանութիւններ՝ արձակ կամ չափաւ, ամենքն ալ աշակերտաց կողմէ պատրաստուած [...]: Մտաւորական վայելքի ճշմարիտ կոչունքներ էին այդ երեկոյթները, որոնք վանական կեանքի միայնութեան եւ միօրինակութեան մէջ մտածումի եւ զգացմանց ոգեւորիչ պէսպիսութիւնը կը դնէին» (Թորգոմ արքեպս., Եղիշէ պատմիրարք Դուրեան (իր քահանայութեան յիսնամեայ յոբելեանին առթիւ), Երուսաղէմ, 1932, էջ 95):

Վահագնի ծնունդը պատկերող պաթոսով լի տողերը Յ. Այվազեանը իւրովի է մեկնել՝ դրանց հաղորդելով քնարական երգային երանգ եւ զուգորդելով քաղաքային երգի ռիթմա-ինտոնացիոն առանձնայատկութիւնների հետ.

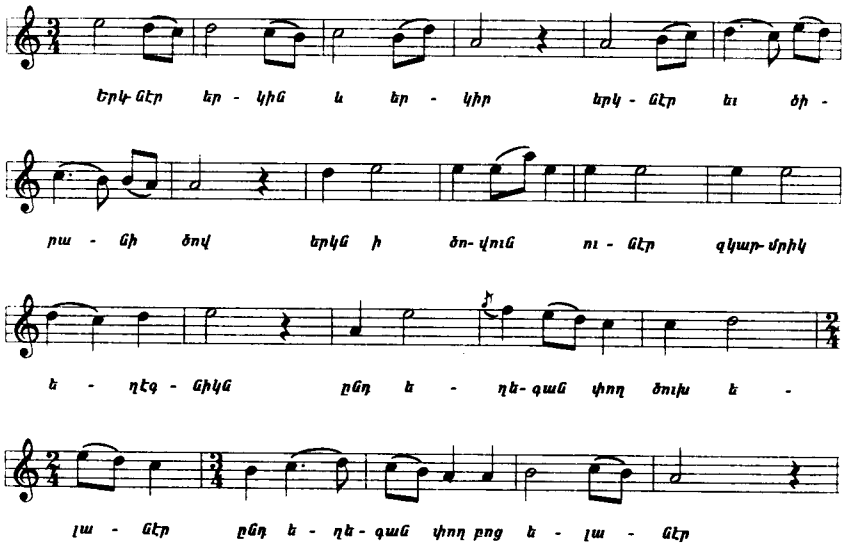

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս» չափածոյ քերթուածը, որ Յ. Այվազեանը եղանակաւորել է քայլերգի ձեւով, ժամանակակիցների վկայութեամբ, եղել է վանահայր Եղիշէ Դուրեանի սիրելի ստեղծագործութիւններից մէկը, որը երգելով՝ աշակերտները նրան ուղեկցել են վանքից դէպի վեհարան.

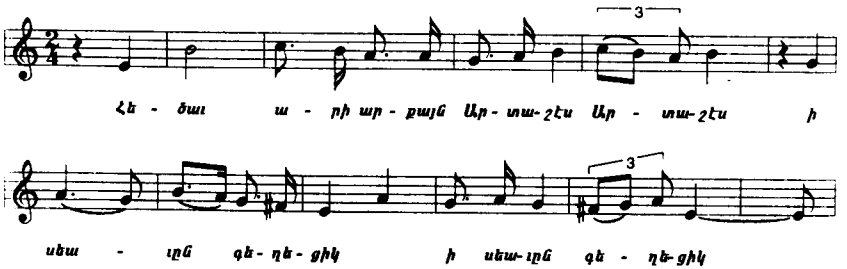

Այս երգերի մասին խօսելիս անհնար է չյիշատակել Եղիշէ արք. Դուրեանի՝ Դպրեվանքում ստեղծած հոգեւոր անբիծ մթնոլորտի մասին, այն մասին, թէ ինչպէս էր համակում թէ՛ ուսանողներին եւ թէ՛ դասախօսներին իր խորասոյզ հայեցողութեամբ եւ բանաստեղծական հարուստ ներաշխարհով. «իր պարտականութեանց զգացումին մէջ հոգիացած համակ՝ հոգին էր դպրեվանքին, որ կ'ապրէր, այսինքն կը պահէր իր գոյութիւնը՝ իր չունչին եւ օրինակին ազդեցութեամբը միայն»[71]: Այսպիսի ազդմանց մթնոլորտում է Յ. Այվազեանը հեղինակել իր գողտրիկ երգերը, որ այլ պարագաներում գուցէ թէ չստեղծուէին:

Յակորոս Այվազեանի երաժշտական գործունէութիւնը լայն ասպարեզ է ընդգրկում: Բացի քաջ չարականագէտ, երգահան եւ մանկավարժ լինելուց, նա զբաղվել է նաեւ երաժշտութեան տեսութեան հարցերով եւ թողել երկու ուսումնասիրութիւն՝ «Ձայնագրութիւն»[72] եւ «Արեւելեան երաժշտութիւն»[73]: Հեղինակը ներկայանում է իբրեւ լրջմիտ եւ խոհուն գիտնական եւ, ի մի բերելով սեփական դիտարկումներն ու կուտակուած փորձը, ստեղծում է իր ժամանակի համար չատ արժէքաւոր աշխատութիւններ, որոնց նկատմամբ հետաքրքրութիւնն այսօր եւս չի նուազում (երկուսն էլ գրուած են 1901 թուականին): «Ձայնագրութիւն»-ը Հ. Լիմոնճեանի ստեղծած նոտագրութեան մասին մի հանդամանալից հետազօտութիւն է (սակայն, անաւարտ), որտեղ մանրամասն բացատրւում է հիմնական, ալտերացիայի եւ տեւողութեան նշանների իմաստը: Այն կառուցուած է հարց ու պատասխանի ձեւով (ըստ երեւոյթին, աշակերտներին աւելի հասկանալի լինելու համար), եւ իւրաքանչիւր թեմա ունի «Դաս...» (առաջին, երկրորդ եւ այլն) խորագիրը: Այս դասագիրքը առանձնանում է մինչ այդ լոյս տեսած Նիկողոս Թաշճեանի, Եղնիկ քհն. Երզնկեանցի եւ Արշակ Բրուտեանի ստեղծած դասագրքերից, քանի որ հայկական ձայնանիշերի հետ մէկտեղ տրուած են դրանց արեւելեան համարժէքները, իսկ ձայնեղանակները մեկնաբանուած են արեւելեան ձայնեղանակների տեսանկիւնից եւս:

71 Թորգոմ արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 192:

72 Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N1:

73 Անդ, N2: Այս աշխատութեան բնագիրը՝ կից ուսումնասիրութեամբ հրատարակել է Ն. Թահմիզեանը՝ «Յակորոս Այվազեան, Արեւելեան երաժշտութեան ձեռնարկ» (ռուսերէն), Երեւան, 1990:

Յիշենք, թէ այս ասպարէզում առաջին փորձն արդէն արել էր Կոմիտասը՝ տալով ձայնեղանակների հայկական եւ ընդհանուր արեւելեան անունների համեմատական տախտակը[74]: Սակայն Ց. Այվազեանն իր աշխատութեամբ մէկ քայլ առաջ է անցնում՝ բացատրելով ոչ միայն հիմնական եղանակների, այլեւ դրանց դարձուածքների կառուցուածքը (կից բերելով դրանց հնչիւնաշարերը): Թէեւ դասագրքի անաւարտ մնալու պատճառով այս համեմատական կարգը կարծես թերի է մնում, սակայն նոյն այդ հատորում (N1) գտնում ենք «Ծանօթութիւն եկեղեցական եւ քաղաքական եղանակներու վրայ» խորագրով մի աւելի համառօտ ուսումնասիրութիւն, որտեղ արդէն լրիւ կերպով են ներկայացուած հիմնական եւ դարձուածք ձայնեղանակների բաղդատական աստիճանները:

Բերենք ցանկը.

Հէֆտիւկեահ – աճ
Նէշապուր,
Նէշապուրէք(Նէշավէրէք) – աճ դարձուածք
Սեկեահ – ակ
Բուսելիք– ակ դարձուածք
Հիւսէյինի – բճ
Շէհնազ – բճ դարձուածք
Խորասանք – Հիւսէյինի – բճ – գճ
Աճէմ – բկ (աւարտը՝ խոսրովային)
Ֆերահֆէզա – բկ (աւարտը՝ փուչ)
Աճէմ – աշրան – բկ (աւարտը՝ վերնախաղ կիսվար)
Հիճազ – գճ
Էվիճ – գճ դարձուածք
Իւզզալ – գճ դարձուածք
Սապա – գկ
Պէսթէնիկեար – գկ դարձուածք
Իսֆահան – դճ
Նէվա – դարձուածք (փուչ աւարտով)

74 Հայոց եկեղեցական եղանակները (Կոմիտաս, Ընտ. աշխ., էջ 114):

Հիւզզամ – դճ դարձուածք
Իւշշագ – դկ
Րաստ – դկ դարձուածք:

Ինչպէս տեսնում ենք, մի քանի ձայնեղանակներ (բկ, դճ) նոյնիսկ տրուած են իրենց տարբեր վերջաւորութիւններով. այնպէս որ Ց. Այվազեանը իրապէս կատարել է լուրջ եւ հանգամանալից աշխատանք, որի անհրաժեշտութիւնը եւ հրատապութիւնն իր ապրած ժամանակաշրջանի համար խիստ ակնառու էր: Ձայնեղանակների համապատասխանութեան այվազեանական այս ցանկը շատ կարեւոր է ընդհանուր արեւելեան փոխազդեցութիւնների մթնոլորտում բացայայտելու՝ մի կողմից զուտ ազգային, եւ միւս կողմից՝ օտար մշակոյթների առնչութեան խնդիրը: Այն, փաստօրէն, յուրատեսակ ուղեցոյց է նաեւ հայկական նոտագրութեամբ ձեռագրերի ուսումնասիրման առումով, քանի որ շատ դէպքերում դրանցում ձայնեղանակների հայերէն անուանումներն ուղղակի նշուած չեն:

Ինչպէս վկայում են ձեռագրերը, Ց. Այվազեանի հետաքրքրութիւնն արեւելեան երաժշտութեանն առնչուող տեսական հարցերի նկատմամբ բազմապարփակ է: Նա ուսումնասիրել է այդ խնդիրներն արծարծող մի շարք աշխատութիւններ եւ կատարել ընդօրինակութիւններ. երեւանեան արխիւում պահվում են այդպիսի երկու ինքնագիր՝ Թամբուրի Հարութիւնի «Արեւելեան երաժշտութեան ձեռնարկ»-ի մի մասը (N4) եւ «Մագամաթը միւթէտաւիւլէ վէ ղայրը միւթէտաւիւլէ» մուղամների մասին հայատառ թուրքերէն աշխատութիւնը[75]:Ց. Այվազեանի գիտական պրպտումների արդիւնքը հանդիսանում է «Արեւելեան երաժշտութիւն» խորագրով հիմնարար աշխատութիւնը: Թէեւ հեղինակն ինքը համեստօրէն (եւ հանիրաւի) այն համարում է ոչ «կատարեալ գործ», սակայն չափազանց արժէքաւոր եւ իր ժամանակի առումով եզակի աշխատութիւններից մէկն է սա, որտեղ դասակարգուած են արեւելեան երաժշտութեան մեղեդիները եւ տեսականօրէն հիմնաւորուած դրանց համապատասխան լադերն ու ռիթմական կառոյցները

75 Ց. Այվազեանի ֆոնդ, N5: Ըստ Ն. Թահմիզեանի, այն ոմն թուրք հեղինակի գործ է, որում քննւում են արեւելեան երաժշտութեան պատմութեան եւ տեսութեան հարցեր (նշվ. աշխ., էջ 16):

(բաղկացած է երկու մասից՝ «Ծանօթութիւն ընդհանուր եղանակներու վրայ» եւ «Ուսուլներ»):

Յակոբոս Այվազեանի կեանքի ուղին կարճ ընթացք ունեցաւ: Սակայն, ինչպէս տեսանք, նա հասցրեց երաժշտական-հասարակական լայն գործունէութիւն ծաւալել: Յ. Այվազեանը երաժշտական գործչի մի օրինակելի կերպար է, որ մեծ նպաստ է բերել հոգեւոր երգեցողութեան նմուշները ձայնագրելու, դրանց վերաբերեալ տեսական գիտելիքները սերունդներին հաղորդելու գործում, եւ այս առումով նա XIX դարավերջի–XX դարասկզբի արեւմտահայ իրականութեան մէջ ապրած եւ ստեղծագործած բացառիկ արուեստագէտներից մէկն է:

Արտաւազդ Գալէնտէրեան

Արմաշի Դպրեվանքում Յակոբոս Այվազեանի աշակերտների մէջ առանձնապէս աչքի է ընկել Եփրեմ սարկաւագը, որի անունը գտնում ենք երաժշտութեան ուսուցիչների շարքում (նա դասաւանդել է 1899 թուականին): Եփրեմ սարկաւագը նոյն ինքը Արտաւազդ ծայրագոյն վարդապետ Գալէնտէրեանն է (1876–1915)՝ ժամանակի յայտնի եկեղեցական գործիչներից մէկը, որ վարել է Եդեսիայի թեմի առաջնորդութիւնը (նախքան այդ՝ նաեւ զանազան փոխանորդական ու տեղապահական պաշտօններ): Ա. Գալէնտէրեանը եղել է բազմաշնորհ եկեղեցական, գրել է բանաստեղծութիւններ եւ քերթուածներ, որոնցով աշխատակցել է Պօլսում հրատարակուած «Լոյս» եւ «Տաճար» կրօնաթերթերին[76]: Նրա գրական երկերից յիշատակութեան է արժանի «Միութենական հարց եւ Շնորհալի. պատմաքննական տեսութիւն» աշխատութիւնը, որ լոյս է տեսել 1909 թ. Մարզվանում[77]:

76 Տե՛ս «Լոյս», 1905, N8, էջ 180 («Աղօթք»), այլեւ «Տաճար»՝ 1910, N5, էջ 151 (Փոխադարձը»), N8, էջ 231 («Կաթիլ մը ջո՛ւր...»), N9, էջ 282 («Խորհուրդներու աւուրջքին մէջ»), N11, էջ 345 («Խղճմտութեան բաժինը»), N16, էջ 447 («Արեւին դէմ») եւ այլն: Ա Գալէնտէրեանի բանաստեղծութիւնները հրատարակուել են նաեւ այլ գրքերում ու ժողովածուներում՝ «Նժդեհի արցունք» («Հայուն տարեցոյցը», կ. Պօլիս, 1914, էջ 134), «Վիրաւոր տատրակը» («Արմաշու դպրեվանքին 25-ամեայ յոբելեանին առթիւ», էջ 216) եւ այլն:

77 Ա. Գալէնտէրեանի՝ վարդապետական ձեռնադրութեան առթիւ գրած թեզն է:

Արտաւազդ Գալէնտէրեանը միաժամանակ եղել է նաեւ հմուտ եւ քաջավարժ երաժիշտ: Դպրեվանքում իր ստացած երաժշտական գիտելիքները նա յետագայում կատարելագործել է՝ Պօլսում աշակերտելով յայտնի երգահան Գրիգոր Մեհտերեանին: «Արտաւազդ վարչական խոհականութեան հետ յատուկ յայողականութիւն եւ գործունէութիւն ունէր երգեցողութեան եւ երաժշտութեան համար»,-գրել է Մ. Օրմանեանը[78]: Որպէս բազմահմուտ երաժիշտ՝ ճանաչուել է եւ Պօլսում: 1907 թուականին նա ընտրուել է այնտեղ մշտապէս գործող եկեղեցական երաժշտական քննիչ յանձնաժողովի կազմում[79]:

Ա. Գալէնտէրեանը նաեւ ստեղծագործել է. նրա երկերից յայտնի է եղել «Սարսուռները»-ը, որ տպագրուել է Կ. Պօլսում[80]: Այն չորս երգից բաղկացած շարք է՝ գրուած ըստ Պետրոս Դուրեանի «Սեւ հողեր կամ Յետին գիշեր Արարատեան» ողբերգութեան բանաստեղծութիւնների՝ «Կոյր գինուորը» («Երկինք, ցողէ աչացըս լոյս»), «Վրէժ» («Վրէ՛ժ» կը գոռան չիրմաց խորէն»), Լալօնք» («Դժնեայ գիշերն անցաւ») եւ «Սուսերները Հայաստանին» («Մինչ ե՞րբ գլուխդ պիտի ծեծես»): «Հայաստանի Թշուառութիւնը սեւ ուրուականի մը պէս անգամ մըն ալ կ'ցցուի մեր «Սարսուռներ»-ու պատմութեան մէջ որ մասնաւորապէս «Սեւ Հողեր»- ու եւ ընդհանրապէս Մայր Հայրենիքի «յետին գիշեր»-ը կ'կազմէ, անմխիթար սուգով մթագնած եւ արիւնի կարմիրով մը արշալուսուած գիշեր՝ որ Հայ կեանքին համար ա՛լ այդ կարմիրէն տարբեր հորիզոն մը չէ բացած կարծես»,-գրում է ինքը՝ հեղինակը երկի հրատարակութեան վերջաբանում:

«Սարսուռներ»-ում երաժշտա-արտայայտչական պարզ ու զուսպ միջոցներով Ա. Գալէնտէրեանը վերստեղծում է Դուրեանի պատկերած «Հէգ Հայաստանի» թշուառութիւնը, հերոսների ողբերգական ճակատագիրը: Շարքը ժամանակի քաղաքային- ժողովրդական երգարուեստի ելեւէջներով գրուած ստեղծագործութիւն է: Ոճական առումով առաւել հետաքրքրական է վերջին երգը, որտեղ փորձ է արուած միահիւսելու հայկական եւ եւրոպական երաժշտութեան լաւագոյն ինտոնացիոն առանձնայատկութիւնները.

78 Մ. Օրմանեան, Խոհք եւ խօսք, Երուսաղէմ,1929, էջ 450:

79 Ա. Գալէնտէրեանի մասին տե՛ս «Մեր տարեցոյցը» կ. Պօլիս, 1912, Գ տարի, էջ 142, Մ. Պոտուրեան, Հայ հանրագիտակ, Պուքրէշ, 1938, էջ 926 եւ այլն:

80 Առանց հրատարակութեան թուականի: Տպագրուած է եւրոպական նոտաներով:

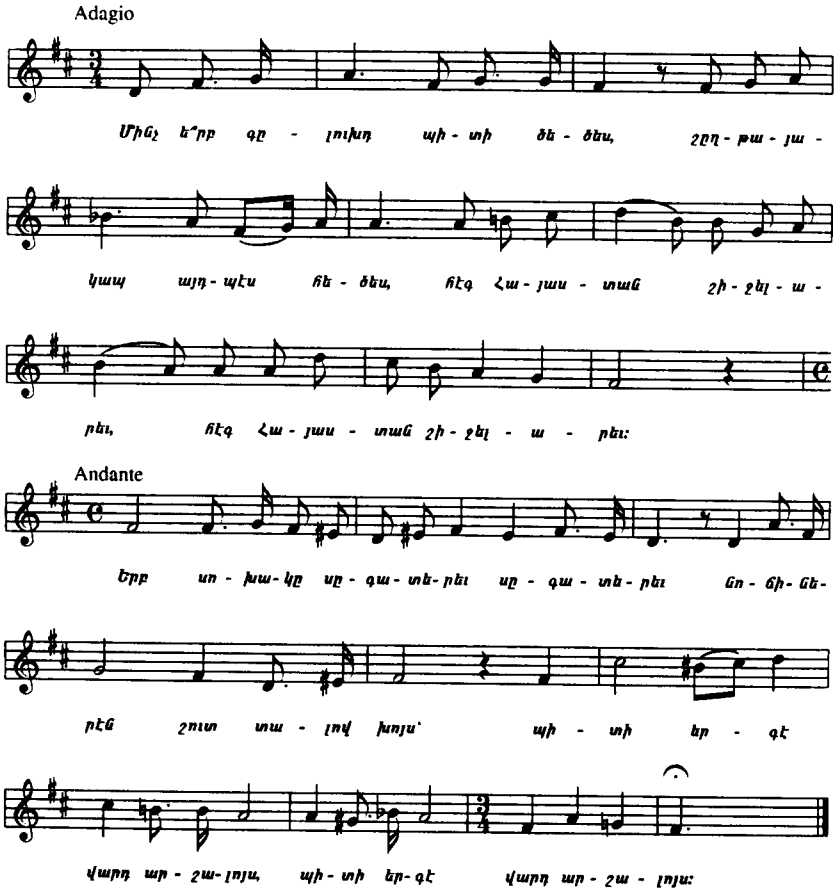

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Դժուար է գերագնահատել Արմաշի Դպրեվանքի ունեցած բացառիկ դերը ոչ միայն հոգեւորական գործիչներ կամ առաջաւոր մտաւորականներ կրթելու եւ պատրաստելու գործում: Անուրանալի է նրա ունեցած կարեւոր աւանդը նաեւ հոգեւոր երգեցողութեան տեսական աւանդոյթների հաստատման առումով եւ երաժշտութեան ասպարէզում փայլատակած տաղանդաւոր մշակներով, որոնցից իւրաքանչիւրը մի առանձին դարագլուխ է կազմում հայ երաժշտական մշակոյթի պատմութեան մէջ ընդհանրապէս:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

Մծղտիզմուն կՀոյմղ

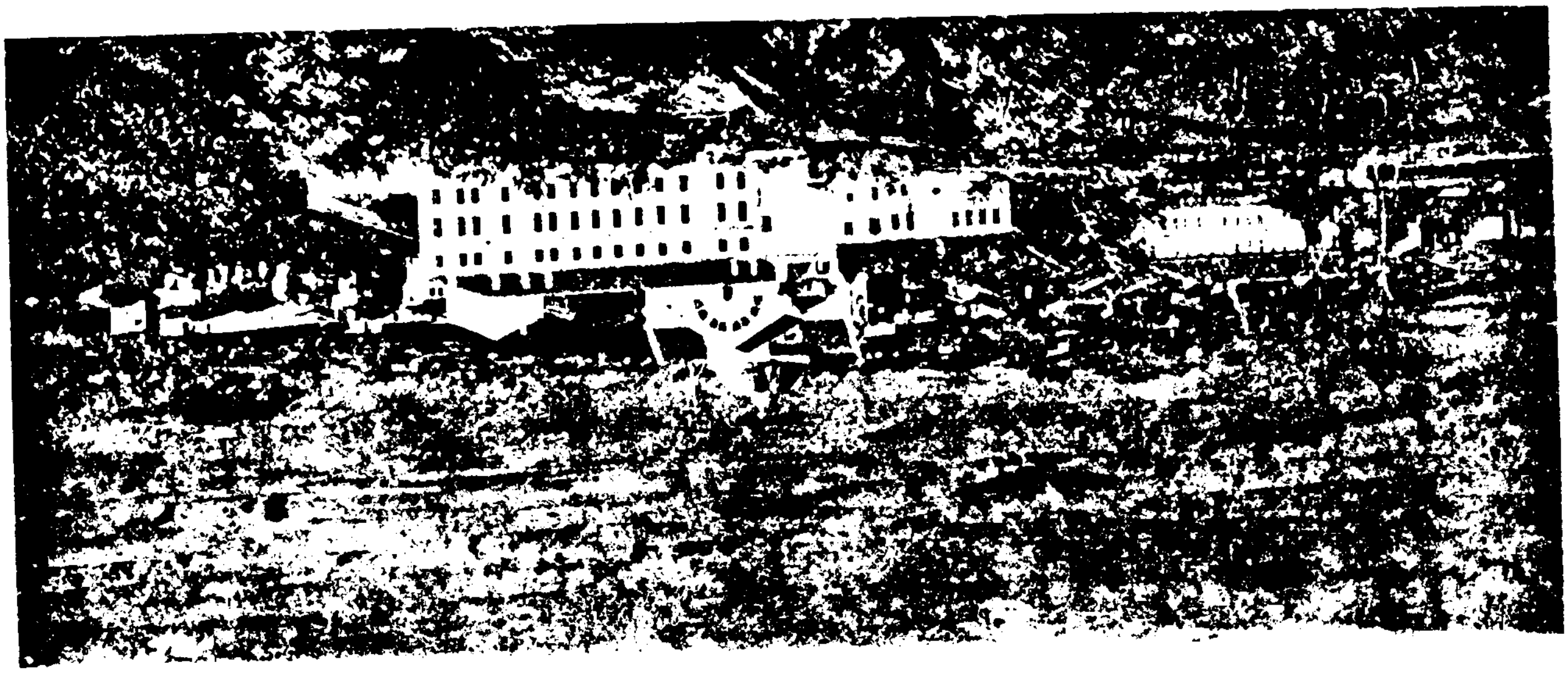

Մաղաքիա արք. Օրմանեան

Յ. Այվազեանի ձեռագիրը
(ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N 1)

Հ. Ջերչեան. Շարական
(ԳԱԹ, Յ. Այվազեանի ֆոնդ, N 7)

Եղիշէ արք. Դուրեան

Արտավազդ ծ. վրդ. Գալֆնտէրեան

Համբարձում Ջերչեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍ Ա (աշխատասիրութեամբ Պ. Մուրադեանի) 7

ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԱՐՄԱՏԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ 7

ԱՐՄԱՏԸ ԺԵ-ԺԷ ԴԱՐԵՐՈՒՄ 19

ԱՐՄԱՏԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐԻ ԿԱՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՅԱՋՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (ԳԱԻԱՋԱՆԱԳԻՐՔ) (ՀԻՆ ՇՐՋԱՆ) 30

ԱՐՄԱՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԴՊՐԵՎԱՆՔԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ (1889–1915 ԹԹ.) 50

ԱՄՓՈՓՈՒՄ 64

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 75

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՄԱՏԻ ՎԱՆՔԻՆ 77

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ԴՊՐԵՎԱՆՈՑ ԱՐՄԱՏՈՒ 99

ԱՐՄԱՏԻ ՋԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ 104

ԱՐՄԱՏՈՒ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՍԱՐԱՆԸ 145

ՄԱՍ Բ (աշխատասիրութեամբ Ա. Մուշեղեանի) 155

ԱՐՄԱՏԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱԻԱՆԴՈՑՔՆԵՐԸ 155

երկու խօսք 155

ԱՐՄԱՏԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՋԵՌԱԳՐԵՐԸ 156

ԱՐՄԱՏԻ ԵՐԱԺՇՏԱՊԵՏԵՐԸ 215

երաժշտապետ Համբարձում Ջերչեան 215

երաժշտապետ Յակոբոս Այվազեան 231

Արտաւազդ Գալէնտէրեան 246

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ 248

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ 249